

192.1
พ 2427
83

การสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในชุมชนไทย

18 พ.ค. 2543

บทคัดย่อ
ชื่อ
พรพรรณ วีระปรียาภรณ์

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษาดุขุฎิบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์
มีนาคม 2543

136079

h. 69312

พรพรรณ วีระปรียากร. (2543) การสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในชุมชนไทย. ปรินูญานพนธ์ กศ.ด.

(พัฒนศึกษาศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

คณะกรรมการควบคุม : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุรวิทย์ ปัดไธสง, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญสิริ
จิระเดชากุล, รองศาสตราจารย์ ดร.นภาพรณี หะวานนท์.

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ ศึกษาทำความเข้าใจเงื่อนไขโครงสร้างทางสังคมของชุมชนที่ก่อให้เกิด
คุณธรรมของความเป็นพลเมือง และศึกษาคุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองที่ถูกสร้างขึ้น ภายใต้
ได้บริบททางสังคม/ชุมชนไทยที่ดั่งมาดังกล่าว ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้ใช้วิธีการศึกษาแบบปรากฏการณ์นิยม ที่
เจาะจงเลือกพื้นที่ที่มีลักษณะความเป็นโรงเรียนที่เน้นกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นวิถีชีวิต มีโครงสร้างการจัดการ
เรียนการสอนแบบไม่เป็นทางการและมีความเป็นชุมชนซ้อนกันอยู่ .โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์ระดับลึกและการ
สังเกตอย่างมีส่วนร่วมเป็นหลักในการเก็บรวบรวมข้อมูล จากผู้ให้ข้อมูลหลักทั้งสิ้น 28 ราย

โครงสร้างทางสังคมที่เรียกกันว่า ชุมชนที่ดั่งมานั้นมีลักษณะเป็นแบบแนวราบมากกว่าแนวตั้ง มี
อุดมการณ์ของความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ที่ตั้งอยู่บนหลักการของความเป็นประชาธิปไตย ซึ่งคำนึงถึง
สิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคเป็นสำคัญ มีความเป็นกัลยาณมิตร เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ถ้อยทีถ้อยอาศัย ช่วย
เหลือเกื้อกูลกัน มีการติดต่อสื่อสารหรือสมาคมกันในรูปแบบของการสื่อสารทางตรงที่ต่างฝ่ายต่างเห็นหน้า
เห็นตากัน ใจกว้างใจและเชื่อถือซึ่งกันและกัน ตลอดจนมีข้อผูกมัดหรือพันธะที่ให้ความสำคัญกับเรื่องส่วนรวม
มากกว่าเรื่องส่วนตัว สิ่งเหล่านี้จัดเป็นทุนทางสังคมที่นำมาซึ่งการเกิดรูปแบบหรือลักษณะความสัมพันธ์
ระหว่างสมาชิกในชุมชนในแบบที่เท่าเทียมกันเป็นหลัก ในลักษณะที่ต่างฝ่ายต่างพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกัน
ในการดำรงชีวิต ไม่มีใครมีอำนาจการสั่งการใดๆมากกว่ากันและกัน ถึงแม้จะมีการใช้อำนาจต่อกัน ก็จะไม่ใช้
โดยตรง แต่จะใช้ผ่านสถาบันหรือกลไกที่ทุกคนเห็นพ้องยินยอม พร้อมกันนี้ก็มีการติดต่อสื่อสารกับภายนอก
เพื่อลดระยะห่างทางสังคมระหว่างกัน โดยเงื่อนไขเหล่านี้จะปรากฏอยู่ในสังคม ก่อให้เกิดคุณลักษณะของคุณ
ธรรมของความเป็นพลเมืองได้หลายมิติ ได้แก่ การมีวินัยในตนซึ่งเป็นการปฏิบัติตามถูกต้องตามบรรทัดฐาน
ของชุมชนสังคม เพราะสำนึกหรือควบคุมตนเองจากภายในได้ นำมาซึ่งการเกิดความรู้สึกที่เห็นถึงความ
สำคัญหรือประโยชน์ของส่วนรวมมากกว่าส่วนตน ที่เรียกว่าการมีสำนึกสาธารณะ ที่ส่งผลให้สมาชิกเกิดความ
รู้สึกเห็นคุณค่าของส่วนรวม เกิดเป็นความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมต่างๆของชุมชน เมื่อ
เกิดเหตุการณ์ที่บุคคลหนึ่งหรือกลุ่มหนึ่งกระทำการที่ไม่คำนึงถึงส่วนรวม ก็กล้าที่จะต่อต้านหรือคัดค้านการ
กระทำต่างๆเหล่านั้น แม้ว่าการต่อต้านหรือคัดค้านนั้นจะส่งผลกระทบต่อประโยชน์ส่วนตน ของตน คุณ
ลักษณะที่ว่านี้ก็คือ การมีความกล้าหาญทางจริยธรรมนั่นเอง และในท้ายที่สุดก็นำมาซึ่งความรู้สึกผูกพันและ
ยึดมั่นในหลักการเกี่ยวกับสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาค ที่จัดเป็นอุดมการณ์ของความเป็นประชาธิปไตย
ที่สามารถนำพาให้ชุมชนสังคม พัฒนาไปได้ภายใต้ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย การสร้างคุณธรรม
ของความเป็นพลเมืองไทย จึงสร้างขึ้นได้ในชุมชนหรือโรงเรียนที่มีลักษณะโครงสร้างทางสังคมที่ไม่เป็นโครง
สร้างแบบระบบราชการที่มีการรวมศูนย์อำนาจและการสั่งการ

SOCIAL CONSTRUCT OF CIVIC VIRTUE IN THAI COMMUNITY

AN ABSTRACT

BY

PORNPHAN VERAPREYAGURA

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Doctor of Education degree in Development Education
at Srinakharinwirot University
March 2000

Pornphan Verapreyagura. (2000). *Social Construct of Civic Virtue in Thai Community*. Dissertation, Ed.D. (Educational Development). Bangkok : Graduate School, Srinakharinwirot University.
Advisor Committee : Asst. Prof. Dr. Surawut Padthaisong, Asst. Prof. Dr. Pensiri Jeradechakul, Assoc. Prof. Dr. Napaporn Havanon.

This research is intended to gain understandings of the characters of civic virtue and its causal conditions. The research was based on phenomenology approach, using in-depth interviews with 28 key informants and participant observation methods. Social structure of civic community is horizontal. The ideology of learning community bases on the democratic principle. Its members concern about rights, freedom or liberty, and equality or fraternity. Patterns of communications in community are based on direct and two-way communications. The causal conditions underlying the construct of civic virtue include ideology, physical and social contexts, patterns of relation, and social capital referring trust, channel of communication, and norms of community. Characters of civic virtue are self-discipline, public conscious, cooperation or participation, moral courage, and civic engagement. All of these findings suggest that civic virtue cannot be constructed in school or community characterized by bureaucratic structure.

การสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในชุมชนไทย

ปริญญานิพนธ์
ของ
พรพรรณ วีระปรียากร

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษาดุริยบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์

มีนาคม 2543

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ปริญญานิพนธ์

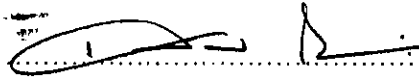
เรื่อง

การสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในชุมชนไทย

ของ

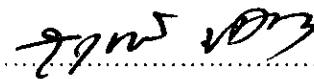
นางสาวพรพรรณ วีระปรียากร

ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษาดุฎิบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(ศาสตราจารย์ ดร. เสริมศักดิ์ วิศาลาภรณ์)

วันที่ 10 เดือน มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๖

คณะกรรมการสอบปริญญานิพนธ์

..... ประธาน

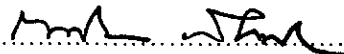
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุรวุฒิ ปัดไธสง)

..... กรรมการ

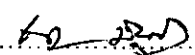
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เพ็ญสิริ จิระเชชากุล)

..... กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ ดร. นภาพร หะวานนท์)

..... กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

(รองศาสตราจารย์ ณรงค์ พ่วงพิศ)

..... กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

(รองศาสตราจารย์ ดร. ไพฑูรย์ มีกุล)

ประกาศคุณูปการ

ขอกราบขอบพระคุณผู้มีคุณธรรม จริยธรรม และความเป็นกัลยาณมิตรทั้งมวล ที่เอื้ออำนวยให้ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จสมบูรณ์เป็นคุณประโยชน์ทางด้านการศึกษาวิจัยต่อบุคคลและสังคมไทย อันประกอบไปด้วย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุรวุฒิ ปัดไธสง ประธานกรรมการควบคุมการทำปริญญานิพนธ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เพ็ญสิริ จีระเดชากุล กรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์

รองศาสตราจารย์ ดร. นภาพร หะวานนท์ กรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์

รองศาสตราจารย์ ฌรงค์ พ่วงพิศ กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

รองศาสตราจารย์ ดร. ไพฑูรย์ มีกุลส กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

นางปราณี วงษ์ชาลิตกุล อธิการบดีมหาวิทยาลัยวงษ์ชวลิตกุล ผู้ให้โอกาสและทุนการศึกษาแก่ผู้วิจัย

นางรัชนี ธงไชย ผู้ให้ข้อมูลและประสบการณ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษาทางเลือก

นางสาวอรุณีย์ บุญโย นางสาวนิกา วงศ์มีชัยมา และนายอนุชา ทองเจริญพานิชย์ ผู้ให้ข้อมูลและประสบการณ์เกี่ยวกับการสอนตามหลักการจัดการศึกษาทางเลือก

นายเศรษฐศักดิ์ บุญเทียม ผู้ให้ความรู้เรื่องเทคโนโลยีการสื่อสารและนวัตกรรมทางการศึกษา

รวมทั้งขอขอบพระคุณผู้ที่มีคุณธรรมของความเป็นพลเมืองเกื้อบสองร้อยชีวิต ในชุมชนโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองที่เสียสละเวลาให้ข้อมูลแก่ผู้วิจัย ตลอดจนผู้เป็นกัลยาณมิตรที่เพียบพร้อมไปด้วยความเป็นกัลยาณมิตรอีกหลายต่อหลายท่าน ไม่ว่าจะเป็นคณาจารย์ที่เคยอบรมสั่งสอน คณาจารย์และเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่าน เพื่อนร่วมรุ่นและเพื่อนร่วมสาขาวิชา ต่างสาขาวิชา เจ้าหน้าที่ห้องสมุด ผู้แต่งหนังสือทุกเล่ม สื่อต่างๆที่ผู้วิจัยใช้ประกอบการศึกษา คั่นควา

สุดท้ายนี้ขอกราบขอบพระคุณนายสกล วีระปรียากร ผู้เป็นบิดา นางเบญจวรรณ วีระปรียากร ผู้เป็นมารดา และทุกคนในตระกูล “วีระปรียากร” ที่คอยดูแลเอาใจใส่ เป็นกำลังใจให้ผู้วิจัยได้มีพลังกาย พลังใจในการทำปริญญานิพนธ์เรื่องนี้จนสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

พรพรรณ วีระปรียากร

สารบัญ

บทที่		หน้า
1	บทนำ.....	1
	ความสำคัญของการวิจัย.....	1
	คำถามการวิจัย.....	3
	วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	3
	ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	4
2	เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	5
	คุณธรรมของความเป็นพลเมือง.....	5
	การเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง.....	15
	ความเป็นชุมชน.....	15
	ความสัมพันธ์แบบแนวราบ.....	21
	ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบอุปถัมภ์.....	22
	ทุนทางสังคม.....	24
	การมีส่วนร่วมทางการเมือง.....	26
	การขัดเกลาทางการเมือง.....	28
	กรอบความคิดในการวิจัย.....	30
3	วิธีดำเนินการวิจัย.....	32
	พื้นที่ที่ศึกษา.....	32
	การเลือกพื้นที่ที่ศึกษา.....	32
	การเข้าสู่พื้นที่ที่ศึกษา.....	33
	ผู้ให้ข้อมูล.....	33
	การเลือกผู้ให้ข้อมูล.....	33
	วิธีการที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล.....	34
	การสัมภาษณ์ระดับลึก.....	34
	การสังเกตแบบมีส่วนร่วม.....	34
	ขั้นตอนการวิจัย : การเก็บรวบรวมข้อมูล.....	35
	การวิเคราะห์ข้อมูล.....	36

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
4	บริบทของโรงเรียน..... 39
	โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง : ลักษณะทางกายภาพ..... 39
	พัฒนาการของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง..... 45
	กำเนิดของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง..... 45
	ปรัชญา หลักการในการจัดการศึกษาของโรงเรียน..... 47
	การจัดการศึกษาของโรงเรียนคุณธรรมแห่งความเป็นพลเมือง..... 49
5	โครงสร้างทางสังคมของโรงเรียน..... 54
	ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในโรงเรียน..... 58
	ความสัมพันธ์แบบต่างพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการดำรงชีวิต..... 58
	ความสัมพันธ์แบบกึ่งสั่งการ..... 61
	ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันและตรวจสอบอำนาจซึ่งกันและกัน..... 63
	ความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกัน..... 65
	ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เกิดโดยตรงแต่ผ่านสถาบันหรือกลไก 66
	ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนกับบุคคลภายนอก..... 68
6	คุณธรรมของความเป็นพลเมือง..... 70
	เงื่อนไขที่ก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง..... 70
	อุดมการณ์..... 70
	การศึกษาเพื่อชีวิต..... 70
	การมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบคือไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของ ตนเองและผู้อื่น..... 72
	เด็กจะพัฒนาได้ด้วยสิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร..... 77
	บริบททางกายภาพและสังคมของชุมชน..... 78
	โครงสร้างทางสังคม..... 79
	ทุนทางสังคม..... 82
	ช่องทางหรือเครือข่ายการสื่อสาร..... 83
	ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน..... 87
	บรรทัดฐานทางสังคม..... 89

สารบัญ (ต่อ)

บทที่		หน้า
	6(ต่อ) คุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองที่ถูกสร้างขึ้น.....	91
	การมีวินัยในตน.....	91
	การมีสำนึกสาธารณะ.....	93
	การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วม.....	95
	การมีความกล้าหาญทางจริยธรรม.....	96
	การมีความผูกพันและยึดมั่นในอุดมการณ์ประชาธิปไตย.....	97
	7 ข้อเสนอเชิงทฤษฎีและข้อเสนอแนะ.....	100
	ข้อเสนอเชิงทฤษฎี.....	103
	ชุมชนที่ดิงาม.....	103
	อุดมการณ์ของความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้.....	103
	มิติของอุดมการณ์การศึกษาคือชีวิต.....	104
	มิติของอุดมการณ์การมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบคือไม่ละเมิด	
	สิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น.....	104
	มิติอุดมการณ์เด็กจะพัฒนาได้ด้วยสิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร.....	104
	บริบททางกายภาพและสังคมที่สอดคล้องกับอุดมการณ์.....	105
	โครงสร้างทางสังคมที่มีลักษณะเป็นแบบแนวราบมากกว่าแนวตั้ง.....	106
	ทุนทางสังคม.....	106
	คุณธรรมของความเป็นพลเมืองเกิดขึ้นในชุมชนที่ดิงาม.....	107
	ข้อเสนอแนะ.....	110
	บรรณานุกรม.....	113
	ภาคผนวก.....	119
	ประวัติย่อของผู้วิจัย.....	125

บัญชีตาราง

ตาราง	หน้า
1 แสดงรายละเอียดเกี่ยวกับผู้ให้สัมภาษณ์ระดับลึก.....	37

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ

หน้า

1	แสดงแบบของความสัมพันธ์ทางสังคมในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง.....	80
2	แสดงความสัมพันธ์ของเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในชุมชนไทย.....	107
3	แสดงความสัมพันธ์ระหว่างเงื่อนไขต่างๆที่จะนำไปสู่การเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง..	109

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของการวิจัย

ตามหลักการในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 อันเป็นแผนแม่บทที่สำคัญยิ่งต่อการพัฒนาประเทศไทยในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านการเมือง ด้านเศรษฐกิจและสังคม—สิ่งแวดล้อม—ตลอดจนวัฒนธรรมและคุณภาพชีวิตของคนไทย ได้มีการผนวกแนวคิดเกี่ยวกับ การสร้างความเข้มแข็งของชุมชนหรือประชาสังคมไว้ในยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศด้วย ไม่ว่าจะเป็นการเปิดโอกาสให้ชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมด้วยตนเองมากขึ้น หรือการส่งเสริมการอนุรักษ์ดินและน้ำด้วยวิธีการธรรมชาติ การปรับปรุงบทบาทของภาครัฐเพื่อสนับสนุนให้เกิดการมีส่วนร่วมของประชาชนและชุมชน ในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การสร้างกลไกในการกำกับ ดูแล และประสานงานด้วยการกำหนด ปรับปรุงกฎ ระเบียบ กฎหมายต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ หรือการสนับสนุนศักยภาพและโอกาสการพัฒนาของคนด้วยการให้หลักประกันสิทธิเสรีภาพส่วนบุคคลและของชุมชน ให้ความสำคัญกับหลักมนุษยธรรม ตักตักศรีความเป็นมนุษย์ ตลอดจนการปฏิบัติอย่างเท่าเทียมกันภายใต้กฎหมายเดียวกัน การสร้างสังคมเปิดที่มีความสมานฉันท์ ยอมรับการเปลี่ยนแปลงและเห็นคุณค่าของความแตกต่างหลากหลายและการสร้างความเท่าเทียมกัน เสมอภาคระหว่างกันของชนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม การสร้างจริยธรรมและวัฒนธรรมของการใช้อำนาจที่เป็นธรรม การเสริมสร้างศักยภาพการพัฒนาภูมิภาคและชนบทด้วยการสร้างช่องทางให้คนในภูมิภาคดังกล่าวได้รับประโยชน์จากการพัฒนาอย่างเท่าเทียมกันและเสมอภาคกันเพิ่มขึ้นหรือด้วยการสร้างขีดความสามารถให้คนในภูมิภาคต่างๆของประเทศ แต่ในความเป็นจริงรัฐได้ดำเนินการตามหลักการดังกล่าวหรือไม่อย่างไร คงต้องใช้เวลาเป็นเครื่องพิสูจน์ และคงต้องอาศัยการตรวจสอบจากสังคมร่วมด้วย

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาตามแนวคิดประชาธิปไตยที่เกิดขึ้นและกำลังดำเนินอยู่ในสังคมไทย ในขณะนี้ อันจัดว่าเป็นแนวคิดเกี่ยวกับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ ที่มีความหลากหลาย แตกต่าง แต่ไม่แตกแยก ระหว่างรัฐกับสังคมนั้น จะพบว่าแนวคิดประชาธิปไตยเป็นสภาพการณ์ทางสังคมที่สังคมมีอิสระในระดับหนึ่งจากการถูกครอบงำหรือบงการจากรัฐ แม้จะยอมรับความช่วยเหลือจากรัฐและมีความร่วมมือกับรัฐได้ แต่ก็สามารถชี้นำ กำกับและคัดค้านรัฐได้พอสมควร ขณะเดียวกันก็มีได้เป็นสังคมที่เน้นสิทธิปัจเจกนิยมอย่างสุดขีดที่ส่งเสริมให้บุคคลเห็นแก่ตัว ต่างคนต่างอยู่ แกร่งแย่ง แข่งขัน จนไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม หากแต่เป็นสังคมที่สนับสนุนให้ปัจเจกชนมารวมกลุ่มกัน รับผิดชอบต่อส่วนรวม ไม่ปฏิเสธการแสวงหาหรือปกป้องผลประโยชน์เฉพาะส่วนเฉพาะกลุ่ม (เอนก เหล่าธรรมทัศน์, 2542; อ้างอิงจากอนุชาติ พวงสำลีและกฤตยา อาชวนิจกุล, 2542:35) ดังนั้นบุคคลที่เป็นสมาชิกของสังคม จักต้องเป็นพลเมืองที่มีอำนาจทางการเมือง มีสำนึกในอุดมการณ์ประชาธิปไตย มีสิทธิหน้าที่ ความเสมอภาค และเสรีภาพ มีสำนึกสาธารณะ มีส่วนร่วมทางการเมือง เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน หรือประโยชน์ของกลุ่ม ร่วมแรง ร่วมใจอย่างฉันทะเพื่อสร้างสรรค์สิ่งดีงามให้ท้องถิ่นหรือชุมชน สามารถรวมตัวกันเป็นกลุ่ม เป็นองค์กร หรือชุมชนได้ โดยอาศัยเครือข่ายการติดต่อสื่อสารเพื่อการเรียนรู้ และที่สำคัญต้องมีความเป็นพลเมืองที่เห็นคุณค่าของความสัมพันธ์ที่เท่าเทียม ดันตัวทางการเมือง ดำเนินการนำพาประชาสังคมไปในทิศทางที่เข้าร่วมกับรัฐ หรือเข้าทำการแทนรัฐในการแก้ปัญหาต่างๆของส่วนรวมได้ดียิ่งขึ้น

ความเป็นพลเมืองในประชาสังคมที่สังคมไทยมุ่งหวัง จึงมีนัยของเป็นความเป็นพลเมืองตามวิถีประชาธิปไตย(Democratic citizenship) ที่จำเป็นต้องมีลักษณะของความเป็นพลเมือง (Civic characters) 3 ประการหลักต่อไปนี้ ได้แก่ การมีความรู้ (Civic knowledge) ซึ่งความรู้ในที่นี้หมายถึง การเรียนรู้เกี่ยวกับอุดมการณ์ ค่านิยม ความเชื่อ พฤติกรรม เหตุการณ์และสภาพแวดล้อมทั้งทางกายภาพและทางสังคมรวมถึงการปฏิบัติตนในระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตย ในอันที่จะเป็นพื้นฐานสำหรับมีชีวิตความเป็นพลเมืองอยู่ในสังคมได้ การมีทักษะ (Civic skill) ซึ่งหมายถึงการรู้สิทธิของการเป็นพลเมืองของตน (Civil rights) หน้าที่ของตน (Civil duty) ที่จะมาช่วยพัฒนาความรู้และความสามารถในการคิดและการปฏิบัติได้อย่างถูกต้องเหมาะสมตามสิทธิและสามัญสำนึก และการมีคุณธรรม (Civic virtue) อันได้แก่ การมีวินัยในตน มีความเคารพต่อตนเองและบุคคลอื่น การมีความรับผิดชอบ การเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน การยึดมั่นในการปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม เป็นต้น ทั้งนี้การมีความรู้และการมีทักษะของความเป็นพลเมืองสามารถสอนหรือให้ความรู้ภายในห้องเรียนตามที่ปรากฏในหลักสูตรได้ แต่คุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นเรื่องที่มีความเป็นนามธรรมสูง ไม่สามารถสอนหรือให้ความรู้แค่ภายในห้องเรียนได้ หากแต่ต้องเรียนรู้จากประสบการณ์ในการปฏิบัติกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน หรือจากชีวิตจริงอันเป็นกระบวนการที่ผสมผสานหลายสิ่งหลายอย่างเข้าด้วยกันได้อย่างลงตัว ภายใต้โครงสร้างทางสังคมของชุมชนที่ตึงาม ซึ่งตามแนวคิดประชาสังคม ชุมชนที่ตึงามเป็นชุมชนที่สามารถพึ่งพาตนเองมากกว่าการพึ่งพารัฐหรือภายนอก แต่สามารถจัดการศึกษาหรือสร้างการเรียนรู้ให้เกิดกับสมาชิกเพื่อให้สมาชิกมีลักษณะของความเป็นพลเมืองครบทั้งสามประการดังกล่าวได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณธรรมของความเป็นพลเมือง เพราะชุมชนที่ตึงามเป็นชุมชนที่เปิดโอกาสให้บุคคลได้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนอย่างเท่าเทียมกัน ดังนั้นการเรียนรู้เกี่ยวกับความเป็นพลเมืองที่เกิดขึ้นจึงเป็นไปอย่างสอดคล้องกับวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมของชุมชน ตอบสนองและรับใช้ชุมชน ทำให้บุคคลไม่เกิดความแปลกแยกกับชุมชนหรือหนีห่างชุมชน นอกจากนี้หากพิจารณาสาเหตุที่ทำให้การศึกษาในระบบโรงเรียนตามปกติภายใต้การดำเนินการของรัฐ ไม่สามารถจัดการศึกษาทำให้บุคคลมีคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้ดีเท่าที่ควรนั้น อาจมีสาเหตุดังที่ สุรวุฒิ บัดโธสง (อ้างอิงจากอนุชาติ พวงสำลี และกฤตยา อาชวนิจกุล, 2542:96-97) ได้กล่าวไว้ใน "การเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมือง : รากแก้วของขบวนการสร้างประชาสังคม" ว่า

"...โครงสร้างอำนาจของสังคมไทยเป็นโครงสร้างอำนาจแบบรวมศูนย์ รัฐมีอำนาจที่เน้นเรื่องความมั่นคง การกระจายอำนาจให้ประชาชนมีส่วนร่วมในทางสังคมน้อย โดยเฉพาะในด้านการศึกษารัฐยึดถือเป็นภารกิจที่รัฐยังต้องรวมอำนาจการจัดการไว้ที่ศูนย์กลาง ด้วยเหตุผลในด้านความมั่นคงและการผลิตกำลังคนเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรมตามอุดมการณ์ความทันสมัยแบบตะวันตก รัฐจึงเป็นผู้มีอำนาจกำหนดหลักสูตรและวิธีการจัดการศึกษาไว้เพียงฝ่ายเดียว โดยที่ภาคประชาชนไม่ได้มีส่วนร่วมได้เลย จนกลายเป็นอุปสรรคต่อการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง "

จึงเห็นได้ว่าการศึกษาที่จัดโดยระบบโรงเรียนภายใต้การควบคุมดูแลของรัฐ ยังขาดการสร้างสรรค์พร้อมจะยินดีต่ออำนาจที่เป็นอยู่เพียงอย่างเดียว จึงไม่สามารถก่อให้เกิดสังคมแห่งการเรียนรู้ หรือไม่สามารถสร้างให้บุคคลเกิดคุณลักษณะพื้นฐานที่สำคัญโดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณธรรมของความเป็นพลเมืองที่จะนำไปสู่ความเป็นประชาธิปไตยได้ เนื่องจากไม่สามารถสร้างให้คนไทยมีสิทธิ เสรีภาพ ความเสมอภาคในการคิด ในการกระทำหรือในอำนาจได้อย่างแท้จริง ส่วนบรรดาผู้บริหารโรงเรียนก็มีได้มีประสบการณ์ที่จำเป็นที่จะต้องรู้ว่าอะไรเป็นสิ่งที่ทำได้หรือทำไม่ได้ เชื่อในการแข่งขันทางการศึกษาจนทำให้เคารพในการต่อสู้แทนการร่วมมือ หรือเกิดการแข่งขันกันสูงภายในชั้นเรียน ภายในโรงเรียน ความเป็นพลเมืองที่ได้จึงเต็มไปด้วยความรู้และทักษะ แต่ขาด

คุณธรรมซึ่งเป็นความดีงามของพลเมืองที่ตระหนักถึงการดำเนินกิจกรรมต่างๆ เพื่อส่วนรวม ที่มีประสิทธิภาพในการเสริมสร้างสภาพสังคมและการเมืองที่ดี

ดังนั้นความพยายามที่จะลดอำนาจรัฐ หันมาร่วมแรงร่วมใจกัน จัดการกันเองภายใต้เงื่อนไขที่เห็นร่วมกันว่า โรงเรียนที่เป็นตัวแทน (Agent) สำคัญในการจัดการศึกษาจะต้องจัดการศึกษาให้แตกต่างจากที่ผ่านมา แบบที่รัฐยึดอำนาจไว้อย่างเบ็ดเสร็จ กล่าวคือสภาพโรงเรียนจะต้องไม่เหมือนโรงเรียนทั่วไปตามแบบฉบับของรัฐ แต่เป็นโรงเรียนที่มีความเป็นชุมชนที่ดีงาม เต็มไปด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมที่ถักทอกันทั้งแนวนราบและแนวตั้ง เสมือนเป็นตาข่ายที่ถักทอประสานกันอย่างลงตัว ที่เปิดโอกาสให้บรรดามวลสมาชิกได้เข้ามามีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ไม่ว่าจะเป็นการเสนอความคิดเห็นหรือหลักการ ตลอดจนวิธีการปฏิบัติต่างๆ ในการอยู่ร่วมกัน อันจะนำมาซึ่งกระบวนการเรียนรู้แบบมีการปฏิบัติร่วมกัน เป็นการศึกษาหรือเรียนรู้ตลอดชีวิตที่ดำรงอยู่ในชุมชนหรือสังคมที่จะสามารถเตรียมบุคคล พัฒนาบุคคลให้พร้อมที่จะเติบโตไปเป็นพลเมืองที่มีคุณธรรม มีคุณภาพอย่างสมบูรณ์ และไม่ละเลยรากฐานทางวัฒนธรรมต่างๆ ซึ่งเป็นมรดกตกทอดกันมายาวนาน อันเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญที่จะช่วยก่อเกิดการเรียนรู้ระหว่างกัน นำไปสู่สิ่งที่ดีกว่าที่จะสามารถสร้างสรรค์พลเมืองที่มีคุณธรรมของความเป็นพลเมืองให้เกิดขึ้นในประชาสังคมไทยได้นั้นจึงน่าจะเป็นวิถีทางที่ดีกว่า ซึ่งจากการตรวจสอบโรงเรียนที่ว่านี้ในสังคมไทยพบว่า มีโรงเรียนที่จัดการศึกษาหรือกระบวนการเรียนรู้ดังเช่นที่กล่าวไปอยู่แล้ว และเป็นโรงเรียนที่มีลักษณะเฉพาะของตนเอง พยายามพึ่งพาตนเองลดการพึ่งพารัฐ ให้ความสำคัญต่อการค้นหาความหมายของโลกและชีวิต และคุณค่าของมนุษย์ที่สอดคล้องกับธรรมชาติ สอดรับกับวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชน มีลักษณะของชุมชนวัฒนธรรมควบคู่ไปกับการศึกษา ที่ไม่มีการแข่งขัน และให้ความสำคัญกับหลักการในเรื่องของสิทธิ เสรีภาพ ความเสมอภาคและภราดรภาพ อยู่ร่วมกันอย่างเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน ผู้วิจัยจึงมีประเด็นคำถามที่สำคัญว่า ถ้าโรงเรียนได้มีการจัดโครงสร้างทางสังคมให้มีลักษณะเป็นชุมชนที่ดีงามแล้ว คุณธรรมของความเป็นพลเมืองจะถูกขัดเกลาหรือสร้างขึ้นมาได้ในลักษณะใด อย่างไร ทั้งนี้เพราะสิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นมาภายใต้บริบททางสังคมแบบไทย ซึ่งน่าจะแตกต่างจากบริบททางสังคมของต่างประเทศ

คำถามการวิจัย

คุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองที่สร้างขึ้นมา โดยเงื่อนไข หรือบริบททางสังคมไทยที่เป็นชุมชนที่ดีงามมีลักษณะเป็นอย่างไร และมีกระบวนการสร้างขึ้นมามีได้อย่างไร

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ

1. ศึกษาเงื่อนไขบริบททางสังคมหรือโครงสร้างทางสังคมที่มีลักษณะเป็นชุมชนที่ดีงาม (Civic community) อันเป็นเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง
2. ศึกษาคุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองที่ถูกสร้างขึ้น (Construct) จากบริบททางสังคมและชุมชนที่ดีงามในสังคมไทย

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ผลการศึกษาจะทำให้เข้าใจลักษณะของชุมชนที่ตั้งามในสังคมไทยที่เอื้อต่อการสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมือง ตลอดจนกระบวนการสร้างคุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมือง
2. ผลการศึกษาที่ได้จะทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจที่ชัดเจนเกี่ยวกับกระบวนการทางสังคมที่มีส่วนสำคัญต่อการกำหนดคุณลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมืองไทย
3. ผลการศึกษาที่ได้จะเป็นแนวทางในการปลูกฝัง คุณธรรมของความเป็นพลเมืองคุณลักษณะต่าง ๆ ให้กับเยาวชนไทยในชุมชนต่าง ๆ ต่อไป และนำไปสู่แนวทางในการวางนโยบายเกี่ยวกับการจัดการศึกษาหรือการเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมืองที่มีคุณธรรมสำหรับสังคมไทยต่อไป

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยนี้ต้องการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจและค้นหาคำอธิบายเกี่ยวกับ ลักษณะของบริบททางสังคมหรือโครงสร้างทางสังคมของชุมชนที่ดิงาม ที่เป็นเงื่อนไขหรือเอื้อให้เกิดคุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมือง และศึกษาว่าคุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองดังกล่าวนั้นสามารถสร้างหรือก่อให้เกิดขึ้นมาในตัวบุคคลได้อย่างไร

ความพยายามที่จะศึกษาในประเด็นต่างๆข้างต้น จึงนำมาสู่การพิจารณาถึงมิติของการศึกษา 2 มิติ กล่าวคือ มิติเกี่ยวกับนัยหรือความหมายของคุณธรรมของความเป็นพลเมือง และมิติเกี่ยวกับการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง โดยทั้งนี้ในมิติของการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองจะกล่าวถึงเงื่อนไขของการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองและกระบวนการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองไปพร้อมๆกัน เนื่องจากคุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นสิ่งที่มีความเป็นพลวัต ไม่หยุดนิ่ง ทำให้ภายในเงื่อนไขแต่ละอย่างมีกระบวนการเฉพาะของตนเองผสมผสานกันอยู่ตลอดเวลา

ดังนั้นคุณธรรมของความเป็นพลเมืองจึงเป็นประเด็นหลักสำคัญของการศึกษา ที่จะต้องทำความเข้าใจในเบื้องต้นว่า โดยทั่วไปมีนัยหมายถึงอะไร เกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับสังคมอย่างไร หรือเกิดขึ้นได้ในบริบททางสังคมเช่นใด อย่างไร เพื่อจะได้นำมาใช้เป็นกรอบความคิดที่จะลงไปศึกษาปรากฏการณ์จริงในสังคมไทยต่อไป โดยเหตุที่คุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นกระบวนการทางสังคม หรือสิ่งที่เกิดขึ้นในสังคม โดยสังคม มิติของการวิจัยในครั้งนี้จึงต้องศึกษาผ่านกระบวนการทางสังคมเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการจัดระเบียบทางสังคมหรือการควบคุมทางสังคม ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคล รวมถึงเครือข่ายทางสังคม

คุณธรรมของความเป็นพลเมือง (Civic virtue)

ยิ่งสังคมปัจจุบันมีพัฒนาการไปมากเท่าไร เติบโตด้วยความสลับซับซ้อนมากเท่าไร คุณธรรมของความเป็นพลเมืองก็ยิ่งจำเป็นต่อสังคมมากเท่านั้น เนื่องจากคุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพลเมืองอันเป็นปัจจัยสำคัญที่มีศักยภาพในการพัฒนามากที่สุด พลเมืองที่มีคุณธรรมของความเป็นพลเมืองสูงสามารถตระหนักถึงการเป็นสมาชิกที่มีศักยภาพของตน รับบทบาทหน้าที่ของความเป็นพลเมืองของตน ร่วมมือร่วมใจพัฒนาสังคมส่งผลให้การพัฒนาสังคมประสบผลสำเร็จสูงตามไปด้วย

แม้คุณธรรมของความเป็นพลเมืองจะเป็นเรื่องที่เข้าใจยาก มีความเป็นนามธรรมสูง แต่โดยตัวคุณธรรมของความเป็นพลเมือง ก็มีจุดกำเนิด มีวิวัฒนาการของตนเอง มีความเหมือน ความแตกต่างหลากหลายกันไปตามสภาพการณ์ของสังคมนั้นๆ กล่าวคือ คุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นคำที่เกิดขึ้นครั้งแรกในยุคกลาง โดยแมคเคียเวลลี (Machiavelli) ซึ่งตรวจสอบได้จากงานเขียนของเขาที่ชื่อว่า "The Discourse" (Ball, 1995: 71) เขามีจุดมุ่งหมายที่จะสะท้อนให้สังคมโดยเฉพาะสังคมการเมือง (Political society) เห็นว่า "สังคมการเมืองจะประสบผลสำเร็จหรือล้มเหลวนั้นขึ้นอยู่กับคุณธรรม (Virtue) ของพลเมือง (Citizenship)" เป็นสำคัญ (Hampsher-Monk, 1992: 144) โดยคุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในสังคม เป็นผลจากปฏิกิริยาของการตอบสนองต่อกฎทางการเมือง (Political rules) และเศรษฐกิจด้วยความ

กระตือรือร้น (Active) ด้วยความรับผิดชอบ (Responsibility) และร่วมมือกัน (Cooperation) ในการทำกิจกรรมต่างๆ เพื่อสังคมหรือส่วนรวม สังคมตามนัยของ แมคเคย์เวลลี จึงเป็นสังคมที่เต็มไปด้วยบุคคลที่ตระหนักได้ว่า ตนไม่ใช่เป็นเพียงสมาชิกของกลุ่มของชุมชน ของสมาคมเท่านั้น หากแต่เป็น“พลเมือง”ที่มีความกระตือรือร้นในกิจกรรมส่วนรวม หรือกิจการบ้านเมือง เห็นคุณค่าของความสัมพันธ์ที่ตัดเทียมกัน สมานสามัคคีกัน และที่สำคัญนำมาสู่สังคมที่มีความเข้มแข็งเป็นสังคมที่ดั่งงาม (Civil society หรือ civic community) เพราะคนในสังคมมีคุณธรรมของความเป็นพลเมือง ที่ได้รับการถ่ายทอดหรือถูกสร้างขึ้นมา เพื่อต่อต้านคอร์รัปชันในหมู่ประชาชนด้วยกันนั่นเอง ซึ่งคอร์รัปชันในที่นี้ หมายถึง การมีจิตใจที่เห็นแก่ตัว ผักไม่แต่ประโยชน์เฉพาะตน เฉพาะกลุ่ม หลงไหลในความสุขและผลประโยชน์ทางวัตถุเพียงอย่างเดียว

✓ คุณธรรมของความเป็นพลเมือง จึงเป็นคุณลักษณะหรือคุณสมบัติพื้นฐานที่จำเป็นและมีประโยชน์ต่อความเป็นพลเมือง (Citizenship) ของบุคคลในสังคมประชาธิปไตยในยุคนปัจจุบัน และจัดว่าเป็นหัวใจสำคัญในการขับเคลื่อนขบวนการประชาสังคม อันเป็นความเคลื่อนไหวของภาคประชาชนที่เข้าใจในสิทธิและหน้าที่ของการเป็นพลเมือง (โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิทธิในการไม่เชื่อฟังรัฐของประชาชน (Civil disobedience)) เข้าใจตนและเข้าใจในเอกลักษณ์ของตน ตลอดจนรู้หน้าที่ตนเพื่อสร้างขีดจำกัดให้กับรัฐ นอกจากนี้คุณธรรมของความเป็นพลเมืองยังมีความสำคัญต่อความเป็นการเมือง (The political) ซึ่งมีนัยเกี่ยวข้องกับเรื่องของรัฐ เรื่องของอำนาจอธิปไตยหรือการเป็นตัวแทน และที่สำคัญเกี่ยวข้องกับเรื่องของความสัมพันธ์ ระหว่างเอกลักษณ์ (Identity) กับความแตกต่าง (Difference) นอกจากนี้คุณธรรมของความเป็นพลเมือง ยังมีความสำคัญต่อกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมต่างๆ ด้วย (Social movements) (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2540:80-82)

✓ คุณธรรมของความเป็นพลเมืองหากเกิดขึ้นในตัวบุคคลใด ก็จะทำให้บุคคลนั้นเกิดจิตวิญญาณที่ตื่นรู้ รับผิดชอบ สามารถแสดงบทบาทอย่างเข้มแข็งในการกำหนดอนาคตของตนเองได้ สามารถร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมรับผิดชอบในผลของการกระทำนั้นๆ อันเรียกได้ว่ามีสำนึกความเป็นพลเมือง นอกจากนี้ยังทำให้บุคคลมีความกล้าหาญทางจริยธรรม คือตระหนักในความถูกต้อง ความดีงาม เห็นแก่ส่วนรวม ยอมรับในความแตกต่าง เคารพศักดิ์ศรีของตนเองและผู้อื่น มีจิตใจที่วิพากษ์วิจารณ์ (Critical mind) มีความสามารถในการคิดและตัดสินใจ กล้าพูด กล้าทำ หากเห็นความไม่ถูกต้อง ดีงามเกิดขึ้น มีส่วนร่วมในนโยบายทางสาธารณะอย่างมีสำนึก

อย่างไรก็ตามคุณธรรมของความเป็นพลเมืองยังเป็นเรื่องที่ต้องการความกระจำจตอีกมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของความหมาย แม้จะมีนักวิชาการหลายท่านได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้อย่างมากมาย เช่น วอลเซอร์ (Michael Walzer) ได้แสดงทัศนะไว้ว่า “การตระหนักถึงเรื่องที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม ตลอดจนการอุทิศตนเพื่อกิจการสาธารณะ คือหลักสำคัญของสิ่งที่เรียกว่าคุณธรรมความเป็นพลเมือง (Civic virtue)” หรือ “การตระหนักอย่างแน่วแน่และพยายามแสวงหาสิ่งที่เป็นความดีงามของส่วนรวม (Public good) โดยการทุ่มเทเสียสละสิ่งที่เป็นส่วนตนออกไป” ตามนัยความหมายของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในทัศนะของสกินเนอร์ (Skinner) หรือในทัศนะของทอคเกอร์วิลล์ (Alexis de Tocqueville) (Putnam.1993) ที่กล่าวถึงคุณธรรมของความเป็นพลเมืองไว้ว่า เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ เมื่อบุคคลตัดสินใจได้ว่า “การเข้าใจอย่างดีว่าผลประโยชน์ที่ตนจะได้รับจะต้องอยู่ในบริบทที่จะต้องสนองตอบต่อส่วนรวมในระยะยาวภายใต้ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ด้วยการใช้สติปัญญา ความมีเหตุมีผล มากกว่าการที่จะเห็นถึงประโยชน์เฉพาะหน้าของตน” เป็นต้น ก็ยังไม่เพียงพอที่จะทำให้เราเกิดความกระจำจตได้เลยว่า แท้จริงแล้วนั้นคุณธรรมของความเป็นพลเมืองมีนัยหรือความหมายเช่นไร หรือมีนัยของความหมายแค่ไหน อย่างไร เกี่ยวข้องเกี่ยวกับพันธกิจกับบริบทสังคมหรือชุมชนแบบใด

‘ คุณธรรมของความเป็นพลเมืองไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นมาจากความว่างเปล่า หากแต่เกิดขึ้นได้ด้วย กระบวนการทางสังคม และส่งผลกระทบต่อสังคม เพราะฉะนั้นเราจึงต้องทำความเข้าใจคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในฐานะที่เป็นกระบวนการทางสังคมที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในสังคมนั้นๆ กล่าวคือ เราต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของคนในสังคมหนึ่งๆ ด้วยการทำความเข้าใจในสังคมของเขา เหล่านั้นนั่นเอง เช่น เราจะเข้าใจคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของคนอิตาลีเลย เราก็ต้องทำความเข้าใจผ่านสังคมอิตาลี หรือจะเข้าใจคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของคนอเมริกันก็ต้องทำความเข้าใจผ่านสังคมอเมริกา และเช่นเดียวกันหากจะทำความเข้าใจในคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของคนไทยก็ต้องทำความเข้าใจผ่านสังคมไทย เป็นต้น

ตัวอย่างกรณีศึกษาเกี่ยวกับคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของคนอิตาลีโดยภาพรวม ของพัทน์ม (Putnam, 1993) ที่ได้ศึกษาคุณธรรมของความเป็นพลเมืองแบบประเพณีที่มีมาแต่ประเพณี (Civic traditions) ผ่านสังคมหรือชุมชน ที่ประกอบด้วยคนที่มีมิติทางสังคมและการเมือง 3 ประเภท ได้แก่ นักการเมือง (Politician) ผู้นำทางการเมืองในระดับชุมชน (Community leader) และประชาชนหรือสาธารณะชนทั่วไป (Mass public) ผลปรากฏในหนังสือ “Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy” ในบทที่ 4 ในส่วนที่ว่าด้วยชีวิตทางสังคมและการเมืองภายใต้สภาพสังคมที่ตึงตัง (Social and Political Life in the Civic Community : 99-115) ได้แสดงให้เห็นว่าลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของคนอิตาลี เป็น ดังนี้คือ ในชุมชนของประเทศอิตาลีประชาชนที่มีคุณธรรมของความเป็นพลเมืองปรากฏอยู่จะพบว่า พฤติกรรมทางสังคมและการเมืองระหว่างคนทั่วไปกับคนที่อยู่ในชนชั้นนำ ไม่ว่าจะเป็นนักการเมืองหรือผู้นำชุมชนอยู่ภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันแบบแนวนราบ (Horizontal) มากกว่าแนวดิ่ง (Vertical) ซึ่งความสัมพันธ์เช่นนี้จะทำให้ทุกคนมีความรู้สึก มีทัศนคติ มีนิสัยในการให้ความสนใจ ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมตัดสินใจ เพื่อประโยชน์ร่วมกัน ติดต่อกันสัมพันธ์กันโดยไม่มีใครมีอำนาจหรืออิทธิพลมากกว่ากันและกัน ชีวิตเต็มไปด้วยความซื่อสัตย์ต่อกัน ความไว้วางใจกัน ไม่มีความแตกต่างในเรื่องชนชั้น ทุกคนจึงมีความเสมอภาค (Equity) ความเท่าเทียมกัน (Equality) ขณะเดียวกันผู้นำทางการเมืองที่อยู่ในฐานะของผู้นำมวลชนคนทั่วไปนั้น ก็จะต้องเป็นผู้ที่มีความกระตือรือร้นในการที่จะสนับสนุนให้เกิดความเท่าเทียมกันในทางการเมืองเกิดขึ้น กล่าวคือ จะต้องส่งเสริมและสนับสนุนให้บุคคลที่อยู่ในฐานะของประชาชนทั่วไปได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมของส่วนรวมร่วมกัน (Public affairs) เพื่อนำมาซึ่งความผูกพันกันทางสังคมนั่นเอง

ความผูกพันทางสังคมที่เกิดขึ้นของแต่ละกลุ่มจึงมีความแตกต่างกันไป กล่าวคือ กลุ่มที่เป็นผู้นำทางการเมือง จะต้องมีความผูกพันในการสร้างความเท่าเทียมกันของมวลชนทุกชั้นให้เกิดขึ้นในสังคม ขณะที่มวลชนทั่วไปความผูกพันที่เกิดขึ้นก็คือ ความต้องการหรือพันธะ (Civic engagement) ที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ของส่วนรวมนั่นเอง ซึ่งความต้องการหรือพันธะที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ของส่วนรวมนั้นก็ ได้แก่ การสนใจในประเด็นต่างๆ ของสาธารณะ (Interest in public issues) และพร้อมที่จะให้ความร่วมมือกับบุคคลอื่น ภายใต้หลักการหรือความเชื่อที่ว่า สิ่งที่จะได้รับตอบแทนจากการให้ความร่วมมือในประเด็นต่างๆ ของสาธารณะ ไม่ว่าจะเป็นการร่วมเสนอหลักการและมาตรฐานทางสังคมที่เป็นธรรม หรือการอุทิศตนเพื่อทำกิจกรรมหรือทำประโยชน์แก่สาธารณะ (Devotion to public causes) จะกลับมาในสภาวะที่ทุกคนได้ประโยชน์ร่วมกัน แบ่งปันประโยชน์แก่กันและกัน (Shared benefits) ทำให้เกิดความเชื่อถือ ไว้วางใจกัน ซึ่งประสบการณ์ในการให้ความร่วมมือหรือมีส่วนร่วมดังกล่าวนี้ ในทัศนะของพัทน์มเชื่อว่าจะนำมาสู่การเกิดทุนทางสังคม (Social capital) ที่ทุกคนตระหนักถึงการสนใจ ร่วมแรงร่วมใจทำเพื่อประโยชน์ของตน (Self-

interest) และสังคม (Public-interest) อันจะปรากฏออกมาในรูปเครือข่ายของความร่วมมือ บรรทัดฐานที่พึงงาม และความไว้วางใจกันในหมู่ประชาชนในสังคม นำพาให้เกิดการเชื่อมโยงโลกทัศน์ส่วนตนและส่วนรวมในลักษณะที่เป็น เครือข่ายในแนวราบมากขึ้น ดังนั้นบุคคลจึงพร้อมและเชื่อมั่นที่จะประสานความร่วมมือกันเพื่อแก้ปัญหาต่างๆ สามารถแบ่งปันประโยชน์แก่สังคม ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนฝ่ายเดียว (Not to be altruist) เพราะการเข้าไปมีส่วนร่วมหรือให้ความร่วมมือกันนั้น จะหล่อหลอมให้บุคคลเกิดความตระหนักรู้หรือเกิดความรู้ในเรื่องต่างๆ ได้ด้วยตนเองมากยิ่งขึ้น เข้าใจตนเองและเข้าใจสาธารณะอย่างเป็นตัวของตัวเองมากกว่าโดยการโฆษณาชวนเชื่อ ความสอดคล้องระหว่างความสนใจ ร่วมแรง ร่วมใจ ทำเพื่อประโยชน์ส่วนตนและสังคม ภายใต้การจัดระเบียบทางสังคมของชุมชนที่เหมาะสมข้างต้นในสังคมอิตาลี จึงมีความหมายเนกเช่น ความ เป็นประชาสังคมนั่นเอง

อย่างไรก็ตามในการอยู่ร่วมกันของบุคคลในสังคมย่อมมีความขัดแย้งเกิดขึ้นอยู่เสมอ ดังนั้นกลุ่มที่เป็นผู้นำทางการเมืองในชุมชนที่มีพลเมืองที่มีคุณธรรมของความเป็นพลเมืองจึงต้องมีลักษณะพิเศษคือ **มีความพร้อมที่จะประนีประนอม** เพื่อหาทางออกของข้อขัดแย้งต่างๆ เหล่านั้นอย่างสันติและสร้างสรรค์ต่อสังคม (Compromise conflict and controversy) และเมื่อคนในชุมชนต้องการจะเสริมสร้างความใกล้ชิดสนิทสนมกันให้มากขึ้น การคบหาสมาคมกัน (Association) ของบุคคลในชุมชนจึงปรากฏออกมาในรูปของการทำกิจกรรมอย่างเข้มข้นร่วมกัน กล่าวคือ มีการคบหาสมาคม ติดต่อดูสารซึ่งกันและกันอย่างสม่ำเสมอ หรือมีการให้และตอบแทนซึ่งกันและกันอยู่อย่างต่อเนื่อง ร่วมกันทำกิจกรรมต่างๆ ด้วยความเต็มใจ ไม่ว่าจะเป็นการทำกิจกรรมทางวัฒนธรรม หรือพักผ่อนหย่อนใจ หรือจะเป็นกิจกรรมในระดับที่ใหญ่ขึ้นเช่น สหภาพแรงงาน คริสตจักร หรือการเป็นพรรคการเมือง และกิจกรรมเหล่านี้หากมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจในแนวราบมากกว่า แนวตั้ง ก็จะช่วยสะท้อนคุณธรรมของความเป็นพลเมืองให้เห็นเด่นชัดมากยิ่งขึ้นด้วย ขณะเดียวกันเมื่อทุกคนอยู่ร่วมกันในชุมชนหรือสังคมเดียวกัน สิ่งที่จะขาดไม่ได้ก็คือ การตระหนักถึงความเท่าเทียมกันและการตระหนักถึงการเป็นสมาชิกของสังคมร่วมกันของมวลสมาชิก ที่จะต้องไม่เอารัดเอาเปรียบกัน ไม่แปลกแยกกัน ไม่รู้สึกว่ามีอำนาจทางการเมืองน้อยกว่าหรือมากกว่าใคร ความคิดความรู้สึกที่มวลสมาชิกในชุมชนที่มีต่อกัน จึงปรากฏออกมาในลักษณะที่เรียกว่า ยุติธรรมต่อกันและกัน กล่าวคือทุกคนมีการยึดมั่นในแนวทางคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้แก่ ทุกคนต้องมีความซื่อสัตย์ต่อกัน (Honesty) มีความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน (Trust) และปฏิบัติตามกฎหมายร่วมกัน (Law-obedience) นอกจากนี้ยังมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (Reciprocity) มีความอดทน อดกลั้นต่อความขัดแย้ง (Tolerance) หรือมีขันติธรรมนั่นเอง และเปิดกว้างยอมรับในความแตกต่างหลากหลาย (Inclusion) เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้เมื่อสังคมต้องการให้มาตรฐานทางการเมืองมีสูง กลุ่มที่เป็นผู้นำทางการเมืองหรือ รัฐบาล จึงต้องปฏิบัติตามกฎหมายหรือบรรทัดฐานทางสังคม ขณะเดียวกันมวลสมาชิกก็ต้องตั้งใจจริงที่จะปฏิบัติตามกฎหมายหรือบรรทัดฐานทางสังคม ที่ได้ร่วมกันสร้างหรือกำหนดขึ้นมาเหล่านั้นด้วย อันจะก่อให้เกิดวินัยในตนเองอย่างมั่นคงและนำมาซึ่งความสุขต่อมา ดังตัวอย่างของกรณีที่เกิดขึ้นในอิตาลี ซึ่งเป็นชุมชนที่ดีงามที่มีลักษณะดังกล่าวข้างต้น โดยที่สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขสำคัญ 4 ประการ ที่สามารถหล่อหลอมหรือขัดเกลาคนในชุมชนให้มีคุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมือง เช่น การมีส่วนร่วมในการแสวงหาความดีงามของส่วนรวม หรือที่เรียกว่าการมีจิตวิญญาณสาธารณะ การมีความเสมอภาคกันทางการเมือง ภายใต้บรรทัดฐานของชุมชนอย่างเดียวกัน การมีความสามัคคี การเชื่อใจ อดทน ใจกว้าง กระตือรือร้นในการช่วยเหลือผู้อื่น เคารพในบุคคลอื่น และในที่สุดหล่อหลอมให้คนเหล่านั้นเกิด “วินัยในตน” ขึ้นมาได้

คนในชุมชนพลเมืองของสังคมอิตาลีจึงมีพันธะของความเป็นพลเมือง คือ มีความสนใจในประเด็นทางสาธารณะ ซึ่งนัยดังกล่าวนี้ วอลเซอร์ (Michael Walzer in Putnam, 1992:87) ถือว่าเป็นกุญแจสำคัญของคุณธรรมของความเป็นพลเมือง อันหมายถึง การที่ประชาชนในชุมชนจะต้องมีสำนึกและความปรารถนาอย่างมั่นคง สม่ำเสมอ ในการแสวงหาสิ่งที่เป็นความดีงามของส่วนรวม (Public good) ด้วยการสละประโยชน์ส่วนตน (Altruists) ซึ่งสอดคล้องกับ “ความสนใจร่วมแรงร่วมใจทำเพื่อประโยชน์ของตน” (Self-interest) ตามทัศนะของทอคเกอร์วิลล์ ที่มีได้หมายความว่า เป็นการเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน หากแต่เป็นการประสานประโยชน์ของตนและสังคมเข้าด้วยกัน โดยสะท้อนให้เห็นว่า บุคคลต้องทำให้เกิดประโยชน์แก่สังคม สนใจประเด็นต่างๆ ของสังคม เพราะท้ายที่สุดสิ่งที่ได้กระทำไปนั้นก็จะกลายมาเป็นผลประโยชน์ส่วนตนได้ เช่น การที่บุคคลไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมก็เพื่อต้องการให้เกิดมลพิษต่อสิ่งมีชีวิตต่างๆ รวมทั้งตนเองด้วย เพราะฉะนั้นคุณลักษณะสำคัญของพลเมืองที่แสดงให้เห็นว่ามีคุณธรรมของความเป็นพลเมืองก็คือ “การมีส่วนร่วม” (Participation) ในชุมชนพลเมืองของบุคคลที่เต็มไปด้วยจิตวิญญาณที่เสียสละเพื่อสาธารณะ (Public-spirited) แบ่งปันประโยชน์แก่กันและกัน และแก่สังคม (Shared benefits) ใส่ใจ สนใจในสาธารณะอย่างมีเหตุผล นอกจากนี้ยังมีความเท่าเทียมกันในทางการเมือง (Political equality) หมายความว่า ทุกคนในชุมชนพลเมืองมีสิทธิ (Rights) หน้าที่ (Obligations) ที่เท่าเทียมกันเพราะการสัมพันธ์กัน การร่วมมือกันอยู่ในลักษณะแนบแน่นมากกว่าแนวดิ่ง ทุกคนที่มาสัมพันธ์กันปฏิบัติตาม “บรรทัดฐานของการมีส่วนร่วมร่วมกัน” อีกทั้งมีความเป็นปึกแผ่น (Solidarity) ความเชื่อใจ มีขันติธรรม ใจกว้าง กระตือรือร้น มีจิตวิญญาณสาธารณะ มีความเสมอภาคกัน และมีคุณลักษณะอื่นๆ ประกอบด้วย เช่น กระตือรือร้นที่จะช่วยเหลือผู้อื่น มีความเคารพในบุคคลอื่น เชื่อใจบุคคลอื่นเป็น ซึ่งสิ่งต่างๆ เหล่านี้ในอดีตถูกเรียกว่า “มิตรภาพ” (Friendship) และในทฤษฎีของทอคเกอร์วิลล์ สิ่งนี้ก็คือ “ความเชื่อใจกันระหว่างบุคคล” (Interpersonal trust) ซึ่งหมายถึง ความโน้มเอียงทางศีลธรรม (Moral orientation) ที่จำเป็นที่สุดในการปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคล โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับสังคมแบบสาธารณรัฐ (Republican society) ที่จะต้องสร้างและรักษาไว้เพื่อคุณภาพในการอยู่ร่วมกัน ตลอดจนถึงมีโครงสร้างของความร่วมมือกันของบุคคลในชุมชน ที่หลากหลายมากมาย อันเกิดจากการจัดตั้งกลุ่ม สมาคม องค์กรต่างๆ ขึ้นมา และเพื่อให้กลุ่ม องค์กร สมาคม เหล่านั้นสามารถดำรงอยู่ได้ก็จะอาศัยโครงสร้างทางสังคม อันได้แก่ บรรทัดฐาน ค่านิยมต่างๆ หล่อหลอมให้มวลสมาชิกเหล่านั้นมีนิสัยในการให้ความร่วมมือ ความสามัคคี และจิตวิญญาณสาธารณะ ตลอดจนมีทักษะของการให้ความร่วมมือ รับผิดชอบ มีความขยันหมั่นเพียร มีทัศนคติที่ดีต่อการปฏิสัมพันธ์กัน และในท้ายที่สุดสิ่งต่างๆ เหล่านี้จะถูกบูรณาการเข้าไปในตัวของบุคคล ทำให้บุคคลเกิดสภาวะที่เรียกว่า “มีวินัยในตน” สามารถปกครองตนเองได้ และเกิดความซาบซึ้ง ยินดีที่จะสมาคมและช่วยเหลือผู้อื่นตามมา

ส่วนในสังคมอเมริกัน จากการศึกษาของ แมทธิวส์ และคณะ (Mathews and others) เกี่ยวกับคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของคนอเมริกัน ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่อง Politics for People โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นแนวคิดเรื่อง Civic Republicanism (เอนก เหล่าธรรมทัศน์, 2542) ก็ได้ชี้ให้เห็นว่า การขาดสิทธิ เสรีภาพและความเสมอภาคของบุคคล เพราะระบบศักดินาหรือฟิวดัลลิสม์ เป็นผลมาจากบุคคลขาดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง หมายความว่า อดีตที่ผ่านมาตั้งแต่สมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง จนถึงสมัยประธานาธิบดีนิกสัน โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างรัฐกับประชาชนเป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง มีรัฐบาลกลางเป็นผู้ดำเนินการต่างๆ ให้กับประชาชนทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นการแก้ไขปัญหาผู้ยากไร้ ผู้ด้อยโอกาส การคุ้มครองคนผิวดำ ความยากจน ทำให้ทุกคนถูกจำกัดสิทธิ และความเสมอภาคเท่าเทียมกันในเรื่องต่างๆ มากมาย ไม่ว่าจะเป็นการถูกบังคับให้นั่งรถประจำทาง เพียงเพราะเชื่อว่านี่คือการเสริมสร้างความเท่าเทียม

กันทางสังคม การที่ต้องจ่ายภาษีมากขึ้น เพื่อให้รัฐบาลอำนวยความสะดวกต่างๆให้ ผลที่ตามมาก็คือ คนอเมริกันส่วนใหญ่มีความเห็นแก่ตัว ผักไผ่แต่ประโยชน์เฉพาะตัว เฉพาะส่วน หลงใหลแต่ความสุขความสบายและผลประโยชน์ทางวัตถุเป็นสำคัญ ขาดความรู้สึกเป็นเจ้าของรัฐร่วมกัน ขาดความรู้สึกมีส่วนร่วมในการปกครองร่วมกัน ทำให้เกิดวิกฤติการณ์ปัญหาต่างๆตามมามากมาย ดังนั้นแนวคิดสาธารณรัฐที่เน้นการมีส่วนร่วมและความรับผิดชอบต่อส่วนรวมของพลเมือง (Civic republicanism) จึงเกิดขึ้นตั้งแต่ค.ศ.1976 สมัยที่ประธานาธิบดีคาร์เตอร์ رونรงค์เพื่อชิงตำแหน่งประธานาธิบดี โดยเห็นว่า “รัฐบาลกลาง(วอชิงตัน)ต้องลดขนาดบทบาทและหน้าที่ลงต้องให้มลรัฐเอกชนและท้องถิ่นเข้ามาทำการแทนรัฐบาลกลางมากขึ้น” ส่วนประธานาธิบดีเรแกน ก็เสนอว่า “ต้องเลิกทำอะไรแบบรวมพลังใหญ่โตมโหฬารแล้วหันไปทำอะไรในขนาดที่เหมาะสมกับมนุษย์ตัวเล็ก โดยทำผ่านวัด โบสถ์ ผ่านชุมชน ผ่านบ้านและย่ำว่าต้องตัดงบประมาณรัฐบาลกลางลง ต้องให้งบประมาณที่ใช้ได้อิสระเป็นเงินก้อน (Block grant) และสนับสนุนภาคเอกชนเข้ามาทำกิจกรรมต่างๆแทนรัฐให้มากขึ้น” ต่อมาสมัยประธานาธิบดีบุช “อเมริกันต้องสร้างชาติที่ประกอบด้วยชุมชนที่ระดับท้องถิ่น เพราะชุมชนต่างๆนี้เป็นตัวแทนของชาติพันธุ์ ศาสนา กิจกรรมทางสังคม ทางธุรกิจ มีความหลากหลายสวยงาม” กระทั่งสมัยประธานาธิบดีคลินตัน รัฐบาลกลางลดขนาดลง ขณะเดียวกันชุมชน สมาคม กลุ่มต่างๆ ก็มีโอกาเข้ามาร่วมคิดร่วมทำกิจกรรมเพื่อสังคมมากขึ้น สถาบันการศึกษาหรือชุมชนจึงต้องปลูกฝังให้คนอเมริกันตระหนักถึงหน้าที่และศักดิ์ศรีในการเป็นพลเมืองดี. เนื่องจากการดำเนินการทั้งหลายข้างต้นนี้จะบรรลุผลไม่ได้เลย หากประชาชนไม่เห็นความจำเป็นในการสร้างประชาสังคม หรือขณะเดียวกันก็แต่ความเป็นปัจเจกชนไปเสียหมด เพราะฉะนั้นชนชั้นตรงกลางระหว่างรัฐกับประชาชน ที่มีลักษณะเป็นองค์กร เครือข่าย ชุมชน จึงถูกรื้อฟื้นกลับขึ้นมาอีกครั้ง แนวคิด “สาธารณรัฐ” (The republic) ที่เน้นการปกครองตนเองและความรับผิดชอบต่อส่วนรวมของพลเมือง ผสมกับความคิด “เสรีนิยม-ปัจเจกชน” (Liberal individualist) ซึ่งเน้นการสร้างระบบหรือกลไก กติกาและค่านิยมเพื่อให้บุคคลที่เป็นปัจเจกชน ได้มีโอกาสแสวงหาความสุข เสรีภาพและประโยชน์ของตนเองมากที่สุดได้กลายมาเป็นความคิดซึ่งนำไปในการปกครองระบอบ “ประชาธิปไตย” ของอเมริกาในที่สุด

เนื่องจากเชื่อกันว่า การเมืองแบบพลเมืองในสาธารณรัฐนั้น พลเมืองจะเป็นผู้ที่ปกครองตนเอง โดยทุกกลุ่ม ทุกชนชั้นมีอำนาจหน้าที่ที่สมดุลและคานกันเอง เพื่อมิให้ฝ่ายใดมีอำนาจหรืออิทธิพลเหนือฝ่ายใดแล้วยึดอำนาจนั้นไว้แต่ฝ่ายเดียว โดยหัวใจสำคัญของระบบสาธารณรัฐจะอยู่ที่การมีเสรีภาพที่จะปกครองตนเอง (Liberty) การมีคุณธรรม (Virtue) เพื่อส่วนรวม และพลเมืองที่ปลอดจากคอร์รัปชัน ดังนั้นทุกคนที่มีคุณธรรมของความเป็นพลเมืองจึงต้องมีจิตใจที่รัก ภาควุมใจ ห่วงใยในสาธารณะเป็นที่ตั้ง และรู้สึกเป็นเจ้าของส่วนรวม (ซึ่งอาจหมายถึง ชุมชน หมู่บ้าน เมือง การปกครองท้องถิ่น หรือประเทศ ก็ได้) ตามนัยข้างต้น คุณธรรมของความเป็นพลเมืองของคนในสังคมอเมริกาจึงอยู่ที่ สิทธิของการมีส่วนร่วมในการปกครอง ตามบทบาท สถานภาพ หรือหน้าที่ความรับผิดชอบ ของการเป็นพลเมืองแห่งรัฐนั้นๆซึ่งมุ่งที่ประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลัก ส่วนประโยชน์ของกลุ่มหรือของตนจะต้องเป็นรองประโยชน์ส่วนรวม คุณลักษณะของคนอเมริกันที่หล่อหลอมกันมาและแสดงนัยของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองจึงได้แก่ การมีส่วนร่วมทางการเมือง รัก ภาควุมใจ และรู้สึกเป็นเจ้าของส่วนรวม รับผิดชอบต่อส่วนรวมมากขึ้น ช่วยเหลือตนเองและสังคมมากขึ้น เรียกร้องสิ่งต่างๆจากรัฐน้อยลง ขณะเดียวกันรัฐก็ลดบทบาทการใช้อำนาจของตนเองลง มีความห่วงใยหรือจิตสำนึกต่อปัญหาต่างๆ เช่น ปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ ปัญหาการจราจร เป็นต้น

สำหรับสังคมไทย จากการศึกษาเกี่ยวกับคุณธรรมของความเป็นพลเมืองไทยเท่าที่ปรากฏในงานของอภิชาติ การิกายุจน์ (2542) เรื่อง “มิติทางสังคมและการเมืองว่าด้วยคุณธรรมของความเป็นพลเมือง :

กรณีศึกษาประชาชนของเขตลุ่มน้ำปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช" ได้ชี้ให้เห็นว่า ทูทางสังคมแบบชนบทไทย อันได้แก่ ความเคลื่อนไหวในการรวมกลุ่ม (Group movement) และความห่วงใยในสังคมและการเมือง (Social and political concern) อันตั้งอยู่บนพื้นฐานทางสังคมที่ยึดมั่นผูกพันกันแบบเครือญาติ สามารถนำมาซึ่งการเกิดการรวมกลุ่มกันอย่างไม่เป็นทางการที่สามารถเกิดขึ้นได้อยู่ตลอดเวลา และทำให้บุคคลสามารถเข้าใจในศักยภาพและข้อจำกัดของตนได้เป็นอย่างดี เป็นผลทำให้มีการประยุกต์การทำงานให้เกิดประสิทธิภาพได้ นอกจากนี้การพึ่งพากันสูงภายใต้ความผูกพันกันแบบเครือญาตินั้นก็ยังให้ความสำคัญในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ทำให้สามารถสร้างความเท่าเทียมกัน ตลอดจนความน่าเชื่อถือที่แต่ละคนมีแก่กันได้ ซึ่งก็ขัดแย้งกับทัศนะของทางตะวันตก เช่น ของพัทธัม ของฮานส์ (Hans-Dieter Bechstedt) ที่เชื่อว่าระบบอุปถัมภ์หรือความสัมพันธ์กันแบบเครือญาติทำให้เกิดความสัมพันธ์กันแบบแนวดิ่ง ที่ทั้งสองฝ่ายไม่มีความเท่าเทียมกัน และไม่สามารถทำให้บุคคลเกิดคุณลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมืองขึ้นมาได้ นอกจากนี้จากการศึกษาเรื่องนี้ยังชี้ให้เห็นว่าทูทางสังคมแบบชนบทข้างต้น เป็นเงื่อนไขหลักในการก่อเกิดลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมือง 3 ประการ ได้แก่ การสร้างจิตภาพความเป็นพลเมือง เช่น การเสียสละเพื่อส่วนรวม การร่วมกำหนดทิศทางพัฒนา และการใช้มาตรการตรวจสอบก่อนมอบความไว้วางใจให้ผู้นำหรือตัวแทน หรือความเท่าเทียมกันในสังคม ได้แก่ การพัฒนาความสัมพันธ์ในแนวราบ การยอมรับนับถือคนดีมีความรู้ การสร้างสรรค์ค่านิยมผู้นำที่ดี ความรักในความอิสระและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ตลอดจนการยึดถือในเรื่องความมีเหตุผล และพลังทางการเมืองของประชาชน อันได้แก่ นักการเมืองต้องมีอุดมการณ์ ความเชื่อในตัวผู้นำที่เป็นนักต่อสู้กล้าหาญ ร่วมทำงานการเมืองด้วยชีวิตจิตใจ ความเชื่อในพลังอำนาจทางการเมือง การใช้เกียรติภูมิศักดิ์ศรีแทนอำมาตย์สินจ้าง และการสร้างสรรค์การเมืองระบบพรรค

ดังนั้นการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของคนไทยในชนบทดังกล่าว จึงเป็นผลมาจากทูทางสังคมแบบชนบท ที่หล่อหลอมให้บุคคลมีจิตใจที่ตระหนักถึงความรับผิดชอบต่อส่วนรวมในฐานะพลเมือง อันเป็นการเชื่อมต่อระหว่างความรู้สึกส่วนตัวเข้ากับความรับผิดชอบต่อส่วนรวม การมีส่วนร่วมในการกำหนดชะตากรรมของสังคม ความกลมเกลียวเชิงพันธมิตรชั่วคราว การเสียสละเพื่อส่วนรวม ซึ่งทั้งหมดนี้ล้วนเกิดภายใต้ความสัมพันธ์กันแบบเครือญาติ ที่เต็มไปด้วยความไว้นื้อเชื่อใจกัน ความเอื้ออาทรกัน ความสนิทสนมหรือมีอุดมการณ์เดียวกันทั้งสิ้น และเป็นไปอย่างสอดคล้องกับทัศนะทางตะวันตกของ เซลิเกแมน (Seligman) ที่ว่า "เมื่อมีความไว้วางใจระหว่างกัน ความใกล้ชิด ความสนิทสนมและมีอุดมการณ์เดียวกันก็จะนำไปสู่ความเข้าใจซึ่งกันและกันในการเป็นสมาชิกและการมีส่วนร่วมในสังคมได้" อีกทั้งในชนบทไทยที่เต็มไปด้วยความลำบาก ความแร้นแค้นในเรื่องการทำมาหากินที่มีมาแต่โบราณได้ผลักดันให้คนรุ่นหลังในปัจจุบันเกิดความคิดที่จะยกระดับตนเอง เรียกร้องความเป็นอิสระไม่พึ่งพาใคร เพื่อมิให้ถูกเอารัดเอาเปรียบ ไม่ถูกกดขี่ข่มเหงจากนายทุนหรือเจ้านายในระบบราชการ "การศึกษา" จึงกลายมาเป็นทางออกหรือวิธีการสำคัญที่จะบรรลุปเป้าหมายข้างต้น และกลายมาเป็นพื้นฐานสำคัญในการดำเนินการเพื่อสร้างความเท่าเทียมกันในสังคม นอกจากนี้ในการสร้างจิตสำนึกในทางการเมืองและการสร้างระบบหวัคะแนนโดยธรรมชาติของชนบทไทย มักจะเริ่มจากความผูกพันในระบบเครือญาติหรือความสนิทสนมคุ้นเคยกันในฐานะที่เป็นเพื่อนกันหรือว่าเป็นคนที่รู้จักกัน มีพรรคการเมืองเปรียบเสมือนครอบครัวใหญ่ ทำให้ทุกคนรู้สึกอบอุ่นใจที่เป็นสมาชิกหรือร่วมสนับสนุนพรรคการเมืองนั้น ๆ อย่างเต็มล้นด้วยความศรัทธา นัยของการมีส่วนร่วมทางการเมืองอันเป็นคุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองประการหนึ่งจึงเกิดขึ้น

จากการทำความเข้าใจในคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของคนอิตาลี คนอเมริกัน และคนไทย ด้วยการทำความเข้าใจผ่านโครงสร้างทางสังคมของสังคมต่างๆข้างต้นนี้ ได้สะท้อนให้เห็นว่า คุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองต่างๆ ที่เกิดขึ้น เช่น การมีวินัยในตน การมีขันติธรรม มิได้เกิดภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเดียวกันเสมอไป จึงไม่สามารถสรุปได้ว่า การเกิดขึ้นของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของคนไทยจะต้องเกิดภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะแนวราบ ที่ทุกคนมีโอกาสและสิทธิในการเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจต่างๆของสังคมร่วมกัน หรือเกิดขึ้นโดยกระบวนการทางสังคมที่ปลอดจากอำนาจหรืออิทธิพลของรัฐ หรือเกิดได้เฉพาะแต่ในชุมชนชนบทขนาดเล็กเช่นในสมัยโบราณ แต่เพียงเท่านั้น อย่างไรก็ตามจากการทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสังคมทั้งสามลักษณะข้างต้นก็พอจะสรุปได้ว่า /คุณธรรมของความเป็นพลเมืองก็คือ คุณลักษณะพื้นฐานของการเป็นพลเมืองของบุคคลที่เอื้ออำนวยให้สังคมที่ตนอาศัยอยู่ได้พัฒนาไปอย่างเกิดประสิทธิผลนั่นเอง ซึ่งคุณลักษณะพื้นฐานของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองดังกล่าวนี้ มีทั้งที่เกี่ยวกับตัวบุคคลและเกี่ยวกับส่วนรวมเป็นสำคัญ ซึ่งหมายรวมถึงมิติต่างๆ ดังต่อไปนี้ /

1. การมีวินัยในตน (Self-discipline) อันหมายถึง การที่บุคคลมี และเต็มใจที่จะเชื่อ ตลอดจนบังคับตนเองให้ปฏิบัติตามกฎ ระเบียบต่างๆ ในการทำกิจกรรมทางสังคม และสามารถที่จะตัดสินใจหรือใช้วิจารณญาณของตนได้โดยไม่ต้องให้บุคคลใด หรือกลุ่มใดมาบังคับ เช่น การรักษาสัญญากับตนเองหรือผู้อื่นว่าจะกระทำหรืองดเว้นการกระทำใดๆ เพื่อเหตุผลใด การตรงต่อเวลาที่มีการนัดหมายกันเพื่อรักษาประโยชน์ของกันและกัน การเคารพต่อกฎระเบียบของสังคมที่ยึดถือปฏิบัติร่วมกัน เพื่อมิให้สังคมเสียดุลยภาพเกิดปัญหาต่างๆตามมา ได้แก่ การไม่ส่งเสียงดังรบกวนผู้อื่นในบริเวณสาธารณะ เช่น ในห้องสมุด ในโรงพยาบาล เป็นต้น การไม่ทิ้งขยะมูลฝอยและสิ่งปฏิกูลต่างๆตามที่สาธารณะ การไม่ตัดไม้ ทำลายต้นไม้หรือป่าไม้ ตลอดจนการรู้และเข้าใจ ในหน้าที่ สิทธิ ความเสมอภาค ความรับผิดชอบตามบทบาท ตามสถานภาพของตน ในฐานะของการเป็นมนุษย์คนหนึ่ง และในฐานะของการเป็นสมาชิกของกลุ่ม ชุมชน สังคมนั้นๆ รวมถึงการมีความอดทน ใจกว้าง อุตสาหะ ในการทำการใดๆ เป็นต้น ซึ่งคุณสมบัติของพฤติกรรมทั้งหมดทั้งมวลนี้ได้ถูกขัดเกลาหลอมรวมอยู่ในทัศนคติ ค่านิยม ความเชื่อ ของบุคคลอย่างถาวร

2. การมีความกล้าหาญทางจริยธรรม (Moral courage) อันหมายถึง การที่บุคคลมีความระมัดระวัง เอาใจใส่และกล้าที่จะแสดงทัศนะส่วนตนต่อการกระทำหรือไม่กระทำการใดของตนเองและผู้อื่น ทั้งที่เป็นการกระทำที่ถูกต้องและไม่ถูกต้อง เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ส่วนรวมหรือไม่ทำให้ส่วนรวมเกิดปัญหา หรือกล้าที่จะแสดงสิทธิของตนเพื่อปกป้องผลประโยชน์ของตนและส่วนรวม เช่น กล้าที่จะแสดงทัศนะหรือยืนยันความคิด ความเชื่อ อย่างเป็นเหตุเป็นผลของตนเองในกรณีที่เราได้ใช้อำนาจที่ไม่เป็นธรรมในเรื่องของการออกกฎหมายบางมาตรา เพื่อเอื้อประโยชน์แก่คนบางกลุ่มบางพวก หรือการออกกฎหมายว่าเด็กที่จะเข้าศึกษาในระดับประถมศึกษาได้จะต้องผ่านการศึกษาระดับอนุบาลเสียก่อน หรือการให้อภิสิทธิ์แก่บรรดานักการเมืองบางคน บางกลุ่มในการตัดไม้ทำลายป่า ในการตัดถนน ในการครอบครองที่สาธารณะ หรือแม้แต่ในการสร้างสาธารณูปโภคต่างๆให้ประชาชน หรือการทุจริตการเลือกตั้ง เป็นต้น

3. การมีจิตใจหรือสำนึกสาธารณะ (Public mind) หมายถึง การที่บุคคลมีความรู้สึกเห็นคุณค่าของส่วนรวม ปรารถนาที่จะทำให้เกิดความร่วมมือระหว่างกัน ร่วมกันคิด ร่วมกันทำกิจกรรมต่างๆที่เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมรวมถึงยอมรับผลหรือรับผิดชอบร่วมกันในผลของการกระทำนั้นๆ(Public responsibility) กล่าวอย่างสั้นๆ ก็คือเป็นสำนึกที่เห็นวิกฤติร่วมกัน ตื่นตัวที่จะเข้ามามีส่วนร่วมรับผิดชอบต่อความเป็นอยู่ของส่วนรวมหรือสาธารณะ ที่มีได้หวังเพียงแค่ออคอยหรือเรียกร้องให้รัฐมาแก้ปัญหาให้แต่เพียงฝ่ายเดียวโดยตน

เองไม่มีส่วนร่วม ยกตัวอย่างเช่นปัญหาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม กรณีการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของเครือข่ายกลุ่มฮักเมืองน่าน ที่คนน่านกลุ่มเล็กๆพยายามคิดแก้ไขพลิกฟื้นธรรมชาติให้กลับสู่สภาวะให้ยั่งยืนถึงคนรุ่นลูกหลานด้วยการอาศัยวัฒนธรรม ความเชื่อพิธีกรรม เป็นกุศโลบายในการทำกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อมต่างๆ เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ การปรับปรุงกฎระเบียบการจัดการป่า การจัดเวรยามตรวจป่า ป้องกันการลักลอบตัดป่าไม้ การเก็บรักษาพันธุ์พืชพื้นเมือง หรือกรณีการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำของคณะกรรมการชาวบ้านและคณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคอีสาน ด้วยการจัดโครงการเรียกขวัญแม่น้ำพอง หรือกรณีการอนุรักษ์ป่าชายเลน หนองทะเล ปลาพะยูน ที่จังหวัดตรัง หรือแม้แต่กรณีการเกิด “ชุมชนทางอากาศ จ.ส.100” เพื่อร่วมกันแจ้งข่าวสารการจราจรในเขตกรุงเทพฯ เป็นสำคัญ เป็นต้น

ปัญหาสิทธิมนุษยชนและสิทธิสตรี กรณีโศกนาฏกรรมเคเดอร์ในอำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม อันเนื่องมาจากอุบัติเหตุไฟไหม้ทำให้คนงานเสียชีวิตและบาดเจ็บเป็นจำนวนมาก ได้นำมาซึ่งการเคลื่อนไหวของพลเมืองจากส่วนต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มผู้นำแรงงาน องค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ ตลอดจนคนงานที่บาดเจ็บที่ปรารถนาจะร่วมกัน ก่อตั้งคณะกรรมการรณรงค์เพื่อสุขภาพและความปลอดภัยในการทำงาน โดยเรียกร้องต่อกระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคมและรัฐบาล ให้ออกกฎหมายกำหนดให้นายจ้างใส่ใจกับเรื่องความปลอดภัยของพนักงาน และเปิดโอกาสให้ลูกจ้างมีส่วนร่วมในการตรวจสอบความปลอดภัยของโรงงานด้วย หรือกรณีสลัมในเมืองใหญ่ที่ถูกไล่ที่ ถูกปฏิเสธการขอรับบริการด้านสาธารณสุขโรคต่างๆจากรัฐ มารวมตัวกันจัดตั้งเป็นองค์กรชุมชนเข้าพบเจ้าหน้าที่ของรัฐระดับสูงเพื่อเจรจายกเลิกดินร้างพระราชบัญญัติสลัมฉบับชาวบ้านเข้าสู่สภา หรือกรณีโรงทอผ้ากรุงเทพมหานครของผู้ป่วยที่เป็นแรงงานของโรงงาน ซึ่งมารวมตัวกันเพื่อเรียกร้องการได้รับสิทธิชดเชยเมื่อเจ็บป่วยจากการทำงาน หรือการเลิกจ้างงานเมื่อเจ็บป่วย ปัญหาการละเมิดสิทธิประชาชนของรัฐ กรณีชมรมผู้ติดเชื้อเอดส์ที่จัดตั้งขึ้นโดยประชาชนผู้ที่ติดเชื้อเอดส์ทางภาคเหนือ ซึ่งพากันไปรับยาสมุนไพรไทยจากบุคคลท่านหนึ่ง แต่รัฐบาลไทยกลับจับกุมบุคคลผู้นั้นโดยอ้างว่าทำผิดกฎหมายคือลักลอบผลิตยาแผนโบราณออกจำหน่าย และหลอกลวงประชาชน แต่ในขณะที่รัฐก็ไม่ได้ดูแลรักษาแก่ผู้ติดเชื้อเอดส์แต่อย่างใด บรรดาผู้ติดเชื้อเอดส์จึงรวมพลังและเจตจำนงของตนต่อต้านการกระทำของรัฐ จนท้ายที่สุดกลุ่มผู้ติดเชื้อเอดส์ก็ขยายตัว มีความเข้มแข็งมากขึ้น สามารถต่อรองเกี่ยวกับวิธีการใช้สมุนไพรไทยรักษากับรัฐได้ อีกทั้งยังได้รับการจัดตั้งเป็นองค์กรที่ถูกกฎหมาย ขณะเดียวกันก็สามารถกระตุ้นให้รัฐหันกลับมาพิจารณา ดูแลเอาใจใส่ประชาชนของรัฐมากขึ้น นอกจากนี้ก็ยังมีปัญหาเกี่ยวกับอาวุธนิวเคลียร์ เช่น ในต่างประเทศ ซึ่งมีการต่อต้านจากประชาชนในหลายรูปแบบ ได้แก่ การโดยสารบอลูนเข้าไปในเขตทดลองอาวุธนิวเคลียร์ การเดินขบวนประท้วง หรือปัญหาอื่นๆอีกมากมาย

4. การมีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม หมายความว่า ในการทำสิ่งใดที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมนั้น ไม่จำเป็นต้องกระทำผ่านรัฐหรือภายใต้การสั่งการของรัฐ หรือเรียกร้องให้รัฐทำเสมอไป หากแต่พลเมืองที่รวมตัวกันเป็นกลุ่มเป็นองค์กรก็สามารถทำได้ ซึ่งลักษณะของการกระทำกิจกรรมเพื่อส่วนรวมเช่นนี้ ไม่ได้เป็นการมุ่งที่กลไกของรัฐหรือพรรคการเมือง เพื่อขอความช่วยเหลือ แต่เป็นการเคลื่อนไหวของพลเมือง เป็นการใชสิทธิของพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยในการที่จะไม่เชื่อฟังรัฐ (Civil disobedience) อันจัดเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยนั่นเอง เช่น กรณี “ขยะท่วมรัฐที่เชียงใหม่” ซึ่งนำเสนอโดยนิธิ เอียวศรีวงศ์ โดยเล่าว่า ชาวบ้านในตำบลแม่เหียะ ซึ่งอดทนต่อการที่เทศบาลนครเชียงใหม่ นำเอาขยะจากในเมืองไปทิ้งใกล้กับชุมชนดังกล่าวมานานได้ลุกขึ้นคัดค้าน ไม่ยอมให้เทศบาลนำขยะมาทิ้งใกล้ชุมชนของตนอีกต่อไป หรือในอำเภอสันทรายที่ประท้วงเทศบาลที่นำขยะมาทิ้ง เนื่องจากเทศบาลไม่ทำตามข้อตกลงที่ให้ไว้กับชาวอำเภอสันทรายที่ว่า หากนำมาทิ้งจะมีมาตรการในการดูแล การป้องกัน เรื่องกลิ่น เรื่องความสะอาดในการขน

ย้าย เรื่องวิธีการฝังกลบขยะ เป็นอย่างดี แต่พอเทศบาลดำเนินการจริงกลับเป็นในทิศทางที่ตรงกันข้ามจนทำให้ประชาชนในชุมชนดังกล่าวนี้ รวมพลังกันต่อต้านกับการใช้อำนาจของเทศบาลนครเชียงใหม่ ที่จะนำขยะมาทิ้งในชุมชนดังกล่าว

5. การมีความผูกพันและยึดมั่นในการปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม หมายความว่า บุคคลที่มารวมตัวกันเป็นชุมชนหรือประชาคมนั้นจะมีความสัมพันธ์ต่อกันและกันอย่างสนิทสนม มีความสำนึกในการเป็นสมาชิกที่มีอุดมการณ์ และวัตถุประสงค์ที่สอดคล้องกับกลุ่มหรือประชาคม นับถือให้เกียรติซึ่งกันและกัน และที่สำคัญทุกคนเห็นคุณค่ากันและกัน เคารพในความเท่าเทียมกันไม่ว่าจะเป็นความเท่าเทียมกันทางอำนาจ หรือทางเศรษฐกิจก็ตาม กล่าวคือ ไม่มีใครมีอำนาจในเรื่องใดๆ มากกว่าหรือน้อยกว่ากัน หากแต่ทุกคนมีการแบ่งปันกัน เสียสละ อาทรต่อกัน ห่วงใยต่อสิ่งแวดล้อมต่างๆ ร่วมกันนั่นเอง

6. การให้ความร่วมมือและการมีส่วนร่วมในกิจกรรมกลุ่มและสมาคม (Cooperative and associated activities) เป็นคุณธรรมของความเป็นพลเมืองที่เกิดขึ้นภายใต้ระบบความสัมพันธ์ที่มีเหตุผล เต็มไปด้วยความรู้สึกรักใคร่ และจิตใจของการประนีประนอมและความพร้อมที่จะพบกันครึ่งทางในความสัมพันธ์ เพราะในการร่วมมือกันบุคคลจะเสนอหลักการและมาตรฐานทางสังคมที่เป็นธรรมแก่กัน อย่างจริงจัง ซื่อสัตย์ เชื่อมั่นในกันและกัน และคาดหวังว่าจะได้รับสิ่งตอบแทนกลับมาในรูปประโยชน์ร่วมกันได้ การร่วมมือกันนี้จึงเต็มไปด้วยความสัมพันธ์แบบที่เรียกว่า Face to face และนำมาซึ่ง"อุดมคติร่วมกัน" ที่สำคัญสามารถทำให้บุคคลได้ตระหนักหรือตัดสินใจได้ว่า เขาควรจะยึดแนวทางในการดำเนินชีวิตที่จะต้องให้ความร่วมมือกับบุคคลอื่นเพื่อประโยชน์ส่วนรวม หรือประโยชน์เฉพาะตน และเมื่อเห็นว่าส่วนรวมสำคัญ บุคคลเหล่านี้ก็พร้อมจะมีส่วนร่วมในกิจกรรมกลุ่มและสมาคมตามมา กล่าวคือ เป็นลักษณะของการที่สังคมสามารถเริ่มกิจกรรมต่างๆ เพื่อสังคมเองได้โดยมิต้องอาศัยรัฐ ขณะที่มวลสมาชิกหรือประชาชนก็สามารถแสดงมติมหาชนเพื่อกดดันรัฐบาลหรือปกป้องตนเองจากอำนาจรัฐได้ การมีส่วนร่วมในกิจกรรมกลุ่มและสมาคมนอกจากจะเป็นการเสริมสร้างความเชื่อมั่นที่มีต่อกันและกัน เสริมสร้างทักษะของความร่วมมือและแลกเปลี่ยนกันในการรวมกลุ่มแบบต่างๆ ยังเป็นการประยุกต์ใช้ความรู้ความสามารถที่มีอยู่ ในการประสานความร่วมมือกันเพื่อแก้ปัญหาสิ่งต่างๆ ได้ นอกจากนี้การมีส่วนร่วมในกิจกรรมกลุ่มและสมาคมยังช่วยให้บุคคลสามารถแสดงจุดยืนของตนที่มีต่อกลุ่มได้ อีกทั้งยังทำให้เกิดความเชื่อมโยงระหว่างโลกทัศน์หรือความโน้มเอียงส่วนตนกับส่วนรวมเข้าด้วยกัน หายที่สุดก็กลายมาเป็นปัจจัยสำคัญต่อความสำเร็จในการสร้างรูปแบบการปกครองของตนเองเพื่อตนเอง

คุณธรรมของความเป็นพลเมือง สามารถแสดงออกให้เห็นได้ในเชิงพฤติกรรมและในเชิงคุณลักษณะของบุคคล นอกจากนี้คุณธรรมของความเป็นพลเมืองไม่สามารถเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และเปลี่ยนแปลงไปได้ด้วยตนเอง หากแต่ต้องเกิดภายใต้เงื่อนไขหรือสถานการณ์ต่างๆ ภายใต้โครงสร้างทางสังคม ซึ่งหากเราเข้าใจในเงื่อนไขเหล่านี้พอเพียง ก็คาดได้ว่าเราจะได้อธิบายที่ลึกซึ้งถึงการเกิดขึ้นของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองไทยต่อมา และเนื่องจากการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในสังคมไทย เท่าที่ปรากฏเป็นเพียงการศึกษาเกี่ยวกับความเป็นพลเมืองดี หรือคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในมิติทางสังคมและการเมือง ณ กาลเทศะหนึ่ง แต่การศึกษาเกี่ยวกับการเกิดขึ้นหรือการสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองยังไม่ปรากฏ ดังนั้นในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยจึงต้องอาศัยคุณธรรมความเป็นพลเมืองตามนัยข้างต้นที่ปรากฏอยู่ในชุมชนพลเมืองของอิตาลี อเมริกา และชนบทไทยบางพื้นที่เป็นพื้นฐานทางความคิด อย่างไรก็ตามจากการศึกษาเกี่ยวกับชุมชนที่ดิงาม อันเป็นแหล่งที่สามารถสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองตามนัยข้างต้นในสังคมไทย พบว่า ในประเทศไทยชุมชนที่ดิงามมีอยู่จริง โดยมีนักวิชาการของไทยหลายท่านได้นำเสนอเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้บ้างพอสมควร เช่น เอนก เหล่าธรรมทัศน์ สรวุฒิ ปัดไธสง อนุชาติ พวงสำลีและคณะ

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ ประเวศ วะสี อภิชาติ การิกานุจน์ เป็นต้น และยังพบอีกว่าคุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองที่สังคมไทยต้องการหรือมุ่งหวังให้เกิดขึ้นนั้น ก็ตรงกับที่มีที่เกิดขึ้นในชุมชนหรือสังคมที่ต่างต่าง เช่น การมีวินัยในตนเอง มีความกล้าหาญทางจริยธรรม มีความกระตือรือร้นและปกป้องรักษาผลประโยชน์ส่วนรวม กล้าที่จะต่อต้านรัฐหรือไม่เชื่อฟังอำนาจรัฐ หากเห็นว่ารัฐละเมิดสิทธิของประชาชน มีจิตใจเอื้ออาทร มีเมตตากรุณา ยึดผลประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลัก มีจิตใจสาธารณะ มีความอดทนในความแตกต่างและหลีกเลี่ยงความแตกแยก มีความผูกพันและยึดมั่นการปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม เป็นต้น โดยหวังว่าคุณลักษณะที่แสดงถึงคุณธรรมของความเป็นพลเมืองเหล่านี้ จะนำพาให้พลเมืองไทยรุ่นใหม่สามารถพึ่งตนเอง และรับผิดชอบต่อส่วนรวมได้มากขึ้น ทำการแทนรัฐหรือร่วมกับรัฐมากขึ้น (ซึ่งนับตั้งกล่าวนี้อีกคือ สารสำคัญของ "ธรรมรัฐ" หรือ "สังคมเข้มแข็ง" ตามนัยของธีรยุทธ บุญมี หรือ "สังคมสมานภาพ" ตามนัยของประเวศ วะสี หรือ "ประชา-รัฐกิจ" "สมัชชาจังหวัด" ตามนัยของชัยอนันต์ สมุทวณิช หรือ Good governance นั่นเอง)

การเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง

เนื่องจากคุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในสภาพสังคมที่ถือกันว่าเป็นสังคมที่ดั่งาม (Civic community) ซึ่งในทัศนะของแมคเคย์เวลลี พัทนัม และแมทธีวส์ เสนอว่าสังคมที่ดั่งาม เป็นสังคมที่มีรากฐานของตัวเอง อยู่ในรูปของบรรทัดฐานและเครือข่ายการมีส่วนร่วม ในการสมาคมโดยสมัครใจเพื่อส่วนรวม (Norms and networks of civic engagement) (ที่ถือเป็นกระบวนการทางสังคมของการบ่มเพาะคุณธรรมของความเป็นพลเมือง) และมีระดับคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของสังคมที่ดั่งาม แตกต่างกันไปตามภูมิภาค สังคมใดมีคุณธรรมของความเป็นพลเมืองปรากฏอยู่สูงก็จะเห็นได้ชัดว่าบุคคลในสังคมนั้นมีความรู้สึกรู้สิดีเองว่า พวกเขามีอำนาจที่จะเข้าร่วมคิด ร่วมกระทำ ในกิจกรรมที่เป็นของส่วนรวมเพื่อแสวงหาทางเลือกที่เหมาะสมให้ส่วนรวมหรือสาธารณะและผันแปรมาเป็นนโยบายสาธารณะที่มีประสิทธิภาพอย่างเต็มที่ได้ในท้ายที่สุด คุณธรรมของความเป็นพลเมือง จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องสร้างให้เกิดขึ้นในบุคคล ซึ่งจะต้องกระทำภายใต้ความเป็นชุมชน หรือประชาคมหรือประชาสังคม ที่มีลักษณะความสัมพันธ์ต่อกันแบบแนบชิดมากกว่าแนวดิ่ง และมีทุนทางสังคมหรือวัฒนธรรมทางสังคมช่วยในการบ่มเพาะขัดเกลา เหตุนี้จึงเห็นได้ว่า คุณธรรมความเป็นพลเมืองไม่ได้แยกตัวออกจากวิถีชีวิตหรือความเป็นชุมชน ขณะเดียวกันก็ไม่สามารถตัดขาดจากโครงสร้างใหญ่ของสังคมได้ ดังนั้นการที่เราจะเข้าใจในความเป็นชุมชนอย่างละเอียดไม่ว่าจะเป็นนัยของชุมชน องค์ประกอบของความเป็นชุมชน หน้าที่ของชุมชน ตลอดจนกระบวนการต่างๆ ภายในชุมชน ที่สามารถขัดเกลาให้สมาชิกในชุมชนมีคุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้จึงเป็นสิ่งจำเป็นประการต่อมา

ความเป็นชุมชน (Community)

โดยทั่วไป เมื่อกล่าวถึงความเป็นชุมชนหรือประชาคม (Community) มักจะพุ่งเป้าไปที่นิยามมานุษยวิทยาเป็นสำคัญ อันมีนัยเกี่ยวกับการรวมตัวกันของมนุษย์เป็นกลุ่ม เป็นเผ่าพันธุ์ เป็นพวกพ้องเดียวกัน จนมีลักษณะของการเป็นองค์กรทางสังคมที่มีอาณาบริเวณ (Boundary) ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่งเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งร่วมกัน นอกจากนี้ภายในความเป็นชุมชนหรือประชาคมดังกล่าวยังต้องมี

ความรู้สึก ความผูกพัน ความสนใจ ทัศนคติ ที่คล้ายคลึงกัน ร่วมกัน และเมื่อเปรียบเทียบกับความเป็นสังคม ก็จะพบว่า ความเป็นชุมชนมีความลึกซึ้งกว่าความเป็นสังคมอยู่มาก แต่แม้ในความเป็นชุมชนจะมีความลึกซึ้งมากกว่าสังคม ก็ยังมีความคล้ายกับสังคมในเชิงโครงสร้างอยู่ กล่าวคือ ยังประกอบไปด้วยบุคคล กลุ่มบุคคล สถานภาพหรือบทบาท ระบบสังคม (ที่ใช้เป็นเครื่องมือในการกำหนดและเป็นแนวทางให้สมาชิกได้ยึดถือปฏิบัติเพื่อความสุข) สถาบันทางสังคม (ที่หมายถึง คุณธรรมและกิจกรรมบางอย่างที่มีความสำคัญต่อสังคมมนุษย์) และการแบ่งชั้นทางสังคม อย่างไรก็ตามในสภาพการณ์ที่ดำรงอยู่จริงจะพบว่า ความเป็นชุมชนมีความเป็นพลวัต มีความเคลื่อนไหว เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับนัยทางการเมือง ทางเศรษฐกิจ ทางสังคมมาก การให้หัยความหมายความเป็นชุมชนตามนัยข้างต้นที่ดูจะหยุดนิ่งเกินไป จึงไม่สามารถให้ภาพหรือคำอธิบายที่ชัดเจนได้อย่างเพียงพอ ต่อการเป็นเงื่อนไขสำคัญของการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของบุคคล โดยเมื่อย้อนกลับไปพิจารณาความเป็นชุมชนหรือประชาคมต่างๆ ที่สามารถก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองให้กับสมาชิกได้ ไม่ว่าจะเป็นในสังคมอิตาลี สังคมอเมริกา หรือที่อื่นๆ ที่ปรากฏในผลการศึกษาของหลายคน เช่น แมคเคียเวลลี พัทธัม แมทธีวส์ ทอคเกอร์วิล นิวเฮาส์ เบล เบลล์มอร์ ยังพบอีกว่า ความเป็นชุมชนที่เอื้อต่อการสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมือง ไม่ได้มีนัยหมายถึง สภาพะของการเป็นองค์กรทางสังคมที่ตั้งอยู่ ณ อาณาบริเวณแห่งหนึ่ง ที่สมาชิกสามารถสนองความต้องการประจำวันส่วนใหญ่ได้ หรือเป็นอาณาบริเวณที่สมาชิกมีความสัมพันธ์กันแบบเห็นหน้าเห็นตากัน ฟังพาทายกัน ใกล้ชิดเป็นส่วนตัว มีความผูกพันทางจิตใจอารมณ์ (Spiritual binding) แต่เพียงเท่านั้น หากแต่ยังคงต้องมีลักษณะร่วมเหล่านี้ประกอบ ได้แก่ การมีพันธะพลเมืองหรือมีข้อผูกมัดของการเป็นพลเมือง การมีความเท่าเทียมกันทางการเมือง (Political equality) การมีความสามัคคี ไว้วางใจซึ่งกันและกัน (Trust) อุดหนุน และมีการสมาคมกันอย่างสม่ำเสมอ (Association)

การมีพันธะพลเมือง หรือ ข้อผูกมัดของการเป็นพลเมือง หมายถึงว่า คนในชุมชนนั้นจะต้องมีส่วนร่วมในทางการเมือง (Political participation) มีความสนใจและใส่ใจในประเด็นสาธารณะ (Interest in public issues and devote to public causes) เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม(อันแสดงถึงการมีคุณธรรม ความเป็นพลเมืองนั่นเอง) เป็นหลักและเห็นความแตกต่างระหว่างนัยของการเมือง (Politics) กับความเป็นการเมือง (The political) ว่าไม่ใช่สิ่งๆเดียวกัน โดยการเมืองมีนัยเพียงแต่เรื่องของอำนาจ เรื่องของการปกครองซึ่งกันและกัน โดยมีตัวแทน หรือเป็นเรื่องของรัฐบาล ขณะที่ความเป็นการเมือง เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ (Association) ความขัดแย้งระหว่างเอกลักษณะ (ซึ่งก็คือความแตกต่างไปจากสิ่งอื่นรวมถึงกระบวนการสร้างหรือทำให้เกิดขึ้นของสิ่งนั้นๆ) กับความหลากหลาย (Identity/ difference) และปริณิณทลหรืออาณาบริเวณของความเป็นการเมือง (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2542: 76-77) อาทิ เรื่องของความขัดแย้งทางศาสนาของเรา กับของผู้อื่น ความขัดแย้งระหว่างเชื้อชาติ เศรษฐกิจ เพศ วัฒนธรรม ของเรากับของผู้อื่น เป็นต้น ดังนั้นความเป็นการเมืองจึงเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ ความขัดแย้งของคนในสังคม ในทุกๆ ด้าน ที่เป็นตัวกำหนดการดำรงอยู่ของเรา และตัวตนของเรา ด้วยเหตุนี้การมีส่วนร่วมในทางการเมือง จึงมิได้เป็นเพียงแค่การปกป้องผลประโยชน์ส่วนตัว หรือการเลือกตั้ง การเลือกตัวแทน หรือการทำหน้าที่ของพลเมืองที่ดีของรัฐ เช่น การเสียภาษี การไปเกณฑ์ทหาร หรือการกระทำหน้าที่ตามกฎหมายบัญญัติไว้เท่านั้น หากแต่เป็นพฤติกรรมของการแสดงออกที่มีอิทธิพลในทางการเมือง เป็นการเรียนรู้ร่วมกันจากการปฏิบัติที่อยู่บนฐานของประสบการณ์จริง เป็นการ อุดหนุน อุดหนุน ให้ที่ว่างกับความแตกต่างหลากหลายต่างๆ ในฐานะที่เป็น หุ้นส่วน (Partners) หรือคู่กรณี (Adversary) ที่เราจะต้องอยู่ร่วมด้วยอย่างสันติ หรืออยู่ร่วมด้วยอย่างกระตือรือร้น ไม่เฉยเมย เช่น การกำหนดนโยบาย การออกกฎหมาย รวมทั้งเป็นความจำเป็นที่จะต้องคิด ต้องวิเคราะห์ สังเคราะห์สถานการณ์

ต่าง ๆ พร้อม ๆ กันไป เพื่อให้สามารถปรับตัวได้เท่าทันและเป็นฝ่ายรุกมากกว่าฝ่ายรับ อีกทั้งยังต้องมีความสนใจหรือใส่ใจในสาธารณะ อุทิศตนเพื่อสาธารณะ หรือไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนด้วยคือ มีความตื่นตัวในฐานะของการเป็นพลเมือง ที่จะต้องเข้ามามีส่วนร่วมรับผิดชอบต่อความเป็นอยู่ของสาธารณะ ต้องเข้ามาช่วยแก้ปัญหาต่างๆของสาธารณะ หรือกำหนดอนาคตของสาธารณะของตนเอง อาจจะด้วยการส่งเสริมให้มีการพูดคุย ปรีกษาปัญหาต่างๆร่วมกัน แลกเปลี่ยนความคิดเห็นแก่กันและกัน อันจะนำมาซึ่งการรับรู้ การตัดสินใจ การไตร่ตรองอย่างรอบด้าน การลงมือปฏิบัติของสาธารณะที่แท้จริง และความรับผิดชอบร่วมกันในผลของการกระทำ ด้วยความไว้วางใจซึ่งกันและกัน

ส่วนการมีความเท่าเทียมกันทางการเมือง อันเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการพึ่งพาอาศัยกัน และกันในลักษณะแนวนราบ (Horizontal) มากกว่าแนวตั้ง (Vertical) ที่สามารถแปรเปลี่ยนไปตามระบบความเชื่อที่ครอบคลุมอยู่ในแต่ละยุคแต่ละสมัยนั้นก็ได้เป็นเพียงแต่ความเท่าเทียมกันในเชิงปริมาณ หรือความเสมอเหมือน ความเป็นเนื้อเดียวกัน อย่างเช่นในสมัยกรีกโบราณ หรือเป็นความเท่าเทียมกันในโอกาส อันได้แก่ ความเท่าเทียมกันของกฎเกณฑ์ การแข่งขันทางเศรษฐกิจ ตามทัศนะของทอเคอเกรวีส เทนัน (Lummis แปลโดย ไสริจจ์ หงศ์ลดารมภ์. 2539:62) หากยังรวมถึงความเท่าเทียมกันในความเป็นมนุษย์เหมือนกัน ในการเป็นสมาชิกของชุมชน ของสังคมเหมือนกัน ในการมีหรือได้รับสิทธิขั้นพื้นฐานต่างๆ เหมือนกัน ไม่ว่าจะเป็นการได้รับการศึกษา การประกอบอาชีพ การเป็นเพศ การปกครองตนเอง การไม่เชื่อฟังรัฐของประชาชน เพื่อเรียกร้องสิทธิหรือสร้างสิทธิใหม่ที่ถูกเก็บกดปิดกั้นเอาไว้ โดยทั้งนี้ก็ต้องไม่เป็นการล่วงละเมิดสิทธิของผู้อื่นด้วย เหตุนี้ความเท่าเทียมกันของพลเมือง จึงนำมาซึ่งสำนักความเป็นพลเมืองต่อปัญหาต่างๆ ของสาธารณะ ที่ไม่ได้เป็นเพียงแต่การทำความเข้าใจร่วมกันของทุกฝ่ายอย่างสร้างสรรค์ มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในประเด็นสาธารณะ (Public dialogue) เท่านั้น แต่ยังรวมถึงการตัดสินใจหาทางเลือกที่ดีที่สุดร่วมกัน จากการไตร่ตรองอย่างรอบด้าน (Public deliberation) และเติมพร้อมด้วยความรับผิดชอบร่วมกันในผลของการกระทำ ภายใต้ระบบความสัมพันธ์ที่ทั้งสองฝ่ายมีความเท่ากัน สมดุลกัน ไม่มีฝ่ายใดมีอำนาจเหนือฝ่ายใด แต่เชื่อมโยงเป็นเครือข่าย สื่อสารกันอย่างสมานฉันท์ มีความสามัคคี ไว้วางใจซึ่งกันและกัน และอดทนร่วมแรงร่วมใจกันหรือความเป็นปึกแผ่น ติดต่อดูแล สื่อสาร เชื่อมโยง กันทั้งทางตรงและผ่านกิจกรรม ขณะเดียวกันก็ต้องมีความไว้วางใจระหว่างกัน มีความอดทน ใจกว้าง และใส่ใจในตนเองด้วย เพราะสิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดการถักทอความร่วมมือกัน นำพาให้เกิดความก้าวหน้าทางการเมือง และในการคบหาสมาคมกัน เพื่อดำเนินกิจกรรมต่างๆร่วมกัน ทั้งที่เป็นความร่วมมือภายใน (นิสัยของการร่วมมือกันของแต่ละบุคคล)และความร่วมมือภายนอก (ซึ่งก็คือมีจิตใจสาธารณะนั่นเอง) ในกิจกรรมต่างๆในชุมชนนี้ ในท้ายที่สุดก็จะนำมาซึ่งการเกิดทักษะของความร่วมมือกันและความรับผิดชอบทางสังคม

เห็นได้ว่า ความเป็นชุมชน ที่เอื้อต่อการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง มิได้เป็นเพียงแต่การรวมตัวเป็นกลุ่มเป็นก้อนของบุคคลเพื่อประโยชน์ของส่วนรวมที่เกิดขึ้นแต่ในชุมชนชนบทเท่านั้น หากแต่รวมถึงทั้งที่เกิดขึ้นในเมือง ที่เกี่ยวเนื่องกับการพัฒนาด้วย ขยายความได้ว่า ความเป็นชุมชนที่เอื้อต่อการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองที่แท้ สามารถเกิดขึ้นได้ทั้งในสภาวะปกติ หรือด้วยวิกฤติการณ์ที่กดดันอย่างที่สุด อันส่งผลให้ผู้คนหันหน้าเข้าหากันเพื่อเผชิญกับปัญหาต่างๆนั้น หรือเกิดขึ้นด้วยความตั้งใจ ความปรารถนา ร่วมกันของพลเมืองในชุมชน ที่มุ่งหวังจะให้ชุมชนเป็นอย่างไร โดยอยู่บนพื้นฐานของความรัก ความเอื้ออาทร การเรียนรู้ร่วมกัน ความแตกต่างหลากหลาย อย่างต่อเนื่อง ไม่จำกัดสถานะและเวลา การทำความเข้าใจในความเป็นชุมชนข้างต้นนี้ จึงเป็นประโยชน์ที่จะนำไปศึกษาสภาพการณ์จริง เพื่อสร้างความเข้าใจว่า ในความเป็นชุมชนดังกล่าวของไทยว่าเอื้อต่อการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้บ้าง อย่างไร

นอกจากนี้ในชุมชนที่เรียกกันว่า ชุมชนที่ติงาม หากพิจารณาตามนัยเชิงโครงสร้างจะเห็นว่า เป็นชุมชนหรือดินแดนที่เต็มไปด้วยคนที่มีความเห็นที่ขัดแย้ง ค่านิยม ความคิด ความเชื่อ เกี่ยวกับสาธารณะ (Public) มากกว่าส่วนตัว (Private) อยู่ร่วมกันภายใต้โครงสร้างทางการเมืองการปกครองระบอบประชาธิปไตยเป็นสำคัญ เนื่องจากการปกครองระบอบนี้มีหลักการที่เน้นเรื่องสิทธิ เสรีภาพ ความเสมอภาค และภราดรภาพ โดยไม่มีใครหรือกลุ่มใดจะมีอิทธิพลทางอำนาจเหนือบุคคลอื่นๆ ทุกคนจะมีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน รับฟังความคิดเห็นของกันและกัน และเชื่อใจกันและกัน ร่วมแรงร่วมใจกันในการทำกิจกรรมต่างๆ เพื่อส่วนรวม เพื่อประโยชน์ของส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว และที่สำคัญเมื่อบุคคลที่ใส่ใจในสาธารณะทั้งหลายมาอยู่ร่วมกัน ณ บริบทหนึ่งๆ ความรู้สึกของการเป็นสมาชิกที่จะเกิดขึ้นและนำมาซึ่งพันธะในการอยู่ร่วมกัน เข้าใจในผลประโยชน์ส่วนตนที่แท้จริงว่า หากตนเองเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนเพียงอย่างเดียวก็จะทำให้ชุมชนดำรงอยู่ไม่ได้ หรือหากตนเองเห็นแต่ความสุขสบายของตนเองไม่ยอมมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน ความสามัคคี ความไว้วางใจกัน ความใจกว้าง ก็จะไม่เกิดขึ้น อย่างไรก็ตามการอยู่ร่วมกันของคนจำนวนมากก็อาจเกิดปัญหาต่างๆ ขึ้นได้ ดังนั้นชุมชนที่ติงามจึงต้องร่วมกันสร้างบรรทัดฐาน ตลอดจนมีการจัดระเบียบความแตกต่างของการอยู่ร่วมกันในชุมชนขึ้นมา

บรรทัดฐานทางสังคม (Social norms) ซึ่งถือว่าเป็นเงื่อนไขเกี่ยวกับระบบความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นการจัดระเบียบทางสังคม (Social organization) หรือการจัดระบบ หรือโครงสร้างของสังคมที่สอดคล้องเหมาะสมกับสภาวะการณ์จนเกิดความสงบสุขทางสังคมขึ้น ด้วยการพัฒนา ปรับปรุงและเลือกสรรแบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคมของสมาชิก ตลอดจนระเบียบวิธีควบคุมทางสังคมที่มีประสิทธิภาพกำหนดให้เป็นแนวปฏิบัติแก่มวลสมาชิก บรรทัดฐานทางสังคมได้แก่ มาตรฐาน แนวทางหรือวิถีทาง กรอบหรือขอบเขต แบบแผนหรือระเบียบระเบียบของสัมพันธภาพทางสังคมระหว่างบุคคลที่จะทำให้บรรลุเป้าหมายต่างๆ ร่วมกัน โดยบุคคลจะต้องเรียนรู้บรรทัดฐานเพื่อให้เข้าใจ และสามารถปรับพฤติกรรมให้สอดคล้องเป็นแนวทางเดียวกับบรรทัดฐาน เพื่อชีวิตทางสังคมที่สอดคล้องตรงกับผู้อื่น เป็นช่องทางให้สังคมมีความมั่นคงและเกิดความสงบเรียบร้อย ซึ่งการที่บุคคลจะเข้าใจบรรทัดฐานของสังคมได้ จะต้องอาศัยกระบวนการของการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) ซึ่งมีทั้งการควบคุม (Control) และการสนับสนุน (Support) เข้าช่วย เนื่องจากบรรทัดฐานมีถึง 2 ประเภทด้วยกัน กล่าวคือ **บรรทัดฐานทางนามธรรมหรือทางอุดมคติ (Abstract or ideal norms)** ซึ่งเป็นแบบแผนเกี่ยวกับความรู้ความคิดทางสังคม ได้แก่ เป้าหมายร่วมทางสังคม (Common goals) อันเป็นผลจากแรงขับเคลื่อนความต้องการทางสังคมเกี่ยวกับ ความต้องการการยอมรับ ความเชื่อ (Social belief) ไม่ว่าจะเป็นอำนาจลึกลับ ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ตลอดจนวิทยาศาสตร์ ที่กำหนดแบบแผนการปฏิบัติให้เกิดขึ้นอย่างเป็นเหตุเป็นผล ค่านิยม (Social values) อันเป็นแนวนิยมของสังคมต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ตลอดจนสถาบันทางสังคม (Social institutions) ซึ่งทำหน้าที่ในการตอบสนองความจำเป็นในชีวิตของมนุษย์ด้วยการเข้าร่วมในสถาบันนั้นๆ และ**บรรทัดฐานทางรูปธรรมหรือพฤติกรรม (Explicit and behavior norms)** เช่น วิถีประชา (Folkway) กฎศีลธรรมหรือจารีตประเพณี (Mores) และกฎหมาย (Laws) ซึ่งขยายความได้ว่า วิถีประชา (ซึ่งคำนี้ให้กำเนิดโดยนักสังคมวิทยาชื่อวิลเลียม เกรแฮม ซัมเมอร์ (William Graham Summer. 1906) หมายถึง วิถีการปฏิบัติในการดำเนินชีวิตทั่วไปที่สอดคล้องกับสภาพธรรมชาติทั่วไปและธรรมชาติในตัวบุคคล ไม่มีลักษณะการบังคับ เป็นแนวทางการปฏิบัติที่พึงปฏิบัติ ถ้าละเลยจะมีผลเสียหายต่อบุคคลและสังคมไม่มาก การควบคุมบังคับและการลงโทษจากสังคมมีน้อย เป็นเพียงการนินทา หัวเราะเยาะ ดูหมิ่นดูแคลน เป็นต้น ส่วนกฎศีลธรรมหรือจารีตประเพณี เป็นแนวทางปฏิบัติ ที่มุ่งหมายธำรงรักษาไว้ซึ่งคุณค่าและประโยชน์ร่วมกันในสังคมอิงหลักทางศีลธรรมและหลักสุนทรียศาสตร์เป็นสำคัญ ใช้กำหนดความถูกต้อง ความ

งดงามในการดำเนินชีวิต ดังนั้นการปฏิบัติจึงนำมาซึ่งสวัสดิภาพแห่งสังคม สังคมจึงต้องบังคับให้ทุกคนปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด มีการควบคุมเข้มงวด ลงโทษอย่างรุนแรง แนวปฏิบัติของจารีตประเพณีจึงมีได้หลายลักษณะ เช่น เป็นข้อห้าม (Taboos) เป็นประเพณี (Tradition) เป็นต้น ขณะที่กฎหมาย เป็นแบบแผนการปฏิบัติที่เป็นทางการที่เหมาะสมกับสภาพข้อเท็จจริง ทันสมัยและสามารถคาดการณ์ข้างหน้าได้ จึงมีกฎเกณฑ์การลงโทษที่ตายตัวต่อผู้ละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตาม เช่น การปรับ จำคุก เนรเทศ ประหารชีวิต เป็นต้น

ในชุมชนที่ดั่งาม บรรทัดฐานจึงกลายมาเป็นกลไกบังคับให้สมาชิกทำ หรือปฏิบัติตามกติการ่วมกัน บรรทัดฐานถูกใช้ใน การขัดเกลา (ซึ่งนับโดยรวมการขัดเกลา หมายถึง กระบวนการถ่ายทอด วัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่งด้วยการด่า เนินการให้คนรุ่นใหม่เข้ามาสู่สังคมหรือชุมชนนั้นได้เรียนรู้บทบาททางสังคมต่างๆ ตลอดจนทักษะที่จำเป็นต่อการอยู่รอด ต่อการพัฒนาตัวตน (Self) เพื่อสร้างความเป็นมนุษย์เป็นพลเมืองที่สมบูรณ์ของสังคม และธำรงรักษาสังคมไว้) ในการการควบคุม (ซึ่งหมายถึง การทำให้สมาชิกยอมรับและปฏิบัติตามบรรทัดฐาน) และในการการสนับสนุน (ซึ่งหมายถึง การที่บุคคลหรือกลุ่มมีความสัมพันธ์กันในสังคม แล้วได้รับการสนองตอบต่อความต้องการของแต่ละบุคคลทั้งทางร่างกายและจิตใจ เช่น การได้รับความรัก การได้รับการยอมรับ การได้รับคำแนะนำ การได้รับสิ่งของต่างๆ เป็นต้น) ให้สมาชิกในชุมชนได้ปฏิบัติ หรือละเว้นการปฏิบัติบางอย่างเพื่อให้สามารถติดต่อกับผู้อื่นและอยู่ในสังคมได้อย่างสันติ ซึ่งหากมีใครไม่กระทำตามที่ตกลงกันไว้ คนส่วนใหญ่ในชุมชนก็สามารถหรือพร้อมที่จะแสดงความไม่เห็นด้วย ไม่คบหาสมาคมหรือต่อต้านทันที และจุดนี้เองที่สะท้อนความกล้าหาญทางจริยธรรมของบุคคลออกมา

นอกจากนี้ในชุมชนที่ดั่งาม บรรทัดฐานอาจมีลักษณะพิเศษกว่าปกติอีกคือ ไม่ได้สร้างหรือเกิดขึ้นมาจากบุคคลหรือกลุ่มบุคคลใดโดยเฉพาะ หากแต่เกิดจากการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน (Norms of reciprocal) และเกิดจากความไว้วางใจกัน (Trust) คือเชื่อว่าอะไรที่เราไม่ทำ เราก็เชื่อมั่นว่าคนอื่นต้องไม่กระทำ เพราะเป็นสิ่งที่ตกลงร่วมกันไว้แล้ว หรือในทางกลับกัน แต่หากคนใดกระทำผิด กระบวนการควบคุมทางสังคมที่ไม่มีการเลือกปฏิบัติต่อบุคคลในสถานภาพต่างๆ ก็จะสร้างให้คนเกิดคุณลักษณะที่เรียกว่า กล้าหาญทางจริยธรรม มีวินัยในตนเองเกิดขึ้น โดยปกติการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน (Reciprocity) มีนัยสำคัญอยู่ 2 อย่างคือ นัยที่แสดงถึง “ความสมดุล” (Balance / Specific) และ “ทั่วไป” (Generalizes / Diffuse) ซึ่งหากเป็นนัยแรกจะเกี่ยวกับความสัมพันธ์ในเชิงปริมาณ ที่มีความเสมอภาค ความเท่าเทียมกันในการแลกเปลี่ยนกันทั้งสองฝ่าย (Balance) โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเสมอภาค เท่าเทียมกันทางด้านจำนวน แต่อยู่ในวงจำกัด (Specific) ส่วนนัยหลังจะเกี่ยวพันกับความสัมพันธ์ในเชิงคุณภาพที่ต่อเนื่องของทั้งสองฝ่ายหรือที่เรียกว่า “มิตรภาพ” ซึ่งการแลกเปลี่ยนกันนั้นจะเป็นไปอย่างเท่าเทียมกันและการกระจายอย่างทั่วถึง (Diffuse) ไม่เน้นว่าจะต้องเท่ากันในทางจำนวนของการแลกเปลี่ยนกันหรือไม่อย่างไร จุดนี้เองนำมาซึ่งบรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันที่เป็นส่วนประกอบสำคัญของ “ทุนทางสังคม” และการปฏิสัมพันธ์กันในนัยข้างต้นยังนำมาสู่ระบบความสัมพันธ์แบบแนวนราบ ที่สถานภาพ และอำนาจของบุคคลไม่แตกต่างกัน จึงเห็นได้ว่าชุมชนที่ดั่งามไม่ได้เกิดจากความว่างเปล่า หากแต่เกิดจากกระบวนการทางสังคมต่างๆ ที่เอื้ออำนวยและเป็นทุนให้แกกันและกัน เช่น บรรทัดฐาน ทศนคติ โครงสร้างทางสังคม ตลอดจนแบบแผนพฤติกรรม (Behavioral patterns) และมีความไว้วางใจกันทางสังคม มีบรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน มีเครือข่ายของพันธมิตรเมือง (Network of civic engagement) ความร่วมมือร่วมใจกันที่สัมฤทธิ์ผล (Successful co-operation) เป็นสิ่งที่ส่งเสริมให้สังคมเข้มแข็งหรือดั่งามขึ้น

อย่างไรก็ตามในชุมชนหรือสังคมก็ต้องมีความขัดแย้งแตกต่างกันเกิดขึ้นเสมอการจัดระเบียบความแตกต่าง (Social differentiation) ซึ่งหมายถึง การจัดแยกบุคคลและกลุ่มบุคคลที่มีความสัมพันธ์กันออกเป็น

กลุ่มเป็นพวกจึงเกิดขึ้น ซึ่งตามนัยเชิงทฤษฎีการจัดระเบียบความแตกต่างมีแนวทางในการจัดแบ่งอยู่ 2 ลักษณะได้แก่ แนวทางที่ใช้สถานภาพและบทบาท (Status and role) เป็นตัวจัดแบ่ง ซึ่งสถานภาพเป็นตำแหน่งหรือฐานะของบุคคลในสังคมซึ่งได้รับมาจากการเป็นสมาชิก ที่ทำให้ทราบถึงสิทธิ หน้าที่ ความรับผิดชอบต่างๆ เมื่อต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับผู้อื่นและสังคมส่วนรวม สถานภาพเป็นสิ่งที่เฉพาะบุคคล ที่แสดงสิทธิและหน้าที่ทั้งหมดของบุคคลเมื่อเกี่ยวข้องกับผู้อื่น และเป็นสิ่งที่สามารถบ่งบอกถึงตำแหน่งทางสังคม และบทบาทในสังคมของบุคคลด้วย ดังนั้นสถานภาพจึงสามารถเปลี่ยนแปลงได้ ส่วนบทบาทเป็นการปฏิบัติตามสิทธิและหน้าที่ของสถานภาพ ซึ่งเปลี่ยนแปลงได้ตามบรรทัดฐานทางสังคม ที่มีวิวัฒนาการเป็นไปตามเวลา หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า บทบาทก็คือ หน้าที่หรือการแสดงออกทางพฤติกรรมของบุคคล ตามความคิดหรือความคาดหวังจากตำแหน่งที่ตนมีอยู่ในสังคม และแนวทางที่ใช้การจัดช่วงชั้นทางสังคม (Social stratification) ซึ่งหมายถึงการจัดแบ่งคนในสังคมออกเป็นช่วงชั้น สูงต่ำแตกต่างกันไป เมื่อบุคคลมีปฏิสัมพันธ์กับการจัดระเบียบทางสังคมของชุมชน ทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบรรทัดฐาน ตลอดจนเครือข่ายทางสังคม ซึ่งหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างกันของกลุ่มบุคคลที่มีความสัมพันธ์กันเป็นเครือข่ายภายใต้โครงสร้างทางสังคม ตลอดจนการจัดระเบียบความแตกต่าง บุคคลก็จะสามารถเชื่อมโยงโลกทัศน์เกี่ยวกับสิ่งต่างๆ หล่อหลอมมาเป็นค่านิยม ความเชื่อ ทศนคติ ของตนเองและพัฒนาไปเป็นของกลุ่ม กำหนดออกมาเป็นข้อผูกมัดของการเป็นพลเมืองได้ในที่สุด อย่างไรก็ตามแม้ชุมชนจะมีบรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน มีการจัดระเบียบความเหมือนและความต่างในชุมชนอย่างเหมาะสมแล้ว หากความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชุมชนไม่เอื้อหรืออยู่ในลักษณะที่ไม่สอดคล้องกัน คุณธรรมของความเป็นพลเมืองที่มุ่งหวังหรือที่พึงปรารถนาก็ไม่สามารถจะเกิดขึ้นได้

ตามแนวคิดเชิงทฤษฎีการเกิดความสัมพันธ์ทางสังคม (Social Relationship Theory) กล่าวว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นการกระทำทางสังคม (Social action) ระหว่างบุคคลตั้งแต่สองคนขึ้นไปที่มาปฏิสัมพันธ์กัน โดยมีสาเหตุมาจากความพึงพอใจส่วนบุคคล ชนบธรรมนิยม ประเพณี จริยธรรม การพึ่งพาซึ่งกันและกัน ผลประโยชน์ หรือเป้าหมายร่วมกัน ตลอดจนสาเหตุเกี่ยวกับอำนาจ เพื่อติดต่อสื่อสารหรือถ่ายทอดความคิดต่างๆ แก่กันและกัน มีความซับซ้อนของการจัดระเบียบสังคมเป็นตัวสะท้อนให้เห็นถึงแบบของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลว่าเป็นแบบใด อย่างไร กล่าวคือ หากความซับซ้อนของการจัดระเบียบสังคมมีน้อย บุคคลมีปฏิสัมพันธ์กันด้วยเรื่องส่วนตัว อย่างไม่เป็นทางการ หรือโดยไม่ได้คำนึงถึงคุณค่าของสิ่งแลกเปลี่ยน หากแต่เพราะความเป็นเครือญาติกัน หรือมีเชื้อชาติ มีศาสนา มีวัฒนธรรมต่างๆ เหมือนกัน หรืออยู่ใกล้ชิดกัน ไว้นื้อเชื่อใจกัน ความสัมพันธ์ทางสังคมที่วุ่นก็จะถูกให้ความหมายว่าเป็น "ความสัมพันธ์แบบเครือญาติ" ที่สามารถถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง หรือหลอมรวมจนกลายมาเป็นบุคลิกภาพเฉพาะบุคคลได้ และเมื่อความซับซ้อนของการจัดระเบียบสังคมมีมากขึ้น อันอาจเป็นผลมาจากการเติบโตทางสังคมในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม ทำให้ลักษณะของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลเป็นทางการมากขึ้น ให้ความสำคัญกับคุณค่าของสิ่งแลกเปลี่ยนมากยิ่งขึ้น ทั้งที่เป็นการแลกเปลี่ยนทางด้านวัตถุ และทางด้านจิตใจ เช่น ความจงรักภักดี ความซื่อสัตย์ โดยบุคคลใดหรือฝ่ายใดมีทรัพยากรหรือมีอิทธิพลหรือมีอำนาจมากกว่าก็จะได้ชื่อว่าเป็น "ผู้อุปถัมภ์" (Patron) ส่วนบุคคลใดมีทรัพยากรหรืออิทธิพลหรืออำนาจน้อยกว่า ต้องพึ่งพาหรือขอรับความช่วยเหลือจากผู้อุปถัมภ์ก็จะได้ชื่อว่าเป็น "ผู้รับอุปถัมภ์" (Client) นอกจากนี้เมื่อปริมาณบุคคลที่มาปฏิสัมพันธ์กันหรือรวมตัวกันเป็นกลุ่มที่มีอุดมการณ์ชัดเจนมีมากขึ้น ความสัมพันธ์แบบการเมืองก็จะเกิดตามมา จึงเห็นได้ว่าชุมชนหนึ่งๆ จะมีคุณลักษณะ ตลอดจนรูปแบบของความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นมากกว่าหนึ่งอย่าง แต่ที่คาดกันว่าจะสามารถก่อให้เกิดคุณ

ธรรมชาติของความเป็นพลเมืองได้นั้นจะต้องอยู่บนหลักของความเท่าเทียมกันในเชิงอำนาจที่เรียกกันว่า “ความสัมพันธ์แบบแนวนราบ” (Horizontal relationship) ดังนั้นในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยจึงไม่อาจจะเลยการพิจารณาความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งที่เป็นแบบแนวนราบและที่เป็นแบบอุปถัมภ์ได้

ความสัมพันธ์แบบแนวนราบ (Horizontal relationship)

ในสังคมหรือชุมชนที่เอื้อต่อการก่อเกิดหรือสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองแบบตะวันตกจะเห็นได้ว่า ระบบความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่เกิดขึ้นจะมีลักษณะแนวนราบ โยงใยเป็นเครือข่ายถึงกันและกันโดยตรงและผ่านการทำกิจกรรมร่วมกัน ทุกคนจึงมีความเท่าเทียมกัน เป็นอิสระต่อกัน และที่สำคัญการดำเนินการต่างๆอยู่บนฐานของความรัก ความเอื้ออาทร ความไว้วางใจ เชื่อใจกัน ร่วมมือร่วมใจกัน เรียนรู้ร่วมกัน ใจกว้างยอมรับความแตกต่างหลากหลายของกันและกันได้ มีจิตวิญญาณที่ตื่นรู้ รับผิดชอบ นำมาซึ่งการเชื่อถือไว้วางใจกันทางสังคม ความสัมพันธ์แบบแนวนราบจึงนำมาซึ่งพันธะพลเมือง อันเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะพิเศษที่ใกล้ชิดสนิทสนมเสมือนว่าเป็นความสัมพันธ์แบบเครือญาติ (Kinship) แต่โดยแท้จริงแล้วความสัมพันธ์แนวนราบและความสัมพันธ์แบบเครือญาติตามทัศนะของคนตะวันตกมีความแตกต่างกันมาก กล่าวคือความสัมพันธ์แนวนราบตามนัยความหมายของชุมชนที่อิงมาหรือประชาสังคม จะมีลักษณะแบบที่เรียกว่า “Association” คือคนมาผูกพันกันด้วยประเด็นสาธารณะหรือเรื่องส่วนรวม ไม่ใช่เพราะคุ้นเคยเป็นญาติกันหรือเพื่อประโยชน์ในหมู่ญาติ ดังนั้นหากเครือข่ายความสัมพันธ์กันแบบแนวนราบมีการขยายตัวมากขึ้น ความร่วมมือร่วมใจกัน การช่วยเหลือกันและกัน การปกครองภายในกลุ่มภายในชุมชนก็จะดีมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เพราะสมาชิกในชุมชนทุกคนมีความเข้าใจในตนเอง พร้อมจะอุทิศตนเพื่อสาธารณะอย่างเต็มที่ การจัดระเบียบโครงสร้างทางสังคมไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการจัดระเบียบความเหมือน (บรรทัดฐาน) หรือการจัดระเบียบความแตกต่าง ภายในระบบความสัมพันธ์เช่นนี้หากบุคคลยอมรับในความสัมพันธ์ดังกล่าว บุคคลก็จะสามารถเชื่อมโยงการเปลี่ยนแปลงในโลกทัศน์ส่วนตัว (Self orientations) มาเป็นเพื่อส่วนรวม (Collective orientations) ก่อเกิดเป็นบุคลิกภาพเฉพาะตน ถ่ายทอดออกมาในรูปพฤติกรรมหรือคุณลักษณะที่ประสงคได้ ดังนั้นระบบความสัมพันธ์เช่นนี้จึงโยงใยให้บุคคลมีความสัมพันธ์กัน ร่วมกันคิด ร่วมกันทำกิจกรรมต่างๆด้วยความเท่าเทียมกัน ดำเนินการอยู่บนฐานของความรัก ความเอื้ออาทร การเรียนรู้ร่วมกัน การใจกว้างยอมรับความแตกต่างหลากหลายของกันและกัน และที่สำคัญรับผิดชอบต่อตนเองและสังคมได้

ส่วนความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ซึ่งถูกจัดให้เป็นสายสัมพันธ์ที่เป็นพื้นฐานและสากลมากที่สุดนั้น ไม่ได้คำนึงถึงคุณค่าของสิ่งที่แลกเปลี่ยนว่าต้องเท่ากัน และไม่เน้นการแข่งขัน หรือการเอาเปรียบกัน แต่เน้นที่ลักษณะความสัมพันธ์แบบใกล้ชิด คุ้นเคยกันเป็นส่วนตัวจนรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน (We-feeling) ดังนั้นความสัมพันธ์แบบเครือญาติจึงเป็นความสัมพันธ์ที่เกิดจากองค์ประกอบทางจิตวิทยา คือ เกิดขึ้นจากการสืบสายเลือดหรือการถ่ายทอดทางพันธุกรรม และเกิดจากองค์ประกอบทางสังคมคือ ด้วยการอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวหรือตามหลักของการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนเป็นสำคัญ ความสัมพันธ์แบบเครือญาติจึงให้ความสำคัญกับความเป็นพวกเดียวกันมากกว่าส่วนรวม จนบางทีความสัมพันธ์แบบเครือญาตินี้ก็อาจพัฒนามาเป็นสัมพันธ์ภาพแบบต่างตอบแทน (Reciprocal relationship) ระหว่างกันอย่างแนบแน่นก็ได้

อย่างไรก็ตามคุณธรรมของความเป็นพลเมืองมิใช่สิ่งที่มีความเป็นเอกพันธ์ตายตัว ที่ทุกภูมิภาคทั่วโลกจะต้องมีเหมือนกัน หรือเกิดจากสาเหตุหรือปัจจัยเดียวกันเสมอ หากแต่ในความเป็นจริง คุณธรรมของ

ความเป็นพลเมืองของภูมิภาคหนึ่งๆย่อมมีคุณลักษณะปลีกย่อยต่างๆที่แตกต่างจากภูมิภาคอื่นๆ เกิดจากเงื่อนไขหรือสถานการณ์ที่ต่างกันที่สามารถศึกษาได้จากโครงสร้างทางสังคมของภูมิภาคนั้นๆ การก่อเกิดขึ้นของคุณลักษณะต่างๆของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองจึงถูกสร้าง (Construct) และให้ความหมาย (Meanings) เหมือนหรือแตกต่างกันไป ดังนั้นการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในประเทศทางตะวันออกเช่นไทย จึงไม่จำเป็นที่จะต้องเป็นไปเช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นในทางตะวันตก เช่น อิตาลี หรืออเมริกา หากแต่การเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองไทยจะต้องเกิดภายใต้ความเป็นไทยและระบบความสัมพันธ์แบบไทย ที่มักจะเข้าใจกันในชื่อที่ว่า “ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบอุปถัมภ์” เป็นสำคัญด้วย

ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบอุปถัมภ์ (Patronage or patron-client relationship)

ในขณะที่สังคมหรือชุมชนที่เอื้อต่อการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองแบบตะวันตก มีระบบความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลแบบแนวราบ สังคมหรือชุมชนตะวันออกเช่นประเทศไทย และประเทศญี่ปุ่น กลับมีระบบความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลแบบแนวตั้ง ในรูปของผู้อุปถัมภ์-ผู้รับอุปถัมภ์ ที่มีลักษณะของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันและกัน และการแลกเปลี่ยนกันทางสังคม (Social interaction and social exchange) ของคนสองฝ่ายอย่างไม่เท่าเทียมกัน แต่สามารถเสริมสร้างความผูกพันในรูปของมิตรภาพ ความจงรักภักดี ความสัมพันธ์ของผู้เหนือกว่า-ผู้ด้อยกว่าได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับสังคมไทย จากการศึกษาเพื่ออธิบายโครงสร้างสังคมไทยโดยแฮงส์ (Lucian M.Hanks) เบ็คชเต็ด (Hans-Dieter Bechstedt) อคิน รพีพัฒน์ วิลสัน (Davis Wilson) และคนอื่นๆ (อ้างอิงจาก อมรา พงศาพิชญ์และ ปรีชา คุวินทร์พันธุ์, 2539) ได้แสดงให้เห็นว่า สังคมไทยเป็นสังคมที่มีโครงสร้างที่เป็นความแตกต่างระหว่างฐานะตำแหน่ง โครงสร้างสังคมไทยประกอบไปด้วยความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน หรือเป็นความสัมพันธ์แนวตั้งที่มีโครงสร้างของชนชั้นขยายความก็คือ สังคมไทยตั้งแต่อดีตโดยเจเพาะอย่างยิ่งในช่วงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นราว พ.ศ.2325-2416 ความสัมพันธ์ระหว่างกันและกันของคนไทยไม่ได้อยู่บนหลักความเสมอภาค แต่อยู่บนแบบมีระดับชั้น เป็นความสัมพันธ์ระหว่าง “ผู้ใหญ่กับผู้น้อย” “นายกับไพร่” (ซึ่งมีการแบ่งถึง 4 ชั้นชั้นคือ ชนชั้นเจ้า เช่น กลุ่มเชื้อพระวงศ์และเชื้อสายกษัตริย์ ชนชั้นขุนนาง ชนชั้นไพร่หรือประชาชนทั่วไป และชนชั้นทาส) และถึงแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ก็ยังคงมีอยู่ในโครงสร้างของสังคมไทยเรื่อยมา โดยแฝงอยู่ในรูปของค่านิยม “ความกตัญญูทดแทน” อันหมายถึงว่า ในความสัมพันธ์ระหว่างกันของคนไทย หากคนใดหรือฝ่ายใดให้ความช่วยเหลือหรือปกป้องอีกฝ่าย ให้ปลอดภัยจากการข่มเหงรังแกของผู้มีอำนาจมากกว่าคนอื่น ๆ ได้ ฝ่ายที่ได้รับความช่วยเหลือก็จะพยายามให้ หรือกระทำให้สิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นการตอบแทนบุญคุณ “การให้” จึงเป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์กับผู้รับอุปถัมภ์ในสังคมไทย นอกจากนี้เมื่อพิจารณาถึงบทบาทและหน้าที่ของระบบอุปถัมภ์ตามประวัติศาสตร์ไทยยังพบอีกว่า ความสำคัญและเนื้อหาของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับการอุปถัมภ์ในสังคมไทยมีความแตกต่างกันไปตามช่วงเวลาและยุคสมัย แม้แต่ในช่วงเวลาเดียวกันก็ยังมี ความแตกต่างกันไปในแต่ละภูมิภาคอีกด้วย ยิ่งชุมชนนั้นอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางของประเทศมากเท่าใด การใช้อำนาจบังคับควบคุมก็ยิ่งน้อยลงเท่านั้น การแลกเปลี่ยนผลตอบแทนระหว่างกันจึงมีลักษณะของการด้อยที่ด้อยอาศัยกันมากขึ้น อำนาจแท้จริงจึงเป็นของชุมชนและค่อนข้างเป็นอิสระในการปกครองตนเอง ทำให้แบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับการอุปถัมภ์ในชุมชนดังกล่าวมีลักษณะพิเศษ 2 ประการคือ มีอิสระในการปกครองตนเอง และมีอิสระจากแรงกดดันภายนอกหรือข้อ

เรียกร้องจากอำนาจรัฐส่วนกลาง ประกอบกับงานเขียนส่วนมากที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์สังคมไทยได้แสดง"รูปแบบตามประเพณี" (Tradition forms) ของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้กับผู้รับการอุปถัมภ์ ว่ามีความผูกพันอย่างใกล้ชิดกับการปกครองแบบอิตาเลียโดย และระบบศักดินา-ระบบไพร่ ซึ่งตามนัยของเวลส์ (Wales. 1934; อ้างอิงจากอมรา พงศาพิชญ์และ ปรีชา คูวินทร์พันธุ์. 2539:148) ศักดินาเป็นเครื่องชี้ฐานะ ยศ ซึ่งหมายถึงชั้นตำแหน่งที่ได้รับพระราชทาน ศักดิ์ ซึ่งหมายถึง อำนาจและกำลัง ของคนในราชอาณาจักรอย่างชัดเจนและสำคัญที่สุด ที่แตกต่างกันตามจำนวนคนในอาณัติมากกว่าการถือครองที่ดิน ศักดินาสามารถสะท้อนให้เห็นระเบียบทางศีลธรรมและเกณฑ์การแบ่งชั้นอย่างเป็นทางการได้อีกด้วย ส่วนระบบไพร่หรือระบบฐานันดรไพร่ เป็นระบบของการปฏิบัติตนของผู้น้อยต่อผู้ใหญ่ 3 ประการ ได้แก่ การเคารพ การเชื่อฟัง และการเกรงใจ ที่อยู่บนฐานค่านิยมของความกตัญญูทศเวที และสามารถนำมาซึ่ง "การพึ่งพากัน" ทั้งที่เป็นแบบถาวรตัว อันมีนัยหมายถึง การมอบตนเองต่อพระเจ้าแผ่นดิน แบบฝากตัว ซึ่งหมายถึง การนำตนเองไปอยู่ภายใต้การคุ้มครองดูแลของคนอื่น ด้วยการให้ของกำนัล ไร่ไร่ หรือปรนเปรอความต้องการของนาย) ด้วยเหตุนี้สังคมไทยจึงดูประหนึ่งว่า ประกอบด้วยลำดับชั้นความสำคัญระบบอุปถัมภ์ในการติดต่อสัมพันธ์กันทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ในครอบครัว เช่น พ่อแม่อุปถัมภ์ลูก พี่อุปถัมภ์น้องๆ นายทหารอุปถัมภ์พลทหาร เป็นต้น โดยมีลักษณะของความสัมพันธ์แบบคู่ ที่เป็นไปตามข้อตกลง (Contractual relationship) บนพื้นฐานของความผูกพันแบบสนองตอบซึ่งกันและกัน

ปัจจุบันแม้ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบประเพณีข้างต้นจะเลือนหายไป แต่ความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์ ก็ยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่องดังจะพบได้จากการผลการศึกษานักวิชาการไทยหลายต่อหลายท่าน และยังพบอีกว่าความสัมพันธ์ที่ว่านี้จะเจริญเติบโตได้รวดเร็วขึ้น มากขึ้นภายใต้เงื่อนไขที่บีบบังคับ ทำให้รูปแบบประเพณีของความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ขึ้นอยู่กับ ความไว้นื้อเชื่อใจกัน การยินยอมให้กันและกัน การช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกัน การรวมตัวกันของบุคคลจึงมีแรงยึดเหนี่ยวโยงใยกันมากยิ่งขึ้นทำให้ชุมชนหรือสังคมเกิดดุลยภาพและมีพลังในการต่อสู้กับแรงหรืออิทธิพลจากภายนอกได้ ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนไทยที่เป็นแบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการเช่นนี้ จึงอยู่ระหว่างความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันมากแบบเครือญาติและเพื่อนสนิท กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เป็นไปตามข้อสัญญาระหว่างกันและกัน ซึ่งอาจจะกลายมาเป็นความสัมพันธ์แบบแนวนอนที่อยู่บนฐานของความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกันก็ได้ และเมื่อบุคคลได้เข้าร่วมทำกิจกรรมหรือเข้าร่วมกลุ่มต่างๆ ก็จะทำให้เกิดความตระหนักในความเท่าเทียมกันของการเป็นสมาชิกของส่วนรวมมากยิ่งขึ้น จนท้ายที่สุดสามารถสร้างความรู้สึกร่วมของความเท่าเทียมกัน การช่วยเหลือตนเอง การช่วยเหลือกลุ่มให้เกิดขึ้นได้ และกลายมาเป็นความสัมพันธ์แนวราบแบบมีการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน จึงเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ทางสังคมแบบอุปถัมภ์ของสังคมไทย มิได้เป็นอุปสรรคต่อการก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของคนไทย หากแต่เป็นเงื่อนไขสำคัญตัวหนึ่งที่สามารถอธิบายการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้ ไม่ว่าจะเป็นความกตัญญูทศเวที ความสามัคคี การมีขันติธรรม การมีวินัยในตน การเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม เป็นต้น เพราะความสัมพันธ์ทางสังคมเช่นนี้ในสังคมไทย โดยแท้จริงแล้วกลับเต็มไปด้วยเครือข่ายการปฏิสัมพันธ์กันที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ความสามัคคีกัน ความเสมอภาคกัน ถักทอเสมือนสายใย จนท้ายที่สุดสิ่งเหล่านี้ได้หลอมรวมและบูรณาการ กลั่นกรองออกมาเป็นทุนทางสังคม (Social capital) ที่สำคัญที่ต้องถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งมาสู่คนอีกรุ่นหนึ่งถัดมา และเป็นแบบฉบับเฉพาะตนของสังคมไทยที่ไม่อาจจะละเลยได้

ทุนทางสังคม (Social capital)

“ทุนทางสังคม” เป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับการรวมตัวกันของบุคคลเป็นชุมชน สามารถให้คำอธิบายเกี่ยวกับเงื่อนไขทางสังคมในการก่อให้เกิดความเป็นพลเมืองที่มีนัยทั้งเชิงอุดมการณ์รูปแบบ และวิถีชีวิตของการปกครองระบอบประชาธิปไตยในสังคมหนึ่งๆ ได้ ทุนทางสังคมเป็นทรัพยากรที่เป็นองค์ประกอบภายในความสัมพันธ์ของบุคคล เช่น ครอบครัว ชุมชน หรือองค์กรทางสังคม ซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นถึงการเกิดขึ้น การดำรงอยู่ และการเปลี่ยนแปลงไปของสิ่งต่างๆ รวมทั้งแนวทางในการพัฒนาสังคมของคนรุ่นต่อไป โดยมีความแตกต่างระหว่างบุคคลและความสามารถในการสร้างสรรค์ประโยชน์สำหรับคนรุ่นใหม่ เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ทุนทางสังคมนั้นมีความแตกต่างกันออกไป จึงนับได้ว่าทุนทางสังคมเป็นสิ่งจำเป็นต่อการเสริมสร้างหรือพัฒนามนุษย์เป็นอย่างยิ่ง การเกิดขึ้นของทุนทางสังคม จึงอยู่ภายใต้เงื่อนไขทางสังคมเกี่ยวกับ เครือข่ายความสัมพันธ์ บรรทัดฐาน ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน และความเกี่ยวพันทางสังคม (Social connections) เพราะสิ่งเหล่านี้ทำให้สมาชิกทุกคนในสังคม เกิดความสามัคคีกัน พร้อมใจกันที่จะแก้ปัญหาต่างๆ ของสังคม ในทำนองเดียวกัน ทุนทางสังคมเองก็ไม่ได้เกิดขึ้นมาจากความว่างเปล่า แต่เป็นผลจากชุมชนทำให้เกิด แต่จะเกิดอย่างไร มากน้อยขนาดไหนก็ขึ้นอยู่กับบุคคลและกระบวนการทางสังคมในชุมชนนั้น

ในการแลกเปลี่ยนกันทางสังคมบุคคลจะต้องมี ศักยภาพในการรับรู้ข่าวสารข้อมูล (Information potential) เนื่องจากการรับรู้ข่าวสารข้อมูลถือเป็นปัจจัยพื้นฐานที่นำไปสู่การปฏิบัติ และสามารถใช้เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนกันทางสังคมได้ การมีศักยภาพในการรับรู้ข่าวสารเกิดขึ้นมาจากความสัมพันธ์ทางสังคมที่ต้องลงทุนทั้งทรัพยากรเวลา ทุน ตลอดจนแรงงาน การจะได้มาซึ่งข้อมูลที่สัมฤทธิ์ผลนั้นจึงต้องเริ่มจากความตั้งใจ (ซึ่งตามนัยเกี่ยวกับความทันสมัย ความตั้งใจนี้ก็คือ การเปิดรับนวัตกรรมใหม่หรือประสบการณ์ใหม่ของบุคคล อันนำมาซึ่งการแพร่กระจายแนวคิด ค่านิยมสมัยใหม่นั้นเอง) และหนทางง่าย ๆ หนทางหนึ่งที่จะช่วยเพิ่มข้อมูลข่าวสารที่ทันการณ์ให้กับบุคคลก็คือ การสมาคมกันของผู้คนในสังคม ซึ่งตามทัศนะของ เปียร์โล แฟร์ เรียกว่า การเสวนา และการได้มาซึ่งข้อมูลข่าวสารนั้น จะมีศักยภาพ มีประสิทธิภาพมากน้อยขนาดไหนก็ขึ้นอยู่กับความสามารถหรือศักยภาพส่วนตัวของบุคคลนั้นๆ ด้วยว่าจะรับรู้อย่างไร จัดการกับข้อมูลนั้นอย่างไร นอกจากนี้ก็สามารถรับรู้ข้อมูลข่าวสารได้จากสื่อต่าง ๆ ซึ่งปัจจุบันนี้มีวิวัฒนาการที่ก้าวไกลมาก บุคคลสามารถรับรู้ ส่งผ่านข้อมูลแก่กันและกันผ่านเครือข่ายอินเทอร์เน็ตได้ง่ายและรวดเร็วขึ้น นอกจากนี้บุคคลจะต้องมีการเข้าร่วมองค์กรทางสังคมที่เหมาะสมกับชุมชน (Appropriate social organization) ซึ่งปกติองค์กรทางสังคม มักจะเข้าใจกันว่าหมายถึง ส่วนหนึ่งของโครงสร้างของสังคมที่เป็นกระบวนการจัดระเบียบคนที่มาอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มก้อนหรือที่เป็นกลุ่มคนที่มีการจัดระเบียบแล้ว (สัญญา สัญญาวิวัฒน์.2527: 104) ให้เป็นไปตามความผูกพันและความคาดหวังของสมาชิกของสังคม โดยมีการลงโทษจัดการกับผู้ที่ไม่ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ทางสังคมด้วย ซึ่งองค์กรทางสังคมที่เข้าร่วมนั้นจะพัฒนาไปได้มากน้อยอย่างไร ยังต้องอาศัยปัจจัยประกอบ 3 ประการ ได้แก่ สภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยให้บุคคลมีเสรีภาพที่จะแสดงออกและรวมตัวกันเป็นองค์กรทางสังคม ขณะที่บุคคลเองจะต้องตระหนักถึงความจำเป็นที่จะทำให้องค์กรนั้นดำรงอยู่ และรัฐเองก็ต้องให้การยอมรับในบทบาทขององค์กรทางสังคมนี้ พร้อมจะยินดีเมื่อองค์กรให้ข้อคิดเห็นต่าง ๆ อันเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศต่อไป ซึ่งหากพิจารณาอย่างละเอียดจะเห็นว่า องค์กรทางสังคมลักษณะนี้เกิดขึ้นมาโดยมีเป้าหมายสำคัญที่ความดีงามทางสังคม และมีเป้าหมายรองอยู่ที่การสร้างสรรค์สิ่งดีงามให้กับสังคม ฉะนั้นการรวมตัวกันเกิดเป็นองค์กรทางสังคมลักษณะนี้จึงให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของกันและกัน ความเท่าเทียมกันเป็นหลัก อีกทั้งบุคคลจะต้องมีเครือข่ายการมีส่วนร่วมด้วยความสมัครใจ

(Networks of civic engagement) อันเป็นสิ่งที่สามารถจะเพิ่มต้นทุนทางสังคมให้มากขึ้นได้ แต่เนื่องจากแต่ละบุคคลมีความแตกต่างกัน ดังนั้นการที่บุคคลหนึ่งเห็นว่าการเข้าร่วมจะนำมาซึ่งประโยชน์แก่ตนเองและสังคม ในทางกลับกันบางคนเห็นว่าการเข้าร่วมในกิจกรรมทางสังคมทำให้ตนเสียโอกาส สิ่งหนึ่งที่สามารถจะทำให้บุคคลเห็นถึงความสำคัญและเข้าร่วมทางสังคมโดยสมัครใจได้นั้นจึงต้องอาศัยเงื่อนไขเหล่านี้ประกอบ คือ การสร้างความเชื่อถือในการรักษาข้อตกลงร่วมกันและการยอมรับในบรรทัดฐานทางสังคมของชุมชน ภายใต้แบบแผนเครือข่ายที่มีลักษณะเฉพาะ 3 ประการ ได้แก่ การให้อิสระแก่บุคคล (Freedom) ในการเลือกตัดสินใจที่จะเข้าร่วมกิจกรรมทางสังคม การให้ความสำคัญในความเท่าเทียมกัน และกิจกรรมทางสังคมที่ว่าจะต้องนำมาซึ่งความร่วมมือร่วมใจกันของสมาชิกทั้งหมด (Cooperative)

ทุนทางสังคม จึงจัดเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญที่จะทำให้สังคมมีความเป็นอิสระในการจัดการตนเอง ไม่อยู่ใต้อำนาจการครอบงำของรัฐ อย่างไรก็ตามสภาพสังคมก็จะต้องเอื้อต่อการสร้างทุนทางสังคมที่ว่านี้ด้วย โดยเงื่อนไขสำคัญที่จะช่วยให้สังคมเกิดสภาพเอื้อต่อการสร้างทุนทางสังคมดังกล่าวนี้ก็ได้แก่ **เงื่อนไขด้านการเมือง** หมายความว่า การเมืองนั้นจะต้องเป็นระบอบประชาธิปไตยรัฐธรรมนูญแบบเสรี (Liberal constitutional democracy) กล่าวคือบุคคลทุกคนต้องเคารพในหลักกฎหมาย (Respect to the rule of law) ร่วมกันปกป้องสิทธิ เสรีภาพของตนในการก่อตั้งองค์การอิสระทางสังคมของตน ร่วมกันป้องกันสิทธิในทรัพย์สิน (Property rights) และยอมรับในหลักการปกครองด้วยเสียงข้างมาก ในการกำหนดนโยบายสาธารณะ เพราะจะนำมาซึ่งคุณค่าของการเมืองแบบเสรีที่ตนเห็นร่วมกัน (Shared liberal political values) มีเครือข่ายการมีส่วนร่วมผ่านทางสมาคม (Association networks) ส่งผลต่อการเรียนรู้ของสมาชิกในสังคม **เงื่อนไขด้านสังคมและเศรษฐกิจ** หมายความว่า หากสังคมใช้ระบบทุนนิยมแบบตลาดได้อย่างมีประสิทธิภาพก็สามารถจะแน่ใจได้ว่า จะเกิดความยุติธรรมทางเศรษฐกิจ มีมาตรฐานการดำรงชีพที่ดี สวัสดิการของรัฐที่จัดให้เหมาะสม นำพาให้การพัฒนาประชาธิปไตยให้กับคนในสังคมเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ และ**เงื่อนไขด้านสังคมและวัฒนธรรม** หมายความว่า แนวทางการปฏิบัติกันมาตั้งแต่สมัยโบราณเกี่ยวกับการเมืองการปกครอง มีปัจจัยหนุนมาจากทุนทางสังคมและจิตวิญญาณเพื่อส่วนรวมที่สืบทอดกันมายาวนาน อันเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงสภาพทุนทางสังคมในปัจจุบันและที่จะดำเนินต่อไปในอนาคต

ทุนทางสังคมจึงจัดเป็นเงื่อนไขสำคัญในชุมชนที่ต้งาม ที่เอื้อต่อการเกิดคุณธรรมความเป็นพลเมือง เพราะทุนทางสังคมเป็นเสมือนการปลูกฝังค่านิยม ความเชื่อ ทัศนคติ อุดมการณ์ ต่างๆ เกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง สิ่งใดสิ่งหนึ่ง อาจเป็นเรื่องของสิ่งแวดล้อม เรื่องของบุคคล เรื่องของประวัติศาสตร์ เรื่องของวัฒนธรรม เรื่องของความรู้ เป็นต้น ให้กับสมาชิก เพื่อเป็นการเตรียมสมาชิกให้พร้อมในการร่วมกันแก้ปัญหาต่างๆ ของบ้านเมืองหรือสังคมเมื่อมีความจำเป็น ซึ่งในอดีตเราจะเห็นว่า ทุนทางสังคมที่มีมาของไทยเราและเป็นสิ่งที่ทำให้ไทยเราผ่านพ้นวิกฤตการณ์อันเลวร้ายต่างๆ นานาได้ เช่น การเอื้ออาทร การประนีประนอม หรือแม้แต่กระจายอำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบต่อบ้านเมือง ให้กับชุมชน เป็นต้น ทุนทางสังคมที่ชุมชนพลเมืองสร้างให้กับสมาชิก จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญของการสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมือง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของ การสร้างสำนึกสาธารณะ การสร้างความสามัคคีในหมู่คณะ การสร้างความเท่าเทียมกัน การสร้างความกล้าหาญทางจริยธรรมนั่นเอง เห็นได้ว่า คุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบแนวราบที่บุคคลปฏิสัมพันธ์กันบนพื้นฐานของความรัก ความเอื้ออาทร ความไว้วางใจเชื่อใจกัน แลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน อยู่ภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมของความเป็นชุมชนที่ต้งาม ที่มีการจัดระเบียบทั้งการจัดระเบียบความเหมือน (บรรทัดฐาน) และการจัดระเบียบความแตกต่าง ก่อตัวเป็นทุนทางสังคม ที่ทุกคนยึดถือ ปฏิบัติ และถ่ายทอดสืบทอดกันมา เกิดเป็นบุคลิกภาพภายในตน ภายนอกตนที่เหมาะสม

การเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองจึงเป็นกระบวนการที่มีความเป็นพลวัตสูง อย่างไรก็ตามหากพิจารณาภายใต้เงื่อนไขของการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองทั้งสี่ประการข้างต้น การเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในบุคคลหนึ่งๆ สามารถเกิดจากกระบวนการทางสังคมที่สำคัญสองลักษณะ ได้แก่ กระบวนการที่บุคคลได้เข้าไปมีส่วนร่วม และได้รับการขัดเกลาทางสังคมในเรื่องหรือประเด็นต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านการเมือง ในบริบทหรือชุมชนที่ตักต้อนนั้นๆ นั้นเอง

การมีส่วนร่วมทางการเมือง (Political participation)

ในการปกครองระบอบประชาธิปไตย การมีส่วนร่วมไม่ว่าจะเกิดในกิจกรรมส่วนตัวหรือส่วนรวม จัดว่าเป็นหัวใจสำคัญของประชาธิปไตยที่จะนำมาซึ่งลักษณะการปกครองโดย/เพื่อ/ของประชาชนในชุมชนหรือสังคมนั้นๆ การมีส่วนร่วมเป็นสิทธิและหน้าที่ในเวลาเดียวกัน วิธีการของการมีส่วนร่วมมีทั้งการมีส่วนร่วมโดยตรง ด้วยตนเอง และการมีส่วนร่วมทางอ้อมผ่านกิจกรรมหรือบุคคล การมีส่วนร่วมโดยตรง เช่น การใช้สิทธิเสรีภาพของตนเองในการแสดงความคิดเห็น ความรู้สึก หรือทัศนคติต่อเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการรักษาผลประโยชน์ของส่วนรวมและส่วนตน การเสนอความคิดเห็นหรือทัศนคติเกี่ยวกับนโยบายหรือแนวคิด การปฏิบัติในกิจกรรมต่างๆ แก่ชุมชน/สังคม รวมถึงการเข้าร่วมในสมาคม ในองค์กรต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นองค์กรสาธารณะทั่วไปหรือพรรคการเมือง การใช้สิทธิในการออกเสียงหรือแสดงความกล้าหาญทางจริยธรรมต่อเหตุการณ์หรือกิจกรรมต่างๆ ตลอดจนการใช้สิทธิทางอ้อม เช่น การรวมกลุ่มเพื่อพิทักษ์รักษาประโยชน์ของส่วนรวมหรือของกลุ่มเอาไว้ กล่าวคือ อาศัยพลังจากกลุ่มช่วยในการผลักดัน ต่อต้าน รักษาไว้ ซึ่งประโยชน์เหล่านั้นนั้นเอง และจากการพิจารณาตามขอบข่ายและนัยที่เกี่ยวกับคุณธรรมของความเป็นพลเมือง จะเห็นว่า การมีส่วนร่วมในทางการเมือง ก็คือ การมีพันธะพลเมือง ซึ่งมีนัยหมายถึง การสนใจ ใส่ใจในสาธารณะ เห็นแก่ประโยชน์ของสาธารณะ เห็นความแตกต่างระหว่างนัยของการเมืองกับความเป็นการเมืองอย่างชัดเจน

การมีส่วนร่วมทางการเมือง มิได้เป็นเพียงแค่การปกป้องผลประโยชน์ส่วนตัว หรือการเลือกตั้ง การเลือกตัวแทน หรือการทำหน้าที่ของพลเมืองที่ดีของรัฐ เช่น การเสียภาษี การไปเกณฑ์ทหาร หรือการกระทำหน้าที่ตามกฎหมายบัญญัติไว้เท่านั้น หากแต่เป็นพฤติกรรมของบุคคล การแสดงออกที่มีอิทธิพลในทางการเมือง เป็นการเรียนรู้ร่วมกันจากการปฏิบัติที่อยู่บนฐานของประสบการณ์จริง เป็นการอดทน อดกลั้น ให้ที่ว่างกับความแตกต่างหลากหลายต่างๆ ในฐานะที่เป็น หุ้นส่วน (Partners) หรือคู่กรณี (Adversary) ที่เราจะต้องอยู่ร่วมอย่างสันติ หรืออยู่ด้วยอย่างกระตือรือร้น ไม่เฉยชา เช่น การกำหนดนโยบาย การออกกฎหมาย รวมทั้งเป็นความจำเป็นที่เราต้องคิด ต้องวิเคราะห์ สังเคราะห์สถานการณ์ต่างๆ พร้อมๆ กันไป เพื่อให้เราสามารถปรับตัวได้เท่าทันและเป็นฝ่ายรุกมากกว่าฝ่ายรับ อีกทั้งยังต้องมีความสนใจหรือใส่ใจในสาธารณะ อุทิศตนเพื่อสาธารณะ หรือไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน อาจจะด้วยการส่งเสริมให้มีการพูดคุย ปรึกษาปัญหาต่างๆ ร่วมกัน แลกเปลี่ยนความคิดเห็นแก่กันและกัน อันจะนำมาซึ่งการรับรู้ การตัดสินใจ การไตร่ตรองอย่างรอบด้าน การลงมือปฏิบัติของสาธารณะที่แท้จริง และความรับผิดชอบร่วมกันในผลของการกระทำ ด้วยความไว้วางใจซึ่งกันและกัน

กระบวนการของการมีส่วนร่วมเริ่มจากบุคคลก่อน กล่าวคือ ก่อนที่บุคคลจะตัดสินใจกระทำหรือไม่กระทำการใดๆ ร่วมกับบุคคลอื่น เขาจะต้องตระหนักถึงความสามารถของตน ในการเป็นสมาชิกของชุมชน/สังคม และตระหนักถึงประโยชน์ของส่วนรวมเป็นสำคัญ จากนั้นเมื่อบุคคลก้าวเข้าสู่ความสัมพันธ์ทางสังคมและยอมรับในความสัมพันธ์ดังกล่าว บุคคลจะเกิดการเชื่อมโยงความโน้มเอียงหรือโลกทัศน์ส่วนตน

และความโน้มเอียงหรือโลกทัศน์ส่วนรวมเข้าด้วยกัน ฉะนั้นหากการจัดระเบียบทางสังคมภายในกลุ่ม/ชุมชน สังคม ซึ่งเกิดขึ้นโดยการปฏิสัมพันธ์กันทางสังคม และมีความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นตัวบ่งชี้ให้เห็นถึงระเบียบ กฎเกณฑ์ แนวทางหรือการดำเนินการ จนพัฒนาไปเป็นบรรทัดฐานของกลุ่ม/ชุมชน/สังคมนั้นถูกกำหนดอยู่ ภายใต้กรอบของสังคมที่มีฐานความคิด ความเชื่อเกี่ยวกับ “ส่วนรวม” มากกว่า “ส่วนตัว” และเป็นความสัมพันธ์แบบ “แนวราบ” มากกว่า “แนวตั้ง” ก็จะทำให้การมีส่วนร่วมดังกล่าวนั้น เป็นไปอย่างสอดคล้องกัน หล่อหลอมให้มวลสมาชิกที่มาสัมพันธ์กันนั้นเกิดทัศนคติ ค่านิยม ความเชื่อ หรือคุณลักษณะที่แสดงถึงคุณธรรม ของความเป็นพลเมืองที่พึงงามได้ ในทางกลับกันหากการจัดระเบียบทางสังคมภายในกลุ่ม/ชุมชน/สังคมซึ่งเกิดขึ้นโดยการปฏิสัมพันธ์กันทางสังคมและมีความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นตัวบ่งชี้ให้เห็นถึงระเบียบ กฎเกณฑ์ แนวทางหรือการดำเนินการ จนพัฒนาไปเป็นบรรทัดฐานของกลุ่ม/ชุมชน/สังคมนั้น ถูกกำหนดอยู่ภายใต้กรอบของสังคมที่มีฐานความคิด ความเชื่อ เกี่ยวกับ “ส่วนตัว” มากกว่า “ส่วนรวม” และเป็นความสัมพันธ์แบบ “แนวตั้ง” มากกว่า “แนวราบ” ก็จะทำให้การมีส่วนร่วมดังกล่าวนั้นเป็นไปอย่างไม่สอดคล้องกัน ทำให้มวลสมาชิกที่มาสัมพันธ์กันนั้นเกิดทัศนคติ ค่านิยม ความเชื่อ หรือคุณลักษณะของพลเมืองแบบยอมตาม การมีส่วนร่วมของ บุคคลก็จะเป็นแบบยอมตามไปด้วย คือ ไม่สามารถแสดงสิทธิและหน้าที่ของตนได้อย่างแท้จริง

การมีส่วนร่วมทางการเมืองของบุคคลที่จะนำมาซึ่งคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้ จึงต้องเกิด ภายในความเป็นชุมชนที่พึงงาม คือ เป็นชุมชนที่ให้ความสำคัญแก่ส่วนรวม อยู่บนหลักการหรือพื้นฐานของ ความรัก ความเอื้ออาทร การเรียนรู้ร่วมกัน อยู่บนความแตกต่างหลากหลาย เป็นไปอย่างต่อเนื่อง โดยไม่ จำกัดสถานะและเวลา มีเครือข่ายความสัมพันธ์กันทางสังคมเป็นแบบแนวราบ ที่ทุกคนมีความเสมอภาคเท่า เทียมกัน ทั้งนี้ความเท่าเทียมกัน ก็มีได้เป็นเพียงแค่ความเท่าเทียมกันในด้านปริมาณ หรือความเท่าเทียมกัน ในด้านโอกาสของกฎเกณฑ์การแข่งขันกันทางเศรษฐกิจและสังคมเท่านั้น หากรวมถึงความเท่าเทียมกันใน ความเป็นมนุษย์ ในการเป็นสมาชิกของชุมชน ของสังคม ที่มีสิทธิพื้นฐานต่างๆ เหมือนกัน นอกจากนี้การมี ส่วนร่วมทางการเมืองจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หากขาดปัจจัยสำคัญ เช่น ความรู้ความเข้าใจในตนเอง และความรู้ ความเข้าใจในกลุ่มในชุมชน ในสังคม ขยายความได้ว่า ในชุมชนที่พึงงามหนึ่งๆ การอยู่ร่วมกันของมวลสมาชิก ที่ทำให้สมาชิกแต่ละคนเข้าใจในตนเองได้ รู้ถึงสมรรถภาพของตนเองในการเป็นสมาชิกได้ บุคคลนั้นจะต้องมี การศึกษาดี ซึ่งมีได้หมายถึงมีระดับการศึกษาสูง หากแต่หมายถึง การมีความรู้ความเข้าใจในสถานภาพทาง สังคมของตน การมีทักษะที่เอื้อหรือสร้างประโยชน์ให้แก่สังคม มีความเกี่ยวพัน ปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นได้ และที่สำคัญเข้าใจได้ว่าอิสรภาพ เสรีภาพ ที่ตนจะมีได้นั้นจะต้องเกิดมากจากการเข้าไปมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และในการกระทำตามการตัดสินใจนั้นๆร่วมกัน อีกทั้งบุคคลนั้นจะต้องมีวินัยในตนดี หมายความว่า มีความ เข้าใจและเชื่อมั่นในกฎระเบียบของชุมชน พร้อมทั้งจะกระทำหรือปฏิบัติตามโดยเห็นว่า หากทุกคนเชื่อสัตย์ต่อ กัน ไว้วางใจกัน และปฏิบัติตามกฎหมายเหมือนกัน ชุมชนก็จะพัฒนาไปได้ด้วยดี เพราะทุกคนกระทำการ ใดๆก็หวังแต่จะให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ชุมชน อันจะนำมาซึ่งผลประโยชน์ส่วนตนในท้ายที่สุดไม่ว่าการ กระทำนั้นจะมีขอบข่ายกว้างหรือแคบเพียงใดก็ตาม เช่น การสมาคม การพูดคุยกันเรื่องประเด็นทางสาธารณะ การติดตามข่าวสารต่างๆ ผ่านสื่อต่างๆ อยู่เป็นประจำ เป็นต้น ส่วนความเข้าใจในกลุ่ม ในชุมชน ในสังคม ก็ หมายความว่า รู้ปรัชญา หลักปฏิบัติ แนวคิด และความเชื่อต่างๆ รวมถึงจุดมุ่งหมายของกลุ่มของชุมชน ของ สังคม อันจะนำมาซึ่งความเข้าใจในโครงสร้างทางสังคมไม่ว่าจะเป็นการจัดระเบียบความเหมือนหรือความต่าง ต่างก็ตาม สรุปก็คือ คุณลักษณะคุณธรรมความเป็นพลเมือง สามารถเกิดขึ้นได้เมื่อบุคคลได้เข้าไปมีส่วนร่วม ในกิจกรรมต่างๆของกลุ่ม ของชุมชน หรือสังคมนั้น ดังนั้นคุณธรรมของความเป็นพลเมืองจึงไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้น มาจากความว่างเปล่าหากแต่เกิดขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์ทางสังคม และการปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลนั่นเอง

นอกจากนี้เมื่อบุคคลปฏิสัมพันธ์กัน บุคคลก็จะเกิดการเชื่อมโยงเกิดการเรียนรู้เกี่ยวกับทัศนคติ ค่านิยม ตลอดจนรวมถึงบรรทัดฐาน และพฤติกรรมทางสังคมแก่กันและกัน อันจะเป็นการผดุงสถานภาพเดิมให้คงอยู่ อีกทั้งยังทำให้ระบบสังคมมีแบบแผนที่มีมั่นคงและทำให้บุคคลเกิดบุคลิกภาพการเป็นพลเมืองในวัยที่คล้ายคลึงกัน กระบวนการที่บุคคลมาปฏิสัมพันธ์กัน เรียนรู้สิ่งต่างๆร่วมกัน ถ่ายทอดสู่กันและกันนี้ก็คือ กระบวนการขัดเกลาทางการเมืองนั่นเอง

การขัดเกลาทางการเมือง (Political socialization)

การขัดเกลาทางการเมืองในชุมชนที่ดิงามในปัจจุบัน ไม่ได้เป็นเพียงกรกระทำหรือการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกของสังคมที่อาวุโสกับที่อ่อนวัยกว่า เพื่อขัดเกลาหรือสอนทั้งทางตรงและทางอ้อมให้แก่ผู้ที่เป็นสมาชิกของกลุ่มได้เรียนรู้และรับอารยะ ระเบียบวิธี กฎเกณฑ์ ความประพฤติ และค่านิยมต่างๆ ที่กลุ่มหรือสังคมได้กำหนดไว้เป็นระเบียบของความประพฤติและความสัมพันธ์ของสมาชิกของกลุ่มหรือของสังคมนั้นๆ อันจะเป็นประโยชน์ต่อไปในภายภาคหน้า โดยผ่านตัวแทนทางสังคมต่างๆ เช่น ครอบครัว โรงเรียน กลุ่มเพื่อน สถาบันทางศาสนา หรือสื่อมวลชน หรือวิธีการ กฎหมายต่างๆ เช่นในอดีตเท่านั้น หากแต่เป็นกระบวนการทางสังคมที่ทุกหน่วยในสังคมกระทำร่วมกัน ภายใต้ความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกัน มีเครือข่ายของการติดต่อสื่อสารเพื่อเรียนรู้สิ่งต่างๆร่วมกันอย่างกระตือรือร้น รับผิดชอบและมีคุณธรรม โดยอาศัยโครงสร้างทางสังคมเป็นกลไกช่วยในการหล่อหลอม หรือก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน

กระบวนการเรียนรู้หรือการศึกษาจึงเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างและระเบียบสังคม ซึ่งในชุมชนที่ดีงามกระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวก็คือ กระบวนการของวิถีชีวิตที่อาศัยรากฐานทางวัฒนธรรม ที่มีเนื้อหาและกระบวนการถ่ายทอดความรู้ในสิ่งต่างๆ ที่ไม่แปลกแยกออกจากชุมชน เป็นการศึกษา เรียนรู้ชีวิตอย่างเป็นสุข โดย และเพื่อ คนในชุมชนนั่นเอง เพื่อสร้างค่านิยม ความเชื่อ ทัศนคติ จริยธรรม คุณธรรม ตลอดจนความรับผิดชอบต่อชุมชน ตอกย้ำระบบคุณค่าของสังคมชุมชนเพื่อดำรงรักษาชุมชนไว้ กระบวนการเรียนรู้หรือกระบวนการขัดเกลาที่ว่านี้จึงทำให้บุคคลสามารถพัฒนาตนเพื่อร่วมกิจกรรมของส่วนรวมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ตลอดจนสามารถเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองได้อย่างมีอิสระมากขึ้น ซึ่งตามนัยของประชาสังคม กระบวนการดังกล่าวนี้ก็คือ กระบวนการเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมือง (Civic education) นั่นเอง

กระบวนการเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมืองหรือการศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมือง จึงหมายถึง กระบวนการขัดเกลาหรือปลูกฝังเพื่อสร้างบุคคลให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ในประชาสังคมหรือชุมชนที่ดิงาม ได้อย่างมีประสิทธิภาพ สามารถสร้างสังคมที่มีการเมืองอย่างเข้มแข็ง มีองค์กร กลุ่ม สมาคม ที่เกิดจากการรวมกลุ่มกันของประชาชน เพื่อสร้างประโยชน์และความผาสุกของส่วนรวม โดยประชาชนมีความผูกพัน ยึดมั่นกับการสร้างชาติและผลประโยชน์ส่วนรวม รักษาสิทธิ เสรีภาพ ยึดหลักสันติธรรม ทำตามหน้าที่ รับผิดชอบต่อ มีคุณธรรม (สุรุมิ ปัดไธสง.2542) กระบวนการเรียนรู้ที่ว่านี้ จึงเป็นแบบมีการปฏิบัติร่วมกัน เป็นกระบวนการศึกษาหรือเรียนรู้ตลอดชีวิตที่ดำรงอยู่ในสังคม เพื่อส่งผ่าน ถ่ายทอด ปรับแต่ง ความคิด ความเชื่อ พฤติกรรมต่างๆของบุคคล ภายใต้เงื่อนไขของความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดสนิทสนม เต็มไปด้วยความผูกพัน ความสามัคคี ความเอื้ออาทร ความรัก และการสื่อสารอย่างเป็นมิตร เพื่อแลกเปลี่ยนสาระต่างๆ แก่กันและกัน

ส่วนวิธีการที่จะก่อให้เกิดกระบวนการที่ว่านี้ ก็สามารถแปรผันได้ตามบทบาทขององค์กรทางสังคมและสาระแห่งความรู้ กล่าวคือ หากผู้รับการถ่ายทอดหรือขัดเกลาเป็นวัยเด็ก วิธีการในการถ่ายทอดอุดมการณ์ความรู้ วัฒนธรรมต่างๆก็จะเป็นการเล่น การละเล่น การทายคำปริศนาต่างๆ หรือแม้แต่การดูโทรทัศน์

ตลอดจนการผ่านพิธีกรรมทางศาสนา และหากผู้รับการถ่ายทอดหรือขัดเกลากลายเป็นวัยผู้ใหญ่ วิธีการในการถ่ายทอดความรู้ อุดมการณ์ วัฒนธรรมต่างๆก็จะเป็นการบอกเล่า การสนทนากัน การทำกิจกรรมต่างๆร่วมกัน หรือการร่วมพิธีกรรมทางศาสนาด้วยกัน ส่วนการถ่ายทอดทักษะทางสังคมหรือความรู้ความเชี่ยวชาญทางอาชีพไม่ว่าวัยเด็กหรือวัยผู้ใหญ่ อาจใช้วิธีปฏิบัติจริงหรือการแก้ปัญหาร่วมกันก็ได้ หรือแม้แต่เรียนรู้จากผู้มีประสบการณ์ ผู้เชี่ยวชาญโดยตรง หรือภายใต้การนำของตัวนำ แก่นนำของชุมชน อย่างไรก็ตามกระบวนการขัดเกลารหรือเรียนรู้ก็ต้องเป็นไปอย่างเท่าทันกับการเปลี่ยนแปลงของโลกด้วย ดังนั้นกระบวนการขัดเกล่าโดยผ่านกระบวนการศึกษาในระบบโรงเรียนอย่างเป็นทางการที่มุ่งให้ผู้เรียนอ่านออก เขียนได้ คิดเป็น มีความสามารถในการคิด ในการตัดสินใจ มีเหตุผล จึงเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ ทั้งนี้อาจดำเนินการโดยใช้วิธีการแบบกระทำกิจกรรม (Activity methods) มีครูเป็นผู้คอยอำนวยความสะดวกให้ หรือแนะนำให้ หรือใช้วิธีการสอนแบบทำงาน (Work methods) เช่น การอภิปรายแบบมีส่วนร่วม การเยี่ยมชมนสถานบันต่างๆของชุมชน หรือใช้วิธีการสอนแบบจัดกิจกรรมนอกห้องเรียน นอกโรงเรียน เช่น การเยี่ยมชมโปรแกรมหรืองานพัฒนาต่างๆ การโต้เถียงภายใต้การให้คำปรึกษาของครู หรือการเรียนรู้แบบให้บริการ (Service learning) ที่เปิดโอกาสให้นักเรียนได้เข้าไปมีส่วนร่วมในโครงการบริการชุมชนต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสิ่งแวดล้อม หรือเรื่องทางสังคมต่างๆของชุมชน และแม้แต่การสอนโดยตรงในชั้นเรียน จึงเห็นได้ว่า คุณธรรมของความเป็นพลเมืองไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นหรือเป็นไปโดยธรรมชาติ หากแต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายใต้กระบวนการทางสังคมที่สำคัญ ภายในบริบททางสังคมที่มีเงื่อนไขเฉพาะหลายประการ

นอกจากนี้สิ่งสำคัญที่ขาดไม่ได้ในกระบวนการขัดเกล่าหรือปลูกฝัง เพื่อสร้างหรือพัฒนาให้บุคคลสามารถดำรงชีวิตอยู่ในประชาสังคมหรือชุมชนที่ตั้งงามได้อย่างมีประสิทธิภาพก็คือ “เนื้อหาสาระ” ของสิ่งที่ขัดเกล่าหรือปลูกฝัง ซึ่งตามหลักการทางพระพุทธศาสนาเรียกสิ่งนี้ว่า “สารธรรมของประชาธิปไตย” (พระธรรมปิฎก.2538) โดยมีรายละเอียดพอสรุปได้ว่า การปกครองแบบประชาธิปไตย คือการปกครองของประชาชน ที่แต่ละคนสามารถปกครองตนเองได้ ซึ่งประกอบไปด้วยหลักการสำคัญ 3 ประการได้แก่ เสรีภาพ สมภาพหรือความเสมอภาค และภราดรภาพหรือเอกภาพหรือเอกราช

หลักการแห่งเสรีภาพ (Liberty or freedom) เป็นหลักการเกี่ยวกับ ความเป็นอิสระ ความมีสิทธิ์ที่จะทำ จะพูดได้ โดยไม่ละเมิดหรือละเมิดสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น หรือ ทำได้ พูดได้ภายใต้เงื่อนไข ข้อกำหนด หรือความคุ้มครองของกฎหมาย และพร้อมที่จะให้โอกาสแก่ผู้อื่นด้วย ซึ่งอาจเรียกได้ว่า เป็นเสรีภาพที่ถูกจำกัดโดยสมภาพหรือความเสมอภาคกัน ดังนั้นการมีเสรีภาพ จึงเป็นการที่แต่ละคนมีโอกาที่จะเข้าถึงประโยชน์ที่เกิดขึ้นในสังคมนั้นร่วมกัน รวมถึงการที่แต่ละคนสามารถเอาศักยภาพของตนไปทำประโยชน์ให้แก่สังคม ซึ่งก็คือนัยของการมีส่วนร่วม การใช้เสรีภาพจึงต้องใช้อย่างมีความรับผิดชอบและต้องรับผิดชอบต่อการใช้เสรีภาพนั้นด้วย และที่สำคัญในใจของบุคคลนั้นจะต้องมีเสรีภาพจากกิเลส คือไม่ตกอยู่ในอำนาจของความโลภ ความโกรธ ความหลง หรือความอยากได้ อยากเอาเพื่อประโยชน์ของตนฝ่ายเดียวที่เรียกว่า ตัณหา ความอยากให้ตัวเองยิ่งใหญ่ มีอำนาจครอบงำผู้อื่น ที่เรียกว่า มานะ และ ความยึดถือเอาแต่ความคิดเห็นของตนเป็นใหญ่ ที่เรียกว่า ทิฐิ ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า เสรีภาพที่แท้จริงจะมีได้ก็ต่อเมื่อการแสดงออกของเสรีภาพนั้นอยู่ภายใต้การควบคุมของ “ปัญญา” แต่เนื่องจากการอยู่ร่วมกันของบุคคล ต้องมีหลักการหรือวิธีการที่ดีที่จะทำให้การอยู่ร่วมกันนั้นดำเนินไปอย่างมีสันติสุข ที่ในสังคมประชาธิปไตยเรียกว่า “ธรรมาธิปไตย” คือการยึดถือหลักการ ความจริง ความถูกต้อง ความดีงาม ความเป็นไปตามเหตุ ผล กฎ กติกา และกฎหมายที่วางไว้เป็นเกณฑ์ตัดสิน ดังนั้น การปกครองแบบประชาธิปไตยก็คือ การปกครองที่อำนาจสูงสุดอยู่ในมือของประชาชนผู้ที่พัฒนาตนให้เป็นธรรมาธิปไตยนั่นเอง

ส่วนหลักการแห่งสมภาพหรือความเสมอภาค (Equality) และภราดรภาพ หรือ เอกภาพ เอกภาพ (Fraternity) เป็นหลักการเกี่ยวกับความผูกพันกันของบุคคล เพื่อให้มีความสามัคคีร่วมแรงร่วมใจกัน สร้างสรรค์สังคมประชาธิปไตย หรือกล่าวอย่างสั้นๆก็คือ คนในสังคมนั้นต้องมีความสามัคคี รู้จักร่วมมือกัน และอยู่ร่วมกันได้ด้วยดี ภายใต้การควบคุมของปัญญา และเมตตา ซึ่งเมตตานี้หมายถึง การกระทำด้วยความรัก ด้วยไมตรี ด้วยความปรารถนาดีต่อกัน มีการช่วยเหลือ มีการร่วมมือ มีความพร้อมที่จะประสานงานกันโดยไม่มี การแบ่งแยก เพราะทุกคนมีศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์เหมือนกัน มีศีลเสมอกัน กล่าวคือ ประพฤติตนสุจริต ไว้วางใจกันและกันได้ ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่สังคม รักษาระเบียบวินัย ทำตามกฎหมายกติกาของสังคม ความมีระเบียบวินัยจึงเป็นลักษณะที่แสดงถึงความสามารถในการที่จะปกครองตนเองของบุคคลในสังคมประชาธิปไตย

จึงเห็นได้ว่า คุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นคุณลักษณะของบุคคลที่มีเหตุหรือปัจจัย ในการก่อเกิดกล่าวคือ ต้องอาศัยทั้งโครงสร้างทางสังคมและโครงสร้างของปัจเจกบุคคลผนวกกัน และต้องอาศัยระยะเวลาในการพัฒนา

กรอบความคิดในการวิจัย

การวิจัยนี้ มุ่งหวังที่จะทำความเข้าใจถึงปรากฏการณ์ของการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในชุมชนไทย ซึ่งผู้วิจัยจะศึกษาบริบททางสังคมหรือโครงสร้างทางสังคมที่มีลักษณะเป็นชุมชนที่ดิงามเป็นเบื้องต้น จากนั้นจะศึกษาคุณลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมืองภายใต้บริบททางสังคมของชุมชนที่ดิงามข้างต้น ดังนั้นผู้วิจัยจึงใช้แนวคิดเกี่ยวกับความเป็นชุมชนที่ดิงาม ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบแนวนราบ ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบอุปถัมภ์ ทิศทางสังคม การมีส่วนร่วมทางการเมือง การขัดเกลาทางการเมือง และคุณธรรมของความเป็นพลเมืองมาเป็นแนวทางในการวิจัยกล่าวคือ

ความเป็นชุมชนที่ดิงาม เป็นระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีใช้เพียงแต่การมีอาณาบริเวณที่ชัดเจนที่ทุกคนมาอยู่ร่วมกันอย่างใกล้ชิดสนิทสนม เห็นหน้าเห็นตากัน ฟังพาและสนองตอบความต้องการประจำวันส่วนใหญ่ของกันและกันเท่านั้น หากแต่ความเป็นชุมชนที่ดิงามนั้น ทุกคนที่มาอยู่ภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมเดียวกัน จะต้องมีความสนใจ ใส่ใจ และมีส่วนร่วมในประเด็นสาธารณะหรือเรียกสั้นๆว่ามีพันธะพลเมืองหรือมีข้อผูกมัดของการเป็นพลเมือง มีความเท่าเทียมกันทางการเมือง มีความสามัคคี ไว้วางใจซึ่งกันและกัน อดทน และมีการสมาคมกันอย่างสม่ำเสมอ เชื่อมโยงกันทั้งทางตรงและผ่านกิจกรรมและใส่ใจในตนเอง ด้วยเหตุนี้ความเป็นชุมชนที่เอื้อต่อการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองที่แท้ จึงอยู่บนพื้นฐานของความรัก ความเอื้ออาทร การเรียนรู้ร่วมกัน ความแตกต่างหลากหลายอย่างต่อเนื่อง ไม่จำกัดสถานะและเวลา และมีบรรทัดฐานของการอยู่ร่วมกันที่มีลักษณะพิเศษ คือเกิดจากการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน ไว้วางใจกัน ร่วมมือร่วมใจกัน ขณะเดียวกันบุคคลที่มาที่มีความสัมพันธ์กันก็ต้องมีศักยภาพหรือสมรรถภาพ มีเครือข่ายการมีส่วนร่วมโดยความสมัครใจด้วย ดังนั้นแนวคิดเรื่องความเป็นชุมชนที่ดิงามจึงถูกนำมาใช้เป็นแนวทางในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับระบบความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในโรงเรียน

ในทางทฤษฎี ระบบความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นภายในความเป็นชุมชนที่ดิงาม มีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ทางสังคมแบบแนวนราบมากกว่าแนวตั้ง ซึ่งความสัมพันธ์แบบแนวนราบ เป็นระบบความสัมพันธ์ของคนภายในชุมชนที่โยงใยเป็นเครือข่ายถึงกันและกันโดยตรงและผ่านการทำกิจกรรมร่วมกัน ทำให้ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างกันเป็นแบบเสมอภาคกัน เท่าเทียมกัน เป็นอิสระต่อกัน และที่สำคัญการดำเนินการต่างๆ อยู่

บนฐานของความรัก ความเอื้ออาทร ความไว้น้ำใจเชื่อใจกัน ร่วมมือร่วมใจกัน เรียนรู้ร่วมกัน ใจกว้างยอมรับ ความแตกต่างหลากหลายของกันและกัน มีจิตวิญญาณที่ตื่นรู้ รับผิดชอบ อันจะนำมาซึ่งการเชื่อถือไว้วางใจ กันทางสังคม ตลอดจนพันธะพลเมือง อย่างไรก็ตามเนื่องจากลักษณะระบบความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายใต้ระบบวัฒนธรรม ประเพณี หรือรูปแบบของสังคมแต่ละแห่ง โดยวัฒนธรรมหรือรูปแบบประเพณี ของความสัมพันธ์อันมีมาแต่ดั้งเดิมของไทย เป็นความสัมพันธ์แบบแนวดิ่ง ในรูปแบบของผู้อุปถัมภ์-ผู้รับ อุปถัมภ์ ผู้วิจัยจึงต้องการจะศึกษาว่าภายใต้ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ลักษณะของชุมชนที่ดั่งามที่เกิดขึ้นของ ไทยเป็นอย่างไร ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบอุปถัมภ์เป็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดสนิทสนมเหมือนเป็นเครือญาติกัน พี่พาคอาศัย เกื้อกูลซึ่งกันและกัน สามารถเสริมสร้างความผูกพันในรูปของมิตรภาพ ความจงรักภักดี ความกตัญญู การถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน ตลอดจนความไว้น้ำใจเชื่อใจกัน การยินยอมให้กันและกันได้ ทำให้การ รวมตัวกันของบุคคลมีแรงยึดเหนี่ยวโยงใยกันมากขึ้น นำมาซึ่งพลังในการทำกิจกรรมต่างๆร่วมกัน แนวคิด เกี่ยวกับระบบความสัมพันธ์ทั้งแบบแนวนราบและแนวดิ่ง จึงถูกนำมาใช้เป็นแนวทางในการทำความเข้าใจคุณ ลักษณะความสัมพันธ์ของบุคคลในโรงเรียน ตลอดจนระเบียบ กฎเกณฑ์ หรือแนวทางการดำเนินการหรือ บรรทัดฐานทางสังคม อันจะทำให้ทราบวาระบบความสัมพันธ์ทั้งสองนี้ สามารถสร้างให้นักเรียนเกิดคุณ ลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้ขึ้นมาได้บ้าง และอย่างไร

ส่วนทุนทางสังคม เป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับการรวมตัวกันของบุคคลเป็นชุมชน สามารถให้คำอธิบายเกี่ยวกับเงื่อนไขทางสังคมต่างๆ ที่ก่อให้เกิดความเป็นพลเมืองที่มีนัยทั้งเชิงอุดมการณ์ รูปแบบ และวิถีชีวิตของการปกครองระบอบประชาธิปไตยในสังคมหนึ่งๆได้ อีกทั้งยังสามารถสะท้อนให้เห็นถึงการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และเปลี่ยนแปลงไปของสิ่งต่างๆรวมทั้งแนวทางในการพัฒนาสังคมของคนรุ่นต่อไป โดยมีความแตกต่างระหว่างบุคคลและความสามารถในการสร้างสรรค์ประโยชน์สำหรับคนรุ่นใหม่เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ทุนทางสังคมมีความแตกต่างกันออกไป สำหรับการวิจัยครั้งนี้จึงใช้แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมมาเป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับการรวมตัวกันของบุคคล การเกิดอุดมการณ์ รูปแบบและวิถีชีวิตซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของโรงเรียนที่เป็นแหล่งปรากฏการณ์ของผู้วิจัย อันจะนำมาซึ่งความเข้าใจเกี่ยวกับทุนทางสังคมของโรงเรียน ตลอดจนเงื่อนไขในการเกิดคุณลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในที่สุด

ภายใต้เงื่อนไขดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยจะศึกษาทำความเข้าใจเกี่ยวกับคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในชุมชน สังคมไทยว่า มีคุณลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมืองใดบ้างที่ถูกสร้างขึ้นมาจากใต้เงื่อนไขบริบทหรือโครงสร้างทางสังคมของชุมชนที่ดั่งาม โดยทั้งนี้ผู้วิจัยจะอาศัยแนวคิดเกี่ยวกับคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในสังคมตะวันตกและของไทยมาประกอบกัน เพื่อใช้เป็นแนวทางในการศึกษา กล่าวคือ คุณธรรมของความเป็นพลเมือง จัดเป็นคุณลักษณะพื้นฐานของการเป็นพลเมืองของบุคคลที่เอื้ออำนวยให้สังคมที่ตนดำรงอยู่ ได้พัฒนาไปอย่างเกิดประสิทธิผล ซึ่งคุณลักษณะพื้นฐานของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองดังกล่าวนี้มีทั้งที่เกี่ยวกับบุคคลและส่วนรวม ที่สามารถจำแนกออกเป็นมิติต่างๆได้หลายมิติ เช่น การมีวินัยในตน การมีความกล้าหาญทางจริยธรรม การมีจิตใจหรือสำนึกสาธารณะ การมีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม การมีความผูกพันและยึดมั่นในการปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม และการให้ความร่วมมือ การมีส่วนร่วม ในกิจกรรมกลุ่มและสมาคม ทั้งนี้ผู้วิจัยจะศึกษาว่าคุณลักษณะเหล่านี้มีนัยหมายถึงอะไรด้วย

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาลักษณะของบริบททางสังคม หรือโครงสร้างทางสังคมของชุมชนที่ตึงามที่เป็นเงื่อนไขหรือเอื้อให้เกิดคุณลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมือง และศึกษาว่าคุณลักษณะต่างๆของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองดังกล่าวนั้นมีนัยหมายถึงอะไร สามารถสร้างหรือก่อให้เกิดขึ้นมาในตัวบุคคลได้อย่างไร โดยหวังว่าผลจากการวิจัยนี้จะสามารถสร้างความรู้ ความเข้าใจที่ชัดเจนเกี่ยวกับลักษณะของชุมชนที่ตึงามที่เอื้อหรือเป็นเงื่อนไขในการก่อเกิดคุณลักษณะต่างๆของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของเด็กไทยได้ ตลอดจนทำให้เข้าใจถึงกระบวนการทางสังคม ที่มีส่วนสำคัญต่อการกำหนดคุณลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมืองไทย นอกจากนี้ยังเป็นแนวทางในการสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองให้กับเยาวชนไทย รวมถึงเป็นแนวทางในการวางนโยบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ต่อไป ผู้วิจัยจึงได้เลือกใช้วิธีการแบบปรากฏการณ์นิยม (Phenomenology approach) ซึ่งเป็นวิธีการของการลงไปดู ปรากฏการณ์จริงที่เกิดขึ้น อันจะช่วยให้เข้าใจบริบททางสังคมที่เอื้อหรือเป็นเงื่อนไขในการก่อเกิดคุณลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมืองต่างๆได้ โดยภายใต้วิธีการวิจัยลักษณะนี้ เป็นการสร้างทฤษฎีจากปรากฏการณ์จริงหรือทฤษฎีจากฐานรากที่สามารถรวบรวมข้อมูลได้จากการสัมภาษณ์ระดับลึก การสังเกตแบบมีส่วนร่วม ผู้วิจัยจึงต้องสร้างความพร้อมในการคิด เลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี สร้างมโนทัศน์เชิงทฤษฎี รวมถึงหาข้อสรุปเชิงทฤษฎี

ทั้งนี้ผู้วิจัยจึงได้กำหนดวิธีดำเนินการวิจัย เพื่อใช้ในการศึกษาไว้ 5 ประการ ได้แก่ พื้นที่ที่ศึกษา ผู้ให้ข้อมูล วิธีที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ขั้นตอนการวิจัย และการวิเคราะห์ข้อมูล โดยมีรายละเอียดในแต่ละประการดังนี้

พื้นที่ที่ศึกษา

การเลือกพื้นที่ที่ศึกษา

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยเจาะจงพื้นที่ที่มีความเป็นชุมชนที่ตึงาม อันเป็นปรากฏการณ์ที่มีเงื่อนไขแห่งการก่อเกิดหรือสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองปรากฏอยู่ และมีลักษณะของกระบวนการเรียนการสอนในลักษณะของโรงเรียนปรากฏอยู่ด้วย แต่เป็นโรงเรียนแบบไม่เป็นทางการที่เน้นการเรียนจากสังคมอย่างแท้จริง กล่าวคือไม่มีโครงสร้างในการจัดการเรียนการสอนอย่างเป็นทางการ คืออยู่ภายใต้มโนทัศน์ของ “Deschooling” กล่าวคือเป็นชุมชนที่ตึงามที่มีลักษณะความเป็นโรงเรียนซ่อนอยู่ มีความสัมพันธ์ทางสังคมภายในชุมชนเป็นแบบแนวนอนมากกว่าแนวตั้งที่สมาชิกมาอยู่ร่วมกันบนพื้นฐานของความรัก ความเอื้ออาทร ความแตกต่างหลากหลาย ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน และเรียนรู้ร่วมกัน หรือเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน เห็นแก่ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน มีสามัคคีธรรม มีขันติธรรม และมาอยู่ร่วมกัน สماعกันอย่างสม่ำเสมอ ภายใต้โครงสร้างทางสังคมที่มีการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่ให้ความสำคัญต่อสิทธิ เสรีภาพ ความเสมอภาค และภราดรภาพ มีความสัมพันธ์เชิงอำนาจและพึ่งพาซึ่งกันและกันแบบแนวนอน หรืออยู่ร่วมกันแบบแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน ขณะเดียวกันก็ได้ละเลยวัฒนธรรมของความสัมพันธ์อันมีมาแต่ดั้งเดิมที่เรียกว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบอุปถัมภ์ หรือละเลยทุนทางสังคมที่มีมาของชุมชน โดยหวังว่าภายใต้สภาพการณ์หรือ

เงื่อนไขข้างต้นนี้จะนำมาซึ่งความเข้าใจในการก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองอย่างชัดเจนมากยิ่งขึ้น สำหรับสังคมไทย ว่าภายใต้เงื่อนไขของความเป็นชุมชนที่ดังกล่าวนั้นมีคุณลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมืองใดเกิดขึ้นได้บ้างและเกิดขึ้นได้อย่างไร ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้เลือกชุมชนที่ดังกล่าวนั้นที่มีลักษณะความเป็นโรงเรียนซ่อนอยู่ ภายใต้ชื่อสมมุติว่า "โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง" เป็นพื้นที่ที่ศึกษา

การเข้าสู่พื้นที่ที่ศึกษา

หลังจากเลือกพื้นที่ที่ศึกษาได้แล้ว ผู้วิจัยได้เขียนแนวคำถาม (Guideline) ซึ่งมีรายละเอียดปรากฏในภาคผนวก หน้า 119-124 เพื่อใช้สำหรับเป็นแนวทางในการสัมภาษณ์ รวมถึงการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม ก่อนที่จะเข้าสู่พื้นที่ที่ศึกษา

สำหรับแนวคำถามที่ใช้เพื่อการสัมภาษณ์และการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม ผู้วิจัยสร้างขึ้นโดยอาศัยปัญหาการวิจัย วัตถุประสงค์ของการวิจัย และกรอบความคิดในการวิจัยเป็นหลักในการกำหนดคำถามและเพื่อให้การเข้าสู่พื้นที่ที่ศึกษาเป็นไปอย่างสมบูรณ์ที่สุด ผู้วิจัยจึงต้องทำหนังสือขอความร่วมมือกับทางชุมชน ดังกล่าวในการเก็บรวบรวมข้อมูล เมื่อเข้าสู่พื้นที่ที่ศึกษาก็จะต้องแนะนำตนเองให้คนในชุมชนทราบว่าผู้วิจัยเป็นใคร เข้ามาเพื่อวัตถุประสงค์ใด อันจะเป็นการแสดงความจริงใจและสร้างความไว้วางใจกัน หรือการสร้างความสัมพันธ์(Rapport)ที่ดีต่อกัน

ผู้ให้ข้อมูล (Key Informants)

การเลือกผู้ให้ข้อมูล

ผู้วิจัยเลือกผู้ให้ข้อมูลตามหลักวิธีการเลือกเชิงทฤษฎี (Theoretical sampling) ซึ่งเป็นกระบวนการเก็บข้อมูลเพื่อนำไปสู่การสร้างทฤษฎีที่ถูกกำหนดและควบคุมโดยทฤษฎีที่เกิดขึ้นมาจากข้อมูล โดยการเริ่มต้นเก็บข้อมูลชุดแรก(จากเจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษาท่านหนึ่งของโรงเรียน) ด้วยการสัมภาษณ์ระดับลึกและการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม จากนั้นศึกษาข้อมูลที่ได้มา สร้างมโนทัศน์จากข้อมูลดังกล่าวแล้วเชื่อมโยงมโนทัศน์ต่างๆตามที่ปรากฏในข้อมูลเหล่านั้น สร้างเป็นสมมุติฐานชั่วคราว เพื่อการตัดสินใจว่าจะนำสมมุติฐานนี้ไปใช้กับข้อมูลใด แต่ทั้งนี้การสร้างสมมุติฐานชั่วคราวมิได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อการทดสอบว่า สมมุติฐานนั้นได้รับการพิสูจน์หรือไม่ หากแต่เป็นความพยายามที่จะตรวจสอบกรอบของทฤษฎีที่ได้มาว่าจะมีความสมบูรณ์เพียงพอหรือไม่ เพราะฉะนั้นผู้วิจัยจึงมิได้กำหนดคุณลักษณะเฉพาะของผู้ให้ข้อมูลไว้ล่วงหน้า ผู้ให้ข้อมูลที่ถูกเลือกมาเพื่อการเก็บข้อมูลจึงเป็นผู้ที่ผู้วิจัยคาดว่าจะให้ข้อมูลและมโนทัศน์ที่แตกต่างไปจากที่ได้มาแล้ว (Negative case) ดังนั้นการเก็บข้อมูล การสร้างมโนทัศน์และการหาความเชื่อมโยงระหว่างมโนทัศน์จึงดำเนินไปเรื่อยๆ จนผู้วิจัยแน่ใจได้ว่า แม้จะวิเคราะห์ข้อมูลเพิ่มขึ้นอีกก็ไม่ช่วยในการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์และข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่มีอยู่ได้ ซึ่งก็หมายถึงว่า ทฤษฎีถึงจุดอิ่มตัว (Theoretical saturation) กระบวนการเก็บข้อมูลจึงยุติ ดังนั้นจำนวนผู้ให้ข้อมูลจึงไม่ใช่ตัวกำหนดกระบวนการเก็บข้อมูล หากแต่ความสมบูรณ์ของมโนทัศน์และทฤษฎีที่ถูกสร้างขึ้นมาจากข้อมูลที่เป็นปรากฏการณ์ของสิ่งที่ต้องการศึกษาต่างหากที่เป็นหัวใจสำคัญของการเก็บข้อมูล กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ทฤษฎีจะเป็นตัวกำหนดจำนวนและคุณสมบัติของผู้ให้ข้อมูล

ที่จะสามารถอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆทั้งหมดของสิ่งที่ศึกษาได้

ดังนั้นการวิจัยครั้งนี้จึงมีผู้ให้ข้อมูลที่เป็นผู้ที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ของสิ่งที่ศึกษา คือคุณธรรมของความเป็นพลเมืองหลายลักษณะ ได้แก่ เจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษา เจ้าหน้าที่ฝ่ายบริหาร เจ้าหน้าที่ฝ่ายอาหาร เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างประเทศ เจ้าหน้าที่ฝ่ายช่าง เด็กนักเรียน

วิธีการที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล

เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ครบถ้วนมากที่สุด ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยใช้วิธีการศึกษา 2 ลักษณะประกอบกัน คือ วิธีการสัมภาษณ์ระดับลึก (Indept interview) และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant observation) โดยใช้เวลาในการเก็บรวบรวมข้อมูลตั้งแต่วันที่ 5 พฤศจิกายน ถึง 21 พฤศจิกายน พ.ศ. 2542 มีรายละเอียดเกี่ยวกับการเก็บรวบรวมข้อมูลดังนี้

การสัมภาษณ์ระดับลึก

การสัมภาษณ์ระดับลึก เป็นวิธีการพูดคุย ซักถามแบบตัวต่อตัวระหว่างผู้ให้ข้อมูลกับผู้วิจัย ซึ่งผู้วิจัยอาศัยแนวคำถามที่กำหนดขึ้นอย่างครอบคลุม รอบด้าน ตรงประเด็นการวิจัย ทั้งที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับบริบททั่วไปของชุมชนที่มีลักษณะความเป็นโรงเรียนซ่อนอยู่ รวมถึงปรัชญา แนวคิดของชุมชนและกระบวนการทางสังคมต่างๆที่สามารถก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองขึ้นในตัวเด็กได้ อันจะนำมาซึ่งข้อมูลที่มีความลุ่มลึก ละเอียดชัดเจน สามารถสะท้อนความเป็นจริงที่เป็นประโยชน์ต่อการวิจัยในครั้งนี้ได้ อย่างไรก็ตามในการสัมภาษณ์จะทำให้ได้รายละเอียดครบถ้วนมากที่สุดผู้วิจัยจึงไม่ได้หลีกเลี่ยงข้อมูลต่างๆเหล่านี้ ได้แก่ ข้อมูลเกี่ยวกับภูมิหลัง ความรู้ ความเข้าใจ ประสบการณ์หรือพฤติกรรม ตลอดจนถึงความคิดเห็น ค่านิยม ความรู้สึกของผู้ให้ข้อมูล ขณะเดียวกันระหว่างที่ทำการสัมภาษณ์ผู้วิจัยจะต้องมีความไวในการที่จะสังเกตพฤติกรรมต่างๆของผู้ให้ข้อมูลด้วย เช่น สีหน้า แววตา น้ำเสียง ความรู้สึก เป็นต้น

เมื่อสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลรายแรกแล้ว (ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษาท่านหนึ่งของโรงเรียน) ผู้วิจัยได้นำมาวิเคราะห์ข้อมูลทันทีเพื่อสร้างมโนทัศน์ (Concept) และจัดหมวดหมู่ (Categorize)มโนทัศน์ต่างๆจากนั้นจึงจะเลือกผู้ให้สัมภาษณ์รายต่อไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เชื่อว่าจะให้ข้อมูลที่มีความแตกต่างจากมิติและคุณสมบัติของมโนทัศน์ที่พบจากที่สัมภาษณ์ไปแล้ว และทุกครั้งที่ได้ข้อมูลมาจะต้องตรวจสอบ (verify) กับข้อสรุปเดิมที่ได้จากผู้ให้ข้อมูลรายแรกๆ ดังนั้นผู้วิจัยจึงต้องมีความไวทางทฤษฎี(Theoretical sensitivity) ต่อข้อมูลที่ได้มาจากผู้ให้ข้อมูลเหล่านั้นทุกขณะ เพื่อนำมาสู่การสร้างมโนทัศน์และทฤษฎีที่สอดคล้องกับสภาพการณ์จริงให้ได้มากที่สุด และตามนัยเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับการวิจัยเชิงคุณภาพนั้น การเก็บรวบรวมข้อมูลจะสิ้นสุดเมื่อพบว่าได้ข้อสรุปที่ไม่สามารถแก้ไข หรือเพิ่มเติมได้อีก อันถือได้ว่าการอิ่มตัวทางทฤษฎี (Theoretical saturation)

การสังเกตแบบมีส่วนร่วม

เนื่องจากการสังเกต เป็นการเฝ้าดูสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างเอาใจใส่ตามวิธีการที่กำหนดไว้ เพื่อวิเคราะห์หรือหาความสัมพันธ์ของสิ่งที่เกิดขึ้นกับสิ่งอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสังเกตลักษณะทางพฤติกรรมของ

บุคคลที่แสดงออกเมื่อมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น การสังเกตแบบมีส่วนร่วมที่ผู้วิจัยใช้ในการวิจัยครั้งนี้จะใช้เพื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับบริบทชุมชน วัฒนธรรมการดำเนินชีวิตและการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน เป็นต้น โดยจะทำการจดบันทึกและบันทึกภาพไว้ เพื่อนำไปใช้ประกอบกับการสัมภาษณ์ระดับลึก

อย่างไรก็ตามผู้วิจัยก็ต้องมีจรรยาบรรณในการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วย กล่าวคือ เนื่องจากการวิจัยครั้งนี้เป็นเรื่องที่มีผลกระทบทั้งต่อโรงเรียน ชุมชน และสังคม ตามหลักการว่าด้วยเรื่องของการจัดการศึกษาขององค์การทางสังคม และข้อกำหนดของรัฐบาลด้านการบริการการศึกษาแก่สังคม รวมถึงสิทธิส่วนบุคคลของผู้ให้ข้อมูล ดังนั้นในการสัมภาษณ์ระดับลึก หรือการสังเกตแบบมีส่วนร่วมตลอดจนการเผยแพร่หรือตีพิมพ์ข้อมูลเหล่านั้น ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลที่ไม่ระบุชื่อผู้ให้ข้อมูล หรือที่ระบุชื่อผู้ให้ข้อมูล ก็จะต้องได้รับอนุญาตจากผู้ให้ข้อมูลเสียก่อน เพื่อไม่เป็นการละเมิดสิทธิของผู้ให้ข้อมูลนั้นๆ ตลอดจนต้องเคารพในคำพูดหรือข้อมูลทุกคำ ทุกวลี ทุกประโยคของผู้ให้ข้อมูล ซึ่งผู้วิจัยจะต้องทำการจัดทำบันทึกข้อมูลอย่างสมบูรณ์ชนิดคำต่อคำ ตรงตามนัยที่ผู้ให้ข้อมูลได้สื่อออกมา

ขั้นตอนการวิจัย : การเก็บรวบรวมข้อมูล

เนื่องจากการวิจัยนี้เป็นการศึกษาวิจัยด้วยวิธีการแบบปรากฏการณ์นิยม ซึ่งเป็นการลงไปดูสภาพปรากฏการณ์จริงที่เกิดขึ้นในพื้นที่นั้นๆ ประกอบกับประสบการณ์ในการวิจัยในลักษณะนี้ของผู้วิจัยยังมีน้อย จึงทำให้ผู้วิจัยต้องมีการวางแผนการดำเนินการอย่างรัดกุม โดยเริ่มจากการติดต่อออกหนังสือจากหน่วยงานต้นสังกัดของผู้วิจัยถึงผู้อำนวยการ"โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง" เพื่อขอความอนุเคราะห์ให้โรงเรียนเป็นสถานที่ในการดำเนินการวิจัย พร้อมกับติดต่อออกหนังสือราชการจากบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒอีกฉบับ เพื่อเป็นการยืนยันสถานภาพของผู้วิจัยและขอความอนุเคราะห์จากครูใหญ่ของโรงเรียนในการเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อการวิจัย โดยผู้วิจัยได้นำหนังสือทั้ง 2 ฉบับไปติดต่อกับทางโรงเรียนด้วยตัวเอง

จากนั้นผู้วิจัยได้เรียนพบกับครูใหญ่ของโรงเรียนและเจ้าหน้าที่คนอื่นๆ ของโรงเรียน ตลอดจนเด็กๆ เพื่อแนะนำตัวว่าเป็นใครมาจากไหน มาศึกษาอะไรกับใครในชุมชนโรงเรียน เพื่อการใด และยืนยันว่าการวิจัยครั้งนี้จะไม่ส่งผลกระทบต่อทางโรงเรียนแต่ประการใด เพราะในการวิจัยจะไม่ใช้ชื่อจริงของโรงเรียน ไม่ใช่ชื่อจริงของผู้ให้ข้อมูล ซึ่งการกระทำเช่นนี้นับว่าเป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่ดี (Rapport) ทำให้ทุกคนในโรงเรียนไว้วางใจใจผู้วิจัยเป็นอย่างมาก ซึ่งในการแนะนำตัวช่วงแรกประมาณหนึ่งสัปดาห์นั้น ยังไม่มีการสัมภาษณ์ระดับลึก เนื่องจากสภาพของการดำเนินชีวิตของผู้นั้นๆ ไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ต้องทำกิจกรรมต่างๆ ที่เป็นทั้งกิจกรรมส่วนตัวและส่วนรวมอยู่ตลอดทั้งวัน เริ่มตั้งแต่เวลาประมาณ 5.00 น. ของทุกวันทุกคนต้องตื่นนอนมาทำกิจกรรมการนั่งสมาธิหรือทำงานบ้านร่วมกัน จากนั้นประมาณ 6:00 น. หรืออาจจะช้ากว่านี้เล็กน้อยขึ้นอยู่กับสภาพดินฟ้าอากาศในแต่ละวันนั้นๆ ทุกคนเริ่มเข้าแปลงเกษตรดูแลพืชผักสวนครัวหรือผลไม้ต่างๆ ที่ปลูกไว้ในสวนเกษตร จนกระทั่งเวลา 8.30 น. เข้าแถวเคารพธงชาติ จากนั้น 9.00-12.00 น. เข้าห้องเรียนเพื่อเรียนวิชาพื้นฐานต่างๆ เช่น คณิตศาสตร์ ภาษาไทย และสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ช่วงบ่ายตั้งแต่ 13.00-16.00 น. ฝึกทักษะทางอาชีพตามความชอบหรือความถนัดของแต่ละบุคคล หลังจากนั้นเตรียมตัวลงทำน้ำอาบน้ำ แต่ก่อนจะลงทำน้ำจะมีการรับประทานอาหารว่างจำพวก นม ผลไม้ ขนมหวาน ฯ เพื่อรอผู้ใหญ่และเด็กโตที่เป็นเวรที่ต้องดูแลเด็กเล็กที่บ้านให้เรียบร้อยก่อน ประมาณ 16.30 น. เมื่อทุกคนพร้อม ผู้ใหญ่และเด็กโตที่เป็นเวรจะตรวจสอบเด็กก่อนว่ามีใครบ้างที่มาหรือไม่มาลงทำน้ำอาบน้ำ ก่อนลงอาบน้ำก็จะมีการบอก

กติกากาการอาบน้ำด้วยว่า ในการอาบน้ำ ต้องมีการถูสบู่ ชักเสื้อผ้า สระผม ชักผ้าเสร็จต้องนำไปตากไว้ที่ลานตากผ้าข้างบ้านของตนเอง หลังจากอาบน้ำเสร็จแล้วประมาณ 17.00 น. หรือ 18.00 น. รับประทานอาหารเย็นกันที่บ้าน แล้วพักผ่อนนิริยาบถด้วยการชมรายการโทรทัศน์หรือทำกิจส่วนตัว ขณะที่ผู้ใหญ่ก็จะมีกิจของผู้ใหญ่ร่วมกัน จนกระทั่ง 21.30 น.ทุกคนจึงเข้านอน ซึ่งจุดนี้เองถือว่าเป็นความยากของการดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อการวิจัยของผู้วิจัย ทำให้ผู้วิจัยต้องมีความรอบคอบในการวางแผนการดำเนินการ ด้วยการจัดสรรและดูช่วงเวลาที่เหมาะสมที่ไม่เป็นการรบกวนเวลาของผู้ให้สัมภาษณ์ทุกคนที่นี่ อันเป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพส่วนบุคคลและส่งผลให้ผู้ให้ข้อมูลถูกดำเนินการลงโทษ เพราะใช้เวลาในการทำกิจเพื่อส่วนรวมมาดำเนินกิจเพื่อส่วนตน ผู้วิจัยจึงต้องคอยอย่างไม่เป็นทางการและนัดหมายเวลาที่ผู้ให้ข้อมูลสะดวกที่สุด จัดทำตารางเพื่อการสัมภาษณ์ อย่างไรก็ตามอาจมีการเปลี่ยนแปลงได้หากผู้ให้ข้อมูลไม่พร้อมหรือไม่ต้องการจะให้สัมภาษณ์ เพราะฉะนั้นในช่วงวันธรรมดาจันทร์ถึงศุกร์ การเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์ระดับลึกจึงสามารถดำเนินการได้ค่อนข้างน้อย ส่วนใหญ่จะเป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องบริบทของโรงเรียน กฎ กติกา ข้อห้ามต่างๆที่ใช้กันในโรงเรียน การประชุมสภา การเรียนการสอนทั้งที่เป็นการเรียนการสอนในห้องเรียนและที่เป็นการเรียนการสอนในลักษณะของการเรียนรู้นอกห้องเรียน เช่น การเรียนรู้ด้วยตนเองด้วยการอ่านหนังสือเอง การเรียนรู้จากการให้ผู้ใหญ่อ่านหนังสือและวิเคราะห์เรื่องราวต่างๆให้ฟัง การเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติ เช่น การชักเสื้อผ้า การทำงานอาชีพต่างๆ เป็นต้น และการเก็บข้อมูลจากเอกสารต่างๆของทางโรงเรียน ที่ครูใหญ่หรือเจ้าหน้าที่บางท่านเห็นความสำคัญของการวิจัยและอนุเคราะห์ให้ การสัมภาษณ์ระดับลึกส่วนมากจึงดำเนินการอยู่ในช่วงวันเสาร์หรืออาทิตย์เพราะเป็นวันพักผ่อนของทุกคน อย่างไรก็ตามถือว่าข้อมูลที่ได้มานี้มีการตรวจสอบข้อมูลเรื่องเดียวกันจากหลายแหล่ง (Theoretical triangulation) ด้วย ซึ่งรายละเอียดจากการสัมภาษณ์ต่างๆนั้นปรากฏดังตาราง 1 ในหน้า 37-38

การวิเคราะห์ข้อมูล

ในประมวลผลและการวิเคราะห์ข้อมูลสำหรับการวิจัยครั้งนี้จะกระทำภายใต้เงื่อนไขหลัก 4 ประการ ดังที่ สุมังค์ จันทวานิช.(2542) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพ” ได้แก่ การวิเคราะห์ข้อมูลจะเริ่มกระทำ พร้อมๆกับการเก็บรวบรวมข้อมูลและยังคงทำ ต่อไปหลังการเก็บรวบรวมข้อมูลสิ้นสุดลง การวิเคราะห์ข้อมูลจะอาศัยสมมติฐานชั่วคราว (Working hypothesis) จำนวนมากที่ผู้วิจัยคิดขึ้นเอง อยู่ตลอดเวลา และผู้วิจัยต้องเป็นผู้วิเคราะห์ข้อมูลด้วยตนเอง

การวิเคราะห์ข้อมูลจะเริ่มจากการแบ่งเนื้อหาที่เกี่ยวข้องออกเป็นหน่วยย่อยๆ หรือหมวดหมู่ ด้วยกระบวนการของการกำหนดมโนทัศน์ (Coding process) โดยเริ่มจากการให้มโนทัศน์ (Open coding) แยกแยะข้อมูลศึกษาเปรียบเทียบ ให้ความหมาย (Conceptualizing) และจัดหมวดหมู่ให้กับข้อมูล (Categorizing) ซึ่งในการกำหนดมโนทัศน์นั้นจะอาศัยคุณสมบัติ (Property) ที่มีความผันแปรได้ในระดับต่างๆ (Dimensional range) ของข้อมูลแต่ละหน่วย แต่ละหมวดหมู่ จากนั้นค้นหาความสัมพันธ์ หรือหลักของความสัมพันธ์ของหน่วยย่อยต่างๆหรือเชื่อมโยงหมวดหมู่ หน่วยย่อยต่างๆ นั้นเข้าด้วยกันเพื่อกำหนดเป็นมโนทัศน์หลัก (Axial coding) ที่จะนำมาสู่การสร้างข้อเสนอแนะเชิงทฤษฎีต่อไป (Proposition) ทั้งนี้ในการวิเคราะห์ข้อมูลจะมีการพิจารณาเรื่องความเที่ยงตรง ความน่าเชื่อถือได้ของข้อมูลร่วมด้วย ตลอดถึงจรรยาบรรณของการวิจัยร่วมด้วย

ตาราง 1 แสดงรายละเอียดเกี่ยวกับผู้ให้สัมภาษณ์ระดับลึก

ลำดับ	วัน/เดือน/ปี	เวลา	เพศ	อายุ	สถานภาพ	บทบาทหน้าที่	สถานที่ให้สัมภาษณ์
1	5/11/42	15.10-16.15	หญิง	8	โสด	เด็กนักเรียน	บ้านพัก
2	6/11/42	8.30-12.35	หญิง	33	โสด	เจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษา	อาคารหกเหลี่ยม
3	6/11/42	9.45-10.12	ชาย	19	โสด	นักเรียน	บ้านพัก
4	6/11/42	15.25-15.50	ชาย	13	โสด	นักเรียน	สนามเด็กเล่น
5	7/11/42	10.10-10.40	หญิง	8	โสด	นักเรียน	หน้าห้องคอมพิวเตอร์
6	7/11/42	10.10-10.30	หญิง	17	โสด	นักเรียน	บ้านพัก
7	7/11/42	10.42-12.25	ชาย	29	โสด	เจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษา	ห้องคอมพิวเตอร์
8	7/11/42	12.30-13.00	ชาย	11	โสด	นักเรียน	สนามเด็กเล่น
9	7/11/42	13.03-13.25	หญิง	10	โสด	นักเรียน	สนามเด็กเล่น
10	7/11/42	13.27-13.40	หญิง	8	โสด	นักเรียน	สนามเด็กเล่น
11	7/11/42	13.30-13.46	ชาย	3	โสด	นักเรียน	สนามเด็กเล่น
12	7/11/42	13.45-14.20	ชาย	6	โสด	นักเรียน	สนามเด็กเล่น
13	7/11/42	13.55-14.15	หญิง	13	โสด	นักเรียน	สนามเด็กเล่น
14	7/11/42	14.38-14.55	ชาย	5	โสด	นักเรียน	สนามเด็กเล่น
15	7/11/42	15.10-15.35	หญิง	17	โสด	นักเรียน	ห้องสมุด
16	7/11/42	16.06-16.45	หญิง	30	สมรส	แม่ครัว	บ้านพัก
17	8/11/42	9.35-10.05	หญิง	17	โสด	นักเรียน	สนามเด็กเล่น
18	8/11/42	9.35-10.20	หญิง	32	สมรส	แม่ครัว	ห้องครัว
19	8/11/42	10.20-10.50	หญิง	24	โสด	เจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษา	ห้องเรียน
20	8/11/42	10.25-11.10	ชาย	15	โสด	นักเรียน	ห้องอาชีพ
21	8/11/42	11.25-12.15	หญิง	33	สมรส	เจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษา	ห้องอาชีพ
22	8/11/42	13.35-14.03	หญิง	31	โสด	เจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษา	ห้องอาชีพ
23	9/11/42	8.30-12.30	หญิง	24	โสด	เจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษา	ห้องพยาบาล
24	10/11/42	11.30-12.15	ชาย	35	สมรส	ช่างเฟอร์นิเจอร์	ห้องอาชีพ
25	19/11/42	14.45-16.00	หญิง	31	สมรส	เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างประเทศ	อาคารหกเหลี่ยม
26	20/11/42	10.30-12.30	หญิง	51	สมรส	ครูใหญ่	อาคารหกเหลี่ยม

ตาราง1 (ต่อ)

ลำดับ	วัน/เดือน/ปี	เวลา	เพศ	อายุ	สถานภาพ	บทบาทหน้าที่	สถานที่ให้ สัมภาษณ์
27	20/11/42	13.00-15.30	หญิง	33	โสด	เจ้าหน้าที่ฝ่าย การศึกษา	อาคารทกเหลี่ยม
28	21/11/42	8.30-12.25	หญิง	51	สมรส	ครูใหญ่	อาคารทกเหลี่ยม

บทที่ 4

บริบทของโรงเรียน

การศึกษาบริบทของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง มีวัตถุประสงค์เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพปัจจุบันด้านอาคารสถานที่ บุคคล สภาพแวดล้อมทั้งในและนอกโรงเรียน ตลอดจนพัฒนาการของโรงเรียนที่ครอบคลุมถึงกำเนิดของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ปรัชญา หลักการในการจัดการศึกษาของโรงเรียน และการจัดการศึกษาของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่าการศึกษาลักษณะเหล่านี้สามารถสะท้อนให้เห็นถึงสิ่งที่เป็นเงื่อนไขก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้โดยมีรายละเอียดเกี่ยวกับบริบทของโรงเรียนดังนี้

โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง :ลักษณะทางกายภาพ

โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นโรงเรียนประจำระดับประถมศึกษา สังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน ตั้งอยู่ในเขตอำเภอเมือง ในจังหวัดหนึ่งในภาคกลางที่ห่างจากตัวจังหวัดเพียง 60 กิโลเมตร ในเนื้อที่ประมาณ 200 ไร่ที่เป็นที่ตั้งของโรงเรียนมีลักษณะเป็นเนินเขาขนาดย่อมหน้าท่วมไม่ถึง ซึ่งด้านหน้าของโรงเรียนอยู่ติดกับถนนสายหลักเส้นหนึ่ง ด้านหลังติดแม่น้ำ ด้านข้างติดเทือกเขาตะนาวศรีและแหล่งพักผ่อนแบบใหม่ของคนไทยที่มีค่านิยมแบบบริโภคนิยมที่เรียกว่ารีสอร์ท ถนนภายในโรงเรียนมีลักษณะเป็นทางดินธรรมดาเลนเดียว ถ้าบริเวณใดมีพื้นที่ค่อนข้างลาดชัน ก็จะมีการโรยด้วยกรวดหรือหินขนาดเล็ก เพื่อลดปัญหาการลื่นไถลของรถหรือการเดินเท้าของผู้คนยามหน้าฝน

ส่วนด้านปัจจัยสี่ ได้แก่ เรื่องอาหาร ทุกคนในโรงเรียนไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่จะช่วยกันพลิกฟื้นผืนดินจัดสรรบางช่วงของแม่น้ำ ทำการกสิกรรม ช่วยกันทำนา ช่วยกันปลูกพืช ผัก ผลไม้ต่างๆ เช่น มะเขือ แตงกวา บวบ ตะไคร้ มะนาว มะกรูด กระถิน ผักหวาน ตำลึง เห็ด ถั่วฝักยาว ส้ม มะละกอ มะม่วง ฝรั่ง ฯลฯ ซึ่งพันธุ์พืชเหล่านี้บางส่วนได้มาจากชาวบ้านข้างโรงเรียนที่เคยแลกเปลี่ยนสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ระหว่างกัน บางส่วนได้จากการซื้อหาเอง และบางส่วนได้จากการรับบริจาค ปุ๋ยก็ใช้มูลสัตว์ เช่น มูลวัว มูลแพะ ที่ซื้อหามาจากข้างนอก ส่วนสัตว์ที่เลี้ยงไว้เป็นอาหาร จะเป็นสัตว์น้ำ จำพวกปลาไน ปลาส่อน ปลากระทิง และสัตว์ปีก เช่น เป็ด ไก่ ห่าน ซึ่งพันธุ์สัตว์ปีกส่วนใหญ่มาจากกั๊กซื้อ นอกจากนี้หากมีพืชพันธุ์ใดที่มีมากเกินไปที่จะบริโภคบรรดาแม่บ้านก็จะทำการแปรรูปส่งขายให้กับทางโรงเรียนโดยเฉพาะอย่างยิ่ง หน่อไม้ปิ้ง ส่วนข้าวสารอาหารแห้ง น้ำปลา น้ำมัน ฯลฯ ทางโรงเรียนจะจัดซื้อจัดหาและรับบริจาคมาภายใต้โครงการที่เรียกว่า “โครงการอาหารวันเกิด” ส่วนเรื่องน้ำดื่ม เนื่องจากระบบประปาซึ่งทางโรงเรียนได้ดำเนินการด้วยตัวเอง ด้วยวิธีการสูบน้ำจากแม่น้ำ ไม่ได้ผ่านกรรมวิธีการผลิตที่สมบูรณ์ น้ำที่ได้จึงไม่สามารถนำมาใช้ดื่มได้ ทางโรงเรียนจึงสร้างแท่งก้นน้ำสูงเกือบห้าเมตร จำนวน 6 แท่งไว้สำหรับเก็บกักน้ำฝน ซึ่งน้ำฝนที่กักเก็บได้นั้นจัดว่ามีความสะอาดเพียงพอ เพราะไม่มีมลภาวะทางอากาศ นอกจากนี้ยังเป็นการประหยัดค่าใช้จ่ายของทางโรงเรียนด้วย

เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค ส่วนใหญ่ได้มาจากการรับบริจาคจากองค์กร หน่วยงานหรือบุคคลภายนอก แต่ก็จะมีบางส่วนที่โรงเรียนพยายามหันมาพึ่งตนเอง ได้แก่ การตัดเย็บเสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่มบางอย่างไว้ใช้สอยเอง เช่น กระเป๋าย่างที่ทำจากผ้าซึ่งทอขึ้นเองในโรงเรียน การทำด้วยขามจันทน์เชรามิกขึ้นใช้เอง การใช้ส่วนของพืชบางชนิดเป็นยาสมุนไพรรักษาโรค เช่น ใบฟ้าทะลายโจร ใบเสลดพังพอน ผิวมะกรูด หรือมะนาว เป็นต้น

สำหรับที่อยู่อาศัย อาคารเรียน อาคารสำนักงาน มีจำนวนทั้งสิ้น 23 หลัง จะถูกจัดสรรให้เหมาะสมกับจำนวนสมาชิกทั้งหมดที่มาจากทั่วทุกภูมิภาคของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตามลำดับ ที่เป็นเด็ก 135 คน แบ่งเป็น 3 ระดับ ตามความพร้อมหรือวุฒิภาวะของเด็ก คือ เด็กเล็กซึ่งมีอายุเฉลี่ยระหว่าง 2-6 ปี เด็กกลางซึ่งมีอายุเฉลี่ยระหว่าง 7-12 ปี และเด็กโตซึ่งมีอายุเฉลี่ยระหว่าง 13-20 ปี และผู้ใหญ่อีก 48 คน ที่มีบทบาทหน้าที่ต่างๆ เช่น ครูใหญ่ ครู แม่บ้าน ช่าง

ที่อยู่อาศัยที่เรียกว่า บ้าน แบ่งออกเป็นสองส่วนคือ 1) บ้านที่ผู้ใหญ่ที่ทำหน้าที่เป็นครูหรือเจ้าหน้าที่และเด็กอยู่ร่วมกัน จำนวน 12 หลัง แยกเป็นบ้านเด็กเล็ก บ้านเด็กกลาง ซึ่งอยู่รวมกันระหว่างเพตหญิงกับเพศชาย บ้านวัยรุ่นหญิง และบ้านวัยรุ่นชาย ซึ่งเป็นเด็กโตจึงต้องมีการแยกเพศในการอยู่ อย่างละ 3 หลัง 2) บ้านช่าง จำนวน 3 หลัง หนึ่งหลังอยู่ติดถนนด้านหน้าของโรงเรียนและอยู่ด้านหลังโรงเรียนติดแม่น้ำอีก 2 หลัง ส่วนอาคารสิ่งก่อสร้างที่เหลือ แบ่งออกเป็น อาคารอำนวยการหรืออาคารหกลเหลี่ยม หอสมุด โรงอาหาร-โรงฝึกอาชีพ ซึ่งเป็นอาคารเดียวกันด้านหน้าเป็นโรงอาหาร ด้านหลังเป็นโรงฝึกอาชีพ อาคารเรียนอนุบาล อาคารโสตทัศนูปกรณ์ อาคารเอนกประสงค์ที่ใช้สำหรับการเข้าแถวเคารพธงชาติ การเล่นเกมของเด็กๆ ตลอดจนงานการสนทนาของเด็ก อย่างละหนึ่งหลัง และเรือนรับรองแขกอีก 2 หลัง ซึ่งมีรายละเอียดเกี่ยวกับบ้านและอาคารต่างๆดังนี้

บ้าน มีลักษณะสองชั้น ชั้นบนเป็นไม้ ชั้นล่างเป็นปูน ฝาหรือผนังใช้ไม้จากป่าของโรงเรียน จำพวกไม้ไผ่ หรือปึกไม้บางชนิด เช่น ไม้มะค่า ไม้ประดู่ เช่นเดียวกับเสาของบ้านซึ่งส่วนใหญ่จะใช้ลำต้นของไม้มะค่า ไม้ประดู่ โดยช่างที่สร้างจะมีเทคนิคการเลือกและตัดไม้มาใช้ ซึ่งต้นไม้ที่ตัดนั้นยังคงมีชีวิตและเจริญเติบโตได้อีก การสร้างบ้านแต่ละหลังจะไม่มีการปรับพื้นที่โดยการขุดหรือตัดต้นไม้ใดๆออก แต่จะสร้างตามลักษณะของพื้นที่เพื่อให้ทราบทิศทางการไหลของน้ำ ฝนหรือกล่าวอย่างสั้นๆก็คือเพื่อประโยชน์ในการระบายน้ำ บ้านแต่ละหลังมีชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อม เช่น ถ้ามีฝัลด้อมรอบอยู่มากก็จะเรียกว่า “บ้านป่าไผ่” ถ้ามีต้นปาล้อมรอบอยู่มากก็จะเรียกว่า “บ้านกาสะลอง” เป็นต้น ส่วนตัวเลขที่เขียนกำกับไว้กับชื่อบ้านแต่ละหลังก็เพื่อให้รู้ว่า หลังไหนสร้างเป็นลำดับที่เท่าไร

การจัดแบ่งสัดส่วนในแต่ละบ้านมีลักษณะคล้ายคลึงกัน อัตราส่วนระหว่างผู้ใหญ่กับเด็กในแต่ละหลังขึ้นอยู่กับขนาดของบ้าน ปกติบ้านหลังหนึ่งมีสมาชิกอยู่ร่วมกัน 8-15 คน มีอัตราส่วนผู้ใหญ่หนึ่งคนต่อเด็ก 4 คน ชั้นล่างจะมีการจัดสรรพื้นที่ออกเป็นสามส่วนหลัก ส่วนหนึ่งเป็นห้องเรียน มีโต๊ะ เก้าอี้ กระดานดำ บอร์ด ฯลฯ ส่วนที่สองเป็นห้องนอนของเด็กๆ ซึ่งจะนอนรวมกันแต่อาจมีเด็กโตหรือเจ้าหน้าที่หรือครูนอนเป็นเพื่อน หากยังมีเด็กบางคนที่ไม่ปรับตัวยังไม่ได้ และส่วนสุดท้าย เป็นห้องซักล้างที่ใช้เพื่อการชำระล้างข้าวของเครื่องใช้ เครื่องนุ่งห่ม และร่างกาย บริเวณใดของบ้านซึ่งมีแดดส่องถึงค่อนข้างมากกว่าส่วนอื่นๆของบ้าน จะถูกสร้างเป็นลานกว้างลาดด้วยซีเมนต์ประมาณ 4-6 ตารางเมตร ใช้สำหรับเป็นที่ทำกิจกรรมส่วนตัวของเด็กๆ หรือผู้ใหญ่ รวมไปถึงเป็นที่ไว้สำหรับตากเสื้อผ้า ส่วนชั้นบน เป็นที่สำหรับพักอาศัยของผู้ใหญ่ ที่มีพื้นที่สำหรับอ่านหนังสือหรือทำแผนการสอนรวมไปถึงแขกที่มาพักค้างคืนในโรงเรียน

ในการอยู่ร่วมกันระหว่างเด็กกับผู้ใหญ่เช่นนี้ต่างฝ่ายจะช่วยเหลือซึ่งกันและกันทำ กิจกรรมงานบ้าน เช่น กวาดบ้าน ถูบ้าน ซักเสื้อผ้าให้เด็กเล็ก ทำกับข้าว ล้างห้องน้ำ เป็นต้น ทำให้เกิดบรรยากาศเหมือนเป็นครอบครัวเดียวกัน สรรพนามที่ใช้เรียกขานกันจึงประกอบไปด้วย “แม่” “พ่อ” “ลูก” “พี่” และ “น้อง” ส่วนบ้านช่างซึ่งสามเป็นช่าง ภรรยาเป็นแม่บ้านจะอยู่ร่วมกันในบ้านหลังหนึ่งประมาณ 2-3 ครอบครัว โดยอยู่ห้องละหนึ่งครอบครัวหรือแล้วแต่การจัดสัดส่วนของบ้านนั้นๆ ซึ่งจะอยู่หน้าโรงเรียนหนึ่งหลัง และหลังโรงเรียนติดแม่น้ำอีก 2 หลัง ความรับผิดชอบของช่างและแม่บ้านที่นอกเหนือจากการปฏิบัติภารกิจหลักตามหน้าที่ของตน

แล้ว ช่างและแม่บ้านทุกคนต่างสละเวลาอีกช่วงหนึ่งช่วยดูแลสอดส่องอันตรายที่จะเกิดกับโรงเรียน ตลอดจนคนในโรงเรียนด้วย เช่น หากช่างคนไหนว่างก็จะมาช่วยเป็นยามเฝ้าประตูทางเข้าหน้าโรงเรียนเพื่อตรวจตราการเข้าออกของผู้คนจากภายนอก และระวังมิให้เด็กเล็กออกนอกบริเวณโรงเรียนโดยลำพัง เพราะจะนำมาซึ่งอันตราย เช่น รถชน หลงทาง ส่วนด้านหลังโรงเรียนก็จะระวังการเล็ดลอดของผู้ไม่หวังดีเข้ามาในโรงเรียนทางแม่น้ำ และระวังมิให้เด็กๆแอบมาเล่นน้ำตามลำพัง ซึ่งจะทำให้เกิดเป็นอันตรายเสียชีวิตได้ จากการสัมภาษณ์ระดับลึกยังทำให้ได้ข้อมูลเพิ่มเติมอีกว่า การที่ช่างและแม่ครัวหลายครอบครัวมาอยู่ร่วมกันในบ้านหลังหนึ่งๆ โดยไม่มีปัญหาใดๆเกิดขึ้นระหว่างกัน เนื่องมาจาก 1) แต่ละครอบครัวมาจากภูมิภาคเดียวกันคือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และ 2) แต่ละครอบครัวนับถือกันเสมือนเป็นญาติพี่น้อง ดังนั้นบรรยากาศการอยู่ร่วมกันจึงเต็มไปด้วยความเอื้ออาทรกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การถ้อยทีถ้อยอาศัยกันและกัน เป็นต้น นอกจากนี้ การที่แต่ละคนสามารถอยู่ร่วมกันในบ้านแต่ละหลังได้ก็เนื่องจาก บ้านแต่ละหลังมีกฎของการอยู่ร่วมกันที่ชัดเจน ได้แก่ การไม่ส่งเสียงดังรบกวนผู้อื่น การไม่เล่นกีฬาบนบ้าน การช่วยเหลือกันและกันทำงานบ้าน การดูแลซึ่งกันและกัน การไม่เข้าห้องผู้อื่นโดยไม่ได้รับอนุญาต และการร่วมประชุมบ้านทุกครั้ง การช่วยกันรักษาความเป็นระเบียบทางสังคมของโรงเรียน ทำให้ทุกคนสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ แม้แต่ละคนจะมีความแตกต่างกัน ทั้งในด้านร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ ความต้องการ

อย่างไรก็ตามการอยู่ร่วมกันของคนจำนวนมากยังคงต้องมีความขัดแย้งเกิดขึ้น กลไกที่โรงเรียนใช้เพื่อการลดหรือจัดปัญหาความขัดแย้งดังกล่าวจึงต้องอาศัยสภาโรงเรียนเข้าช่วย รวมทั้งใช้ศาสนา การละเล่น ประเพณี ศิลปะวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆช่วยขัดเกลาอารมณ์และจิตใจ ซึ่งในเรื่องของศาสนาพบว่า กว่าร้อยละ 90 ของสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง นับถือศาสนาพุทธ รองลงมาคือศาสนาคริสต์ ศาสนาพุทธของที่นี่เน้นคำสอนของศาสนาเป็นหลัก ไม่มีการผสมผสานในเรื่องของไสยหรือพิธีกรรมแบบพราหมณ์ ดังจะสังเกตได้จากโรงเรียนแห่งนี้ไม่มีศาลพระภูมิ ไม่มีศาลเจ้าที่ ไม่มีการบรวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทพเจ้าใดๆ มีเพียงแต่พระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ที่อาคารหกเหลี่ยม เพื่อเป็นสัญลักษณ์ให้ระลึกถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า มีการสืบทอดขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมต่างๆที่เกี่ยวข้องกับศาสนา เช่น การทำบุญตักบาตรในวันสำคัญทางศาสนาเพื่อสร้างนิสัยการรู้จักเสียสละ การให้ทานหรือทำทาน ประเพณีวันลอยกระทงที่เน้นการใช้วัสดุธรรมชาติ ประเพณีเข้าพรรษา ออกพรรษา ประเพณีสงกรานต์ เป็นต้น ส่วนวัฒนธรรมการละเล่นพื้นบ้านของท้องถิ่นอันสะท้อนถึงการดำเนินชีวิตของผู้คนดั้งเดิมในจังหวัดแห่งนี้ก็ได้แก่ รำเหย่ย ลิเก ละคร เป็นต้น

สภาโรงเรียน เป็นห้องประชุมที่อยู่ในอาคารโสตทัศนูปกรณ์ที่มีลักษณะเป็นอาคารชั้นครึ่งสร้างด้วยปูนทั้งหลังชั้นล่างแบ่งเป็นสี่ห้อง ชั้นบนสร้างเป็นที่โถงเพื่อใช้ในการติดตั้งจานรับสัญญาณดาวเทียม ทุกสิ่งทุกอย่างในอาคารนี้ ล้วนได้รับมาจากการบริจาคให้โดยองค์กรหรือหน่วยงานเอกชนภายในและภายนอกประเทศทั้งสิ้น ห้องประชุมสภาโรงเรียน มีลักษณะการก่อสร้างตามลักษณะของพื้นที่ที่เป็นหุบลิกลงไป จัดสร้างที่นั่นคล้ายกับ อัฒจันทร์ดูกีฬาสูงเจ็ดชั้นในลักษณะครึ่งวงกลมแยกเป็นสามตอน มีทางเดินกว้างไม่ถึงเมตรคั่นกลาง ด้านหน้าสุดของห้องจะมีการยกพื้นสูง สำหรับใช้เป็นเวทีที่ตั้งโทรทัศน์และโพลีเมียมขนาดกระทัดรัด ซึ่งทำจากไม้ประดู่ในโรงเรียน พื้นที่กว้างเกือบสองเมตรด้านหน้าของเวทีจะมีโต๊ะและเก้าอี้ไว้สำหรับประธานและคณะลูกขุนของที่ประชุมนี้ ถัดจากห้องประชุมขึ้นมาจะเป็นห้องโสตที่ใช้สำหรับการติดต่อบทเรียนตลอดจนภาพยนตร์หรือสารคดีต่างๆที่มีความรุนแรงหรือผลกระทบทางอารมณ์และพฤติกรรมของทุกคนที่น้อยที่สุด เพราะเด็กส่วนมากของโรงเรียนอยู่ในวัยที่ชอบเลียนแบบจึงต้องมีการเซ็นเซอร์รายการต่างๆก่อนให้เด็กได้ชม ส่วนใหญ่รายการที่ผ่านการพิจารณาแล้วที่จัดให้เด็กๆหรือผู้ใหญ่ในโรงเรียนได้ชม เป็นรายการที่มาจากกา

เข้าสัญญาณจากบีบีซีเป็นหลัก ทำการสำเนา จัดเก็บไว้ในรูปของม้วนวีดิทัศน์ ดัลลัส เทป ด้านหลังห้องประชุมมี ห้องคอมพิวเตอร์และห้องควบคุมสัญญาณดาวเทียมและไฟฟ้าของโรงเรียน ห้องคอมพิวเตอร์เป็นห้องที่ใช้ในการเรียนการสอนและการฝึกอาชีพ ประกอบด้วยเครื่องคอมพิวเตอร์รุ่นเพนเทียม 2 ขึ้นไป มีจำนวน 10-12 เครื่อง ส่วนห้องควบคุมสัญญาณดาวเทียมและไฟฟ้า เป็นห้องที่มีการใช้กระแสไฟฟ้าโวลต์สูงซึ่งเป็นอันตรายถึงชีวิต ดังนั้นอาคารนี้จึงมีกฎตายตัวว่าทุกห้องในอาคารนี้เด็กและผู้ใหญ่คนอื่นจะเข้าได้ต้องได้รับอนุญาตจากผู้ควบคุมห้องเสียก่อน

ห้องสมุด มีลักษณะเป็นอาคารชั้นเดียวสร้างด้วยปูน มีประตูทางเข้าออก 2 ด้านคือด้านหน้าและด้านข้าง บริเวณภายในแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ ห้องหนังสือสำหรับเด็กเล็ก ห้องหนังสือสำหรับเด็กโตและห้องคู่มือ ภายในห้องสมุดนี้จะมีหนังสือมากมายทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษถูกจัดไว้อย่างเป็นระเบียบ เด็กๆ สามารถใช้บริการห้องสมุดได้ตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงก่อนเข้านอน กฎการใช้ห้องสมุดประกอบไปด้วย ห้ามส่งเสียงดัง ห้ามฉีก ตัดหรือทำลายหนังสือ ค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับการก่อสร้างและหนังสือภาษาอังกฤษได้รับการสนับสนุนจากองค์กรแห่งหนึ่งในประเทศญี่ปุ่น ส่วนหนังสือภาษาไทยหรือภาษาอังกฤษอีกส่วนได้มาจากการบริจาคและการจัดซื้อของโรงเรียน

อาคารเรียนอนุบาล มีลักษณะเป็นอาคารชั้นเดียวสร้างด้วยปูน พื้นปูด้วยกระเบื้อง ภายในแบ่งเป็น 3 ห้อง ได้แก่ ห้องเด็กเล็ก ห้องอนุบาล 1-3 และห้องพยาบาล ใช้หลักการจัดการศึกษาที่เน้นการพัฒนาเด็กตามช่วงเวลาที่เหมาะสม เริ่มจากการพัฒนาเจตจำนง (Willing) ตามวัยของเด็กด้วยการใช้กิจกรรม (Activity) ที่ไม่ใช้การคิดคำนวณเลขด้วยการท่องจำ แต่เป็นกิจกรรมที่ใช้กล้ามเนื้อ ใช้ประสาทสัมผัสต่างๆ อารมณ์ความรู้สึก และจินตนาการ ไม่มีตำราเรียนที่จำกัดตายตัว ดังนั้นอุปกรณ์การเรียนการสอนของเด็กเล็กและเด็กอนุบาลนี้จึงเป็นตัวต่อ ภาพต่อ ตุ๊กตา รูปทรงเรขาคณิต ฯลฯ ได้มาจากการซื้อจากประเทศสิงคโปร์ บางส่วนในประเทศไทย และการให้บริจาคขององค์กรทั้งภายในและภายนอกประเทศ นอกจากนี้ด้านหน้าอาคารยังมีสนามเด็กเล่นที่มีลักษณะเป็นลานดิน มีเครื่องเล่นพวกชิงช้า กระดานลื่น สะพานเชือก ฯลฯ ทั้งที่เป็นไม้ เหล็ก เชือก ไฟเบอร์กลาส ซึ่งได้รับบริจาคจากหน่วยงานและองค์กรต่างๆ ในประเทศไทย มีแม่น้ำด้านหลังโรงเรียนเป็นเสมือนสระว่ายน้ำธรรมชาติ ให้เด็กฝึกพลศึกษาไปในตัว ได้ออกกำลังกาย ฝึกการใช้กล้ามเนื้อ และระบบประสาทต่างๆ ส่วนสนามกีฬาขนาดมาตรฐานพื้นเป็นซีเมนต์ที่อยู่ด้านหน้าของโรงเรียนข้างแท่งค้ำน้ำ ใช้สำหรับการเล่นกีฬาจำพวก บาสเกตบอล วอลเลย์บอล ตะกร้อ หรือแม้กระทั่งฟุตบอลของเด็กกลางและเด็กโต

อาคารสำนักงานหรือ "อาคารหกเหลี่ยม" ที่จัดเป็นใจกลางหรือศูนย์กลางของโรงเรียน มีลักษณะรูปทรงหกเหลี่ยมสองชั้นกึ่งไม้และปูน ชั้นบนของอาคารมีพระพุทธรูปขนาดใหญ่สีดำและขนาดเล็กสีทองตั้งประดิษฐานไว้บนพื้นไม้กระดานสูงราวครึ่งเมตร เป็นสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนาที่ชัดเจนและทำให้ทุกคนที่นี้รำลึกถึงหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ชั้นบนนี้ไม่มีฝ้าด้านข้าง เป็นแต่เพียงการตีไม้ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 3-4 นิ้ว ล้อมรอบตัวอาคารไว้ เนื้อที่ส่วนใหญ่รอบบริเวณองค์พระใช้สำหรับทำกิจกรรมกลุ่มร่วมกันของทุกคนที่นี้ เช่น กิจกรรมการนั่งสมาธิ กิจกรรมการวาดภาพทำการ์ดอวยพร กิจกรรมสัมนากลุ่มย่อยของบรรดาผู้ใหญ่หรือครูหรือแขกที่มาเยือน หรือแม้กระทั่งเป็นที่สำหรับกักบริเวณเด็กที่ทำความผิด การกักบริเวณเด็กโดยให้อยู่แต่ชั้นบนของอาคารหกเหลี่ยมก็เพื่อให้เด็กได้พิจารณาตนเอง ได้รำลึกถึงบรรยากาศตอนที่นั่งสมาธิ ทำให้เด็กสงบไม่ฟุ้งซ่าน รู้จักคิดด้วยตนเองได้ ส่วนสัญลักษณ์ที่แสดงถึงการเคารพในสถาบันชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ จะอยู่ที่อาคารเอนกประสงค์ซึ่งเป็นอาคารหลังคาทรงสูง มีเวทีอยู่ด้านหน้าด้านหลังเวทีมีรูปการ์ตูนที่วาดด้วยสีสรรสวยงามเป็นรูปอาคารบ้านเรือน แม่น้ำ สัตว์นานาชนิด พืชพันธุ์นานาพันธุ์ มีเสาธงสูงประมาณ 2.5 เมตร ใช้เป็นที่สำหรับเข้าแถวเคารพธงชาติก่อนเข้าห้องเรียนตอนเช้าประมาณ

8.30น. ของเด็กเล็กและเด็กกลาง

ส่วนด้านล่างของอาคารหกลเหลี่ยมถูกจัดสรรเนื้อที่ออกเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งใช้สำหรับการทำร้านค้าขนาดเล็กเพื่อขายสินค้าที่ผลิตได้จากงานอาชีพของเด็กๆ เช่น ผ้าฝ้ายทอลวดลายต่างๆ ยาม กระเป๋าสะพายที่ทำจากผ้า เสื้อสกรีนลวดลายและชื่อของโรงเรียน ผ้าเช็ดหน้าบาติก ถ้วยชามเซรามิกขนาดต่างๆ ตุ๊กตาปั้นรูปต่างๆ ตลอดจนหนังสือที่ผลิตโดยเครือข่ายของทางโรงเรียน อันเป็นการสร้างการเรียนรู้ให้เด็กและผู้ใหญ่ได้เห็นคุณค่าของการฝึกงานอาชีพ ทำมาหากินพึ่งตนเองได้ รู้และเห็นคุณค่าของการทำงาน และการใช้เวลาให้เกิดประโยชน์ ขณะเดียวกันก็ส่งเสริมให้เกิดสมาธิในการทำงานมีขันติธรรม ส่วนอีกด้านหนึ่งใช้เป็นศูนย์ในการเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับประวัติต่างๆ ของทุกคนไม่ว่าจะเป็นเด็ก ครู หรือเจ้าหน้าที่ ตลอดจนเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับโรงเรียน เช่น ข้อมูลด้านทะเบียนของโรงเรียน ข้อสอบของโรงเรียน เอกสารราชการต่างๆ สิ่งพิมพ์ลักษณะต่างๆ ที่จะนำออกเผยแพร่ข้อมูลของโรงเรียนแก่มูลนิธิหรือองค์กรต่างประเทศเพื่อขอรับบริจาคเงิน ส่วนพื้นที่โล่งด้านหน้าห้องเอกสารจะมีการตั้งโต๊ะและเก้าอี้ไว้เพื่อต้อนรับแขกหรือผู้มาบริจาคสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ให้กับทางโรงเรียน

ด้านซ้ายมือของอาคารหกลเหลี่ยม มีอาคารกึ่งปูนและไม้ชั้นเดียวที่เรียกว่าโรงอาหาร มีลักษณะเป็นบาร์มีอาหารจำพวกสลัดผักและผลไม้ให้ทุกคนโดยเฉพาะเด็กๆ ได้บริการตัวเองทั้งวัน ส่วนภายในโรงครัวจะมีที่สำหรับจัดเตรียมอาหารแก่สมาชิกทั้งหมดของโรงเรียนโดยเฉพาะอย่างยิ่งอาหารกลางวัน มีการตีเกราะบอกสัญญาณการรับประทานอาหารกลางวัน รวมถึงการทำกิจกรรมส่วนรวม เช่น การทำเกษตร การลงท่อน้ำเพื่ออาบน้ำ การเข้าห้องเรียน ภายในโรงครัวมีอุปกรณ์เครื่องครัวสมัยใหม่ครบครัน เช่น เตาแก๊ส หม้อหุงข้าวไฟฟ้าขนาดใหญ่ จำนวน 3 หม้อ ห้องเย็นขนาดใหญ่ 3 ห้อง โถงมังกรขนาดใหญ่สำหรับใส่ข้าวสารจำนวน 4 ใบ ชั้นวางของจำพวกเครื่องปรุงรสต่างๆ เช่น น้ำปลา น้ำส้มสายชู น้ำตาล เป็นต้น ด้านหลังของโรงครัวมีอาคารชั้นเดียวที่สร้างแบ่งเป็นห้องๆ กันเป็นรูปตัวยู ใช้ในการฝึกทักษะอาชีพให้กับเด็ก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นอาชีพที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและธรรมชาติของโรงเรียนแห่งนี้มีทั้งสิ้น 8 อาชีพด้วยกันได้แก่ ไฟฟ้า เซรามิก บาติก ทอผ้า ตัดเย็บเสื้อผ้า คอมพิวเตอร์ เฟอร์นิเจอร์ และก่อสร้าง แต่ที่อยู่อาคารนี้มี 5 อาชีพด้วยกัน ได้แก่ ไฟฟ้า เซรามิก บาติก ทอผ้า ตัดเย็บเสื้อผ้า ส่วนเฟอร์นิเจอร์และก่อสร้างเด็กจะเรียนในสถานที่จริงซึ่งก็หมายถึงว่าเด็กต้องลงมือปฏิบัติเรียนรู้ไปกับบรรดาช่างในชิ้นงานต่างๆ เลยและคอมพิวเตอร์จะเรียนที่ห้องคอมพิวเตอร์ อาชีพที่จัดสอนให้กับเด็กเป็นอาชีพที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและธรรมชาติของโรงเรียนเนื่องจากว่า โรงเรียนแห่งนี้เน้นการพึ่งพาตนเอง ดังนั้นทุกคนที่นี้จึงช่วยกันผลิตปัจจัยสี่ที่สามารถผลิตได้เอง เช่น เมื่อมีฝ้ายก็นำฝ้ายเหล่านั้นมาทอเป็นผืน เมื่อได้ผ้าทอเป็นผืนแล้วก็นำมาตัดเย็บเป็นเสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม หรือแม้แต่ถุงผ้า ยาม เพื่อประโยชน์ในการใช้สอยต่างๆ ส่วนภาชนะ เช่น ถ้วย จาน ชาม แก้วน้ำ ฯลฯ ที่ใช้อยู่ก็ผลิตจากวัสดุที่หาได้เอง และที่ได้รับจากการบริจาค นำมาผ่านกรรมวิธีการผลิตที่เรียกว่าการทำเซรามิก ผลิตออกมาเป็นภาชนะจำพวก ถ้วย จาน ชาม แก้วน้ำ แจกัน รูปร่างต่างๆ ขณะที่อาคารบ้านเรือนก็เป็นหนึ่งในปัจจัยสี่ที่จำเป็นจะต้องดูแลรักษา ตัดแปลง แก้ไข ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมต่างๆ ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยถ้าเกิดความเสียหายมากก็จำเป็นต้องสร้างขึ้นใหม่เพื่อทดแทน ส่วนภายในก็ตกแต่งด้วยวัสดุธรรมชาติที่หาได้ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นโต๊ะ เก้าอี้ บอร์ด ฯลฯ อีกทั้งยังมีสวนเกษตรซึ่งมีเนื้อที่ค่อนข้างกว้างที่ใช้สำหรับปลูกพืช ผัก ผลไม้และเลี้ยงสัตว์ เป็นเหมือนแหล่งฝึกทักษะอาชีพเกษตรกร กลักรให้กับทุกคนในโรงเรียนด้วย

การติดต่อสื่อสารกับภายนอก โรงเรียนจะใช้รถบรรทุกหกล้อและรถกระบะ รถบรรทุกหกล้อจะถูกใช้เพื่อการขนถ่ายสินค้าอุปโภคบริโภค ใช้สำหรับบรรทุกเด็กๆ ของโรงเรียนไปทัศนศึกษา ใช้สำหรับบรรทุกพานักเรียนไปทำนาที่ชุมชนใกล้เคียง ซึ่งเป็นที่นาที่ทางโรงเรียนเช่าจากชาวบ้านไว้เพื่อให้เด็กได้เรียนรู้วิธีการทำ

นาและเห็นคุณค่าของข้าว ใช้บรรทุกสิ่งของบริจาคต่างๆ ที่มากเกินไปความต้องการของสมาชิกในโรงเรียนไปบริจาคต่อยังเครือข่ายที่เรียกว่า“ครอบครัวอุปถัมภ์” อันเป็นครอบครัวที่ยากจนขาดแคลนปัจจัยสี่ต่างๆ แต่ก็ยังสามารถดูแลเด็กหรือลูกได้ หรือใช้เป็นพาหนะนำสมาชิกที่เจ็บป่วยรุนแรงหรือเกิดอุบัติเหตุ เข้าไปรับบริการจากโรงพยาบาลของรัฐในตัวเมืองหรือในจังหวัดใกล้เคียง ส่วนกรณีที่สมาชิกของโรงเรียนคนใดจะออกไปธุระจำเป็นส่วนตัวข้างนอกเร่งด่วน ก็จะใช้บริการของรถโดยสารประจำทางที่วิ่งผ่านหน้าโรงเรียน ซึ่งมีอัตราค่าโดยสารเที่ยวละ 15 บาทหรือจะใช้วิธีการไปรถฟรีก็ได้ แต่ทั้งนี้การออกไปข้างนอกทุกคนจะต้องแจ้งแก่ผู้ที่เป็นเวรดูแลความสงบเรียบร้อยของโรงเรียนในวันนั้นๆ ก่อน ส่วนรถกระบะซึ่งเป็นรถของครูใหญ่ใช้สำหรับติดต่อราชการเร่งด่วนหรือการต้อนรับแขกพิเศษของทางโรงเรียน นอกจากนี้โรงเรียนยังมีรถอีแต่น รถไถ ที่ได้มาจากการบริจาคให้ของเจ้าของที่ดิน เพื่อไว้ใช้ในการทำนาของโรงเรียนด้วย ส่วนครอบครัวของช่างทั้งที่อยู่ด้านหน้าและด้านหลังของโรงเรียน มีรถส่วนตัว เช่น รถจักรยาน รถจักรยานยนต์ไว้ใช้ได้ ซึ่งทางโรงเรียนไม่ได้ห้ามเพราะเป็นสิทธิส่วนบุคคลและไม่ได้ใช้เงินงบประมาณของโรงเรียน

ด้านระบบสาธารณูปโภคอื่นๆ โรงเรียนจะพึ่งพาภายนอกเฉพาะไฟฟ้าและโทรศัพท์ ด้านสุขภาพอนามัยการรักษาพยาบาล สำหรับผู้ใหญ่ไม่ว่าจะเป็นครู เป็นช่าง เป็นแม่บ้าน เป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างๆ ทางโรงเรียนจะมีบัตรประกันสังคมให้เพราะต้องเป็นไปตามหลักการทางกฎหมายในเรื่องของการจ้างงาน ส่วนเด็กนักเรียนไม่มีบัตรประกันสังคมเพราะมีจำนวนน้อยรายมากที่มาขอรับบริการรักษาพยาบาล ยกเว้นกรณีอุบัติเหตุเช่น ตกต้นไม้ ถูกของมีคมหรือวัตถุปลายแหลมทิ่มแทง หรือเป็นมาลาเรีย เท่านั้น โดยทางโรงเรียนจะเป็นผู้อำนวยการความสะดวกพาไปรับบริการจากทางโรงพยาบาลให้เป็นคราวๆ ไป

จากลักษณะทางกายภาพต่างๆ ข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่า สมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองมีการอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างเรียบง่าย ไม่ทำลายธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างบ้านหรือสิ่งปลูกสร้างใดๆ ก็สร้างตามลักษณะของพื้นที่โดยไม่มีการปรับแต่งหรือตัดต้นไม้ใดๆ ทั้ง การตัดต้นไม้เพื่อนำมาใช้เป็นส่วนประกอบการก่อสร้าง เช่น เป็นเสาบ้าน เป็นคานบ้าน ก็จะมีเทคนิควิธีการตัดที่ไม่ทำให้ต้นไม้ตาย ตัดแล้วยังคงเจริญเติบโตต่อไปได้ นอกจากนี้การสร้างยังใช้เนื้อที่น้อยที่สุดคำนึงถึงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติมากที่สุด เช่น ทิศทางลม การไหลของน้ำฝนยามหน้าฝน แสงแดด ลักษณะของพื้นดิน และจำนวนสมาชิกบ้านที่อยู่อาศัยส่วนใหญ่จึงถูกสร้างในลักษณะสองชั้น เพื่อให้สามารถใช้สายลมช่วยถ่ายเทอากาศภายในตัวบ้านได้ ส่วนพื้นที่ที่มีความชันน้อยและมีบริเวณกว้างพอสมควรก็จะสร้างอาคารเรียน โรงอาหาร โรงครัว โรงฝึกงานอาชีพ สนามกีฬา สนามเด็กเล่น ที่ตากผ้า นอกจากนี้โรงเรียนยังเน้นการพึ่งพาตนเอง ไม่พึ่งพารัฐหรือรับการช่วยเหลือจากรัฐในปัจจุบันพื้นฐานต่างๆ เพื่อให้มีความเป็นอิสระจากรัฐให้มากที่สุด เช่น การผลิตน้ำประปาขึ้นใช้เอง การเก็บกักน้ำฝนไว้ใช้ในการบริโภค การรักษาสุขภาพอนามัยด้วยสมุนไพรจากธรรมชาติหรือด้วยวิธีการธรรมชาติ เช่น การจำกัดเหาด้วยการโกนผม สิ่งที่เหลือจากการพึ่งตนเองได้ก็คือมีเครือข่ายคอยช่วยเหลือเนื่องจากมีอุดมการณ์ร่วมกัน ในทางกลับกันโรงเรียนเองก็เป็นกัลยาณมิตรให้กับชุมชนหรือองค์กรภายนอกต่างๆ ส่งผลให้ทุกคนในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองแห่งนี้มีวิถีการดำเนินชีวิต ที่อยู่ภายใต้ระบบวิถีคิดเชิงองค์รวม ที่เห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงของมนุษย์กับมนุษย์ ของมนุษย์กับธรรมชาติอย่างลงตัว มีสำนึกในการรักษาธรรมชาติสิ่งแวดล้อม มีความสัมพันธ์กันในลักษณะที่เป็นแนวราบมากกว่าแนวตั้ง มีความเอื้ออาทร ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ตลอดจนมีพันธะของการเป็นสมาชิกของโรงเรียนที่จะต้องช่วยกันดูแลรักษาและพัฒนาโรงเรียนให้ดำเนินไปได้อย่างสอดคล้องกับอุดมการณ์ มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่ไม่เหมือนกับโรงเรียนทั่วไป มีทั้งความเป็นชุมชนและความเป็นโรงเรียน และเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้นเกี่ยวกับโรงเรียนแห่งนี้ที่มีลักษณะเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวจึงต้องมีการศึกษาถึงพัฒนาการของที่นี่

ดังรายละเอียดที่ปรากฏในหัวข้อต่อไป

พัฒนาการของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง

กำเนิดของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง

จากประสบการณ์การเป็นครูกว่า 12 ปี อยู่ในระบบในโรงเรียนที่กรุงเทพมหานครและที่นครปฐมของผู้ก่อตั้งโรงเรียน ซึ่งปัจจุบันดำรงตำแหน่งเป็นครูใหญ่ของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองแห่งนี้ พบว่าปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นกับเด็ก ได้แก่ ปัญหาเด็กเรียนหนังสือแล้วเครียด หรือมีความกดดันจากระบบการแข่งขัน ปัญหาการเร่งเด็กให้เรียนข้ามชั้นจนเด็กรู้สึกเหนื่อย ท้อแท้ หรือล้า ปัญหาการมีส่วนร่วมต่ำของเด็กในกิจกรรมต่างๆของโรงเรียนหรือชุมชน ฯลฯ หรือแม้แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นกับระบบการศึกษาเอง ได้แก่ ปัญหาด้านหลักสูตร ด้านโครงสร้างการบริหาร ด้านการเรียนการสอน ด้านการทำหน้าที่ของการเป็นสถาบันทางสังคมแทนครอบครัว ฯลฯ และปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน ล้วนเป็นผลมาจากความบกพร่องของระบบการศึกษาที่อยู่ภายใต้การรวมศูนย์อำนาจของรัฐและมีโครงสร้างแบบระบบราชการ ที่มองเห็นการศึกษาเป็นเพียงเครื่องมือหรือกลไกที่สามารถผลักดันให้สังคมปรับเปลี่ยน เป็นไปตามแนวทางการพัฒนาประเทศที่รัฐต้องการทั้งสิ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการผลิตคนเพื่อรองรับระบบเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรม ระบบทุนนิยมลัทธิบริโภคนิยม หรือแม้แต่การสร้างรัฐประชาชาติ โรงเรียนจึงกลายเป็นตัวจักรสำคัญในการเลือก (Selection) จัดสรร (Allocation) และสร้างหรือขัดเกลา (Socialization) บุคคลให้เป็นคนที่มีคุณลักษณะของการเป็นคนทันสมัย หรือมีความเป็นตะวันตกมากขึ้นความรู้จึงถูกจำกัดอยู่แค่ในห้องเรียน การศึกษาก็มุ่งเน้นที่ความจำ การแข่งขัน การยึดติดกับคะแนน การบังคับ และระเบียบวินัยที่ตายตัวเชิงอำนาจนิยม โดยไม่สนใจศักยภาพของเด็กเพราะมีทัศนคติในการมองเด็กแบบที่เป็นฝ่ายรับอย่างเดียว (Passive being) มีครูเป็นผู้ที่ใช้อำนาจมากที่สุดในการเรียนการสอน (Teacher centered) สามารถควบคุม กำหนด บังคับ ด้วยบทลงโทษที่รุนแรงต่อเด็กได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการประจานเด็กด้วยการตีหน้าเสาธงหรือหน้าชั้นเรียน นอกจากนี้โครงสร้างทางสังคมของโรงเรียนที่เป็นแบบราชการ มีการแบ่งงานกันทำออกเป็นฝ่ายๆทำให้ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในโรงเรียนมีลักษณะเป็นทางการ มีการสั่งการเป็นลำดับชั้น

คุณลักษณะของเด็กที่ผ่านการศึกษาในระบบนี้จึงเป็นผู้ที่มีแต่ความรู้ ความสามารถ ในแบบอย่างที่รัฐต้องการ แต่ขาดคุณธรรม ขาดจิตสำนึกของมนุษย์ผู้เป็นเสรี (Conscious) เติบโตด้วยค่านิยมทางด้านวัตถุ ขาดความเอื้ออาทร ขาดความร่วมมือ ทำลายธรรมชาติ มีความแปลกแยกกับชุมชน (Alienation) สบายยอมต่อรัฐ ไม่ออกมาเคลื่อนไหวหรือเรียกร้องความเป็นธรรมให้กับตนเองหรือชุมชน ไม่มีความรับผิดชอบต่อตัวเองและส่วนรวม มีวิธีคิดแบบแยกส่วนที่ไม่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตดั้งเดิม ขาดการเชื่อมโยง ขาดความคิดสร้างสรรค์ ขาดความเป็นเหตุเป็นผล เน้นความชำนาญเฉพาะด้าน (Specialization) ขาดความยืดหยุ่น (Inflexibility) ขาดสำนึกในสิทธิและความรับผิดชอบต่อสังคมตลอดจนขาดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ในหลักการของประชาธิปไตยประกอบกับในช่วงเวลาเดียวกันนั้น ได้เกิดกระแสการวิพากษ์สังคมในประเด็นทางการเมืองผ่านสิ่งพิมพ์ต่างๆมากขึ้นในสังคมไทย ได้แก่ หนังสือเรื่องระบบโรงเรียนตายแล้ว เผด็จการเรียน และวารสารต่างๆ เช่น สังคมศาสตร์ปริทัศน์ วิทยาศาสตร์ วิทยาศาสตร์ปริทัศน์ ปาจารย์สาร ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีการวิพากษ์เกี่ยวกับการศึกษาในระบบโรงเรียน ซึ่งสรุปความได้ว่า ระบบการศึกษาของรัฐเป็นการสร้างคนกึ่งดิบ กึ่งดี และสอนในสิ่งที่ไม่ใช่ความรู้ที่แท้จริง ใช้วิธีจัดการศึกษาให้คนรับวัฒนธรรม 4 ประเภทได้แก่ วัฒนธรรม

ศักดิ์านิยม วัฒนธรรมอำนาจนิยม วัฒนธรรมอุปถัมภ์และวัฒนธรรมบริโภคนิยม ด้วยการยึดหลักของการแข่งขันพร้อมกับการสยบยอมอำนาจ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถึงแม้ไม่ได้อยู่ในบทเรียน แต่ก็เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างครูกับนักเรียน โดยรัฐสามารถคุมการศึกษาให้เป็นไปในแนวทางเดียวกันได้ผ่านทางกฎหมาย ที่เข้าใจกันทั่วไปว่า “การศึกษาภาคบังคับ” อีกทั้งมีการวิพากษ์วิจารณ์ระบบการศึกษาโดยนักคิด นักวิชาการไทยหลายท่านที่เห็นตรงกันว่า “การเรียนการสอนไม่ตอบสนองต่อชุมชนและปัญหาของประเทศ ผู้เรียนไม่สามารถถกเถียงกับผู้สอนได้ เป็นการเรียนเชิงแนะนำให้ผู้จำวิชาเช่นนั้นอย่างกว้างๆ ไม่ได้ลึกซึ้ง ระบบการศึกษาของไทยจึงเป็นระบบปิด” (พิภพ ธงไชย, 2538; อ้างอิงจาก สมศิริ ยิ้มเมือง, 2538:75)

การวิพากษ์วิจารณ์สังคมในประเด็นต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการเมือง เศรษฐกิจหรือสังคม ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะในประเทศไทยเท่านั้น หากแต่ยังเกิดในประเทศต่างๆ ก่อนหน้านี้อีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านการศึกษาของประเทศอังกฤษ ได้เกิดกระบวนการเคลื่อนไหวเพื่อการต่อต้านความคิดทางการศึกษาที่สยบยอมต่ออำนาจรัฐต่อกระแสสังคมขึ้นมา โดยนักมนุษยนิยมคนหนึ่ง ชื่อว่า นีล (A.S.Neil) ซึ่งมีความเชื่อมั่นว่ามนุษย์มีธรรมชาติที่ดีงามไม่ได้เลวมาแต่กำเนิด “เด็กเกิดมาพร้อมกับความเฉลียวฉลาดและมีความคิดที่ตรงกับความเป็นจริง ถ้าให้เด็กพัฒนาอย่างเป็นอิสระ เด็กจะสามารถพัฒนาตัวของเขาเองไปได้มากที่สุดเท่าที่เขาจะสามารถ” (อ้างอิงจากไพฑูริย์ สินลารัตน์, 2523) ผู้ใหญ่จึงควรให้ความรักแก่เด็กคือการยอมรับในสภาพที่แท้จริงของเด็กและยอมรับในตัวเด็ก โรงเรียนจึงควรต้องสร้างให้เหมาะกับเด็กไม่ใช่สร้างเด็กให้เหมาะกับโรงเรียน เพื่อให้เด็กเกิดการเรียนรู้ ซึ่งการเรียนรู้ตามทัศนะของนีลหมายถึง กระบวนการเลือกสรรค่านิยมต่างๆ จากสิ่งแวดล้อม ด้วยการให้เสรีภาพแก่เด็กในการที่จะนำมาซึ่งความสามารถในการปกครองตัวเองของเด็ก ซึ่งเสรีภาพนั้นมีสองลักษณะด้วยกัน ได้แก่ เสรีภาพที่จะทำอะไรก็ได้ ครอบที่ไม่ได้ละเมิดเสรีภาพของผู้อื่น และ เสรีภาพภายใน ที่เป็นอิสระจากความกลัว ความหน้าไหว้หลังหลอก ความเกลียดชัง และจากการขาดขันติธรรม และโรงเรียนควรมอบความรับผิดชอบให้กับเด็กให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ตลอดจนคำนึงถึงความปลอดภัยทางร่างกายและความพร้อมทางจิตใจของเด็กด้วย

ด้วยเหตุและปัจจัยต่างๆ ข้างต้นนั้น โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองจึงกำเนิดขึ้นภายใต้กระบวนการทัศน์ใหม่ทางการศึกษา ในลักษณะของการเป็นทางเลือก (Alternative) ที่ออกจากระบบการศึกษากระแสหลักให้กับสังคมไทย

เนื่องจากในช่วงแรกของการจัดตั้ง กระแสความคิดทางการเมืองในเรื่องอำนาจนิยมในต่างประเทศและในประเทศไทยยังคงมีอิทธิพลต่อสังคมไทยอยู่ ประกอบกับค่าใช้จ่ายที่สูงและรายละเอียดมากมายในการก่อตั้งเป็นโรงเรียนตามกฎหมายระเบียบของกระทรวงศึกษาธิการของไทย เช่น ผู้ที่ก่อตั้งโรงเรียนจะต้องเป็นเจ้าของที่ดิน จะต้องมียาคารเรียนถาวร มีห้องเรียนที่ได้ขนาดตามมาตรฐาน ฯลฯ ทำให้โรงเรียนต้องหาทางออกด้วยการจัดตั้งในรูปแบบของมูลนิธิเพื่อความสะดวกในเรื่องการจัดหาทุนจากต่างประเทศ และความคล่องตัวในการบริหารจัดการ จนในที่สุดก็สามารถก่อตั้งเป็นโรงเรียนในลักษณะของโรงเรียนประจำได้เมื่อปี พ.ศ. 2522 และเปิดดำเนินการอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2523 แต่ทั้งนี้อาคารเรียนและที่พักก็ไม่ได้สร้างตามแบบกระทรวงศึกษาธิการกำหนด หากแต่สร้างเป็นบ้านไม้ไผ่สองชั้นที่มีเสาที่ทำจากต้นไม้ขนาดกลางในพื้นที่ของโรงเรียนเช่น ไม้ประดู่ ไม้มะค่า ไม้ตะแบก ไม้เต็ง ไม้รัง ฯลฯ ฝาบ้านเป็นไม้ไผ่ขัดแตะ ตั้งอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำแห่งหนึ่งที่ลึกเข้าไปในป่าเขาบนเนื้อที่ 35 ไร่ ซึ่ง 25 ใน 35 ไร่ นั้นเป็นที่ดินปฏิรูปเพื่อการเกษตร ส่วนอีก 10 ไร่ เป็นที่ดินของชาวบ้านบริเวณดังกล่าวบริจาคให้ มีนักเรียนรุ่นแรก 20 คน รุ่นที่สอง 40 คน และเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนถึง 77 คนในช่วงเวลาแค่ 5 ปี มีครูทั้งสิ้น 14 คน ค่าใช้จ่ายต่างๆ ของทางโรงเรียนช่วงแรกได้จากการบริจาคของมูลนิธิสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทยในเยอรมันนี แต่เนื่องจากปัญหาสำคัญสองประการคืออันตรายจาก

สภาพแวดล้อมโดยเฉพาะในช่วงฤดูฝน ได้แก่ น้ำป่า ไร่นาเสียหาย ความอดอยากเพราะอุทกภัย และปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ซึ่งการแก้ปัญหาดังกล่าวในช่วง 5 ปีแรกหลังก่อตั้งโรงเรียนเป็นเพียงการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า เช่น รับเงินบริจาคเพื่อมาสร้างสะพานเชื่อมทาง เพื่อมาใช้แก้ปัญหาความอดอยาก ทำให้อดีตผู้ว่าการภาคของธนาคารกรุงเทพท่านหนึ่งซึ่งได้เล็งเห็นถึงความสำคัญของการศึกษาสำหรับเด็กด้อยโอกาส และเห็นถึงความพยายามของผู้ก่อตั้งโรงเรียนในการจัดหาทุน จึงบริจาคที่ดินของท่านประมาณ 200 ไร่ บริเวณริมฝั่งแม่น้ำอีกสายหนึ่งของจังหวัดที่มีสภาพเป็นป่าโปร่ง ล้อมรอบด้วยเทือกเขา มีเส้นทางคมนาคมสะดวก ห่างจากตัวเมืองเพียง 60 กิโลเมตร ให้เป็นที่ตั้งของโรงเรียนแห่งใหม่และได้ช่วยระดมทุนด้วยการก่อตั้งเป็นมูลนิธิ นำเงินที่ได้มาทำการก่อสร้างอาคารที่มีลักษณะเป็นทั้งบ้านและห้องเรียนสร้างด้วยไม้ไผ่หลังคามุงแฝกเป็นส่วนใหญ่จำนวน 5 หลังเพื่อเป็นที่พักและที่เรียนหนังสือของเด็กๆ ซึ่งปัจจุบันกลายเป็นสภาพมาเป็นบ้านหรืออาคารกึ่งปูนและไม้ ด้วยเหตุผลหลายประการได้แก่ ไม้ไผ่หายากและราคาแพง ความทนทานต่อการใช้งานและจากไฟไหม้ ตลอดจนความประหยัดในค่าบำรุงรักษา พร้อมกันนี้ก็ได้บริจาครถไถ รถอีแต่น รถบรรทุกหกล้อไว้ให้ใช้ในการดำเนินงานต่างๆของทางโรงเรียนด้วย

เมื่อทุกสิ่งทุกอย่างเอื้ออำนวยและเพื่อเป็นการยุติปัญหาสำคัญสองประการข้างต้นในวันที่ 5 ธันวาคม 2528 การอพยพเคลื่อนย้ายสมาชิกทั้งหมด 81 คน ซึ่งประกอบไปด้วยเด็ก 77 คน ครูหรือผู้ใหญ่ 14 คน จึงเกิดขึ้น จากนั้นโรงเรียนได้มีการพัฒนาเรื่องที่พักอาศัยให้เพียงพอกับจำนวนสมาชิก จนถึงปัจจุบันโรงเรียนมีบ้านหรืออาคารทั้งสิ้น 23 หลัง แบ่งเป็นที่อาศัยและที่เรียนของเด็ก 14 หลัง อาคารสำนักงาน 1 หลัง ห้องสมุด 1 หลัง อาคารฝึกอาชีพ 1 หลัง ห้องครัว 1 หลังและห้องอาหาร 1 หลัง เป็นบ้านช่าง 4 หลัง มีสมาชิกทั้งหมด 183 คน เป็นผู้ใหญ่ 48 คน ประกอบด้วยครู 24 คน อีก 24 คนเป็นผู้ใหญ่ที่ทำหน้าที่ต่างๆในโรงเรียน เช่น เป็นช่าง เป็นแม่ครัว เป็นพี่เลี้ยงเด็ก เป็นเจ้าหน้าที่เช่น นักสังคมสงเคราะห์ ธุรการ เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างประเทศ เป็นต้น และเด็ก 135 คนอยู่ร่วมกันประมาณ 8-15 คนต่อหนึ่งหลัง เหมือนครอบครัวขนาดใหญ่

จากพัฒนาการความเป็นมาของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองสามารถสรุปได้ว่า จุดมุ่งหมายสำคัญในการก่อตั้งโรงเรียน คือการเสนอระบบการศึกษาที่เป็นทางเลือกใหม่ให้กับสังคมไทย เพราะเห็นว่าการศึกษามีอยู่ไม่สอดคล้องกับความสนใจ ความสามารถ รวมทั้งศักยภาพของเด็ก ที่สำคัญไม่สามารถสร้างให้เด็กเกิดคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองภายใต้การปกครองระบอบประชาธิปไตยได้

ปรัชญา หลักการ ในการจัดการศึกษาของโรงเรียน

บนพื้นฐานแนวความคิดเชิงต่อต้านอำนาจรัฐ ความไม่เห็นด้วยกับการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนของรัฐและพื้นฐานความคิดของผู้บริหารโรงเรียนที่เชื่อว่า โรงเรียนกับบ้านต้องไม่แยกจากกันและโรงเรียนควรเป็นที่ที่เต็มไปด้วยความรัก ความเอื้ออาทร การไม่ใช้อำนาจของผู้ใหญ่ และที่สำคัญโรงเรียนต้องให้อิสระแก่เด็กในการตัดสินใจว่าจะเรียนหรือเล่น ผนวกกับปรัชญาการศึกษาของต่างประเทศที่เน้นเรื่องสิทธิเสรีภาพในการเรียนของเด็ก ที่ก่อกำเนิดขึ้นมาในยุคที่การเมืองของโลกมีความตึงเครียดและเต็มไปด้วยใช้อำนาจในการครอบงำทางการเมือง ปรัชญาการศึกษาเช่นนี้เน้นเด็กเป็นศูนย์กลางของการศึกษา คำนึงถึงความสุขของเด็กในการเรียน ที่ระบุไว้ว่า “เด็กควรมีเสรีภาพด้วยการตัดสินใจว่าจะเรียนหรือเล่นดี” มีทัศนะในการมองเด็กว่า “เด็กเป็นเสมือนผ้าขาวบริสุทธิ์มาตั้งแต่เกิด การที่เด็กเกรงหรือสร้างปัญหาเป็นเพราะผลการกระทำและแรงกดดันจากผู้ใหญ่หรือการเลี้ยงดูที่ผิด พฤติกรรมที่เป็นปัญหาของเด็กจึงไม่ใช่พฤติกรรมถาวร อย่างไรก็ตาม

เด็กที่มีปัญหาสามารถกลับมาเป็นเด็กที่มีความสุขอีกครั้งได้ ด้วยสิ่งแวดล้อมที่มีเสรีภาพ” และเสรีภาพในการใช้ชีวิต ซึ่งมีนัยหมายถึงว่าเป็นเสรีภาพที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการเคารพสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น การไม่เอาเปรียบซึ่งกันและกัน การเรียนรู้ที่จะใช้เสรีภาพอย่างถูกต้องเพื่อการมีชีวิตอยู่อย่างมีความสุขในชุมชนได้ จึงต้องมีการฝึกการใช้เสรีภาพให้เป็น “ระบบสภาโรงเรียน” จึงถูกนำมาใช้ในการกำหนดกติการ่วมกันของสมาชิกในชุมชน ตลอดจนถึงการตัดสินใจปัญหาต่างๆร่วมกัน ซึ่งเป็นการใกล้เคียงความขัดแย้งในชุมชนแบบสันติวิธีและกำหนดวิถีชีวิตในชุมชน ซึ่งสำหรับที่นี่จะเรียกกันว่านี่ว่า “การปกครองตนเอง” ซึ่งก็คือความสามารถในการใช้เสรีภาพ ความมีวินัยในตน เป็นการเปิดโอกาสให้เด็กได้แสดงตัวตนที่แท้จริงของตัวเองออกมาเพื่อจะได้รู้ว่า โดยเนื้อแท้แล้วเด็กเป็นเช่นไรอย่างไร จึงจะทำให้การแก้ปัญหาต่างๆของเด็กเป็นไปอย่างตรงจุด ดังนั้นผู้ใหญ่ไม่ว่าจะมีบทบาทใดต่างก็ต้องลดความเป็นตัวตนหรืออัตตาของตนลง ลดการใช้อำนาจของตน ให้เสรีภาพ ให้ความรัก ความเข้าใจ เป็นมิตรที่ดีกับเด็ก ส่งเสริมให้เด็กสามารถปกครองตนเองได้ ปกครองตนเองเป็น จนเด็กสามารถเกิดวินัยในตนขึ้นมาได้ในท้ายที่สุด

การใช้ชีวิตของทุกคนที่นี่ เป็นการใช้ชีวิตอย่างมีเสรีภาพที่ไม่ขึ้นต่อกระแสสังคมหรืออำนาจภายนอกที่เป็นแบบบริโภคนิยม วัตถุนิยมหรือทุนนิยม แต่จะเป็นการใช้ชีวิตแบบเน้นการพึ่งตนเอง อยู่ร่วมกับธรรมชาติ ไม่ทำลายหรือละเมิดเสรีภาพของกันและกัน ทุกคนที่นี่จึงมีจิตสำนึกที่ดีในการปกป้อง ดูแล รักษาธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ พืช แม่น้ำ ป่าไม้ ผืนดิน ฯลฯ มีการใช้ชีวิตอย่างเรียบง่ายสอดคล้องกับธรรมชาติ ด้วยความรักและความกรุณาต่อเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติทั้งมวล โดยที่ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ไม่เอาเปรียบซึ่งกันและกันคือไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของกันและกัน เมื่อมีเหตุการณ์หรือสถานการณ์ใดที่เป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของกันและกันในสังคม ไม่ว่าจะเป็นการทำลายธรรมชาติด้วยวิธีการที่แยบคายเพียงใด ได้แก่ การสร้างเขื่อนเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้า การตัดไม้ทำลายป่าเพื่อวางท่อก๊าซ การล่าสัตว์ป่าเพียงเพื่อนำอวัยวะบางส่วนมาเป็นอาหารสำหรับคนบางกลุ่มในสังคม หรือแม้แต่การละเมิดสิทธิเสรีภาพด้วยการทำร้าย การทารุณเด็กของผู้ใหญ่ ฯลฯ ทุกคนที่นี่ต่างพร้อมใจกันต่อสู้ เรียกร้องความเป็นธรรม และสิทธิเสรีภาพต่างๆ ให้กลับคืนมาดังเดิมด้วยวิธีการอย่างสันติ เช่น การชุมนุมประท้วงอย่างสันติ การทำการศึกษาค้นคว้าวิจัยโดยลงไปสัมผัสกับพื้นที่นั้นๆ เป็นต้น ซึ่งนัยดังกล่าวนี้นี้แสดงให้เห็นถึงนัยของการมีความกล้าหาญทางจริยธรรม และการมีจิตสำนึกสาธารณะของทุกคนที่นี่นั่นเอง

นอกจากนี้โรงเรียนยังให้ความสำคัญกับปรัชญาทางพระพุทธศาสนา ที่มองว่ามนุษย์มีทั้งธรรมชาติฝ่ายสูงที่เรียกว่ากุศลมูล และฝ่ายต่ำที่เรียกว่าอกุศลมูลอยู่ในตัว การที่ธรรมชาติฝ่ายไหนจะพัฒนา ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยเกื้อหนุนว่าจะส่งเสริมไปในแนวทางใด ฉะนั้นเป้าหมายการดำเนินงานของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองจึงอยู่ที่การจัดสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมให้กับเด็ก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิ่งแวดล้อมที่เป็นบุคคลซึ่งก็คือผู้ใหญ่ที่จะต้องมีลักษณะเป็นกัลยาณมิตร ที่สามารถน้อมนำ ชัดเกล้าให้เด็กพัฒนาไปในทิศทางที่เป็นกุศลได้ นอกเหนือจากการจัดสิ่งแวดล้อมหรือที่เรียกว่าองค์ประกอบภายนอก (ปรโตโมหะ) ซึ่งเป็นวิธีการแห่งศรัทธาแล้ว ก็ต้องมีการพัฒนาองค์ประกอบภายใน (โยนิโสมนสิการ) ซึ่งเป็นวิธีการแห่งปัญญา เพื่อให้ผู้เรียนได้ฝึกเป็นผู้รู้จักคิด คิดให้เป็น คิดให้ถูกวิธี การศึกษาที่แท้จริงที่มีนัยหมายถึงการพัฒนาที่พ้นจากการบงการของตณหาไปสู่การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา คือรู้จักรับและปฏิบัติต่อสิ่งที่เกี่ยวข้องกับชีวิตอย่างถูกต้องตามกฎของเหตุและผล จึงจะเกิดขึ้นได้

โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองจึงเป็นโรงเรียนที่ตั้งอยู่บนปรัชญาการศึกษา แนวมนุษยนิยม ที่มีการบูรณาการ การประสานกันระหว่างนัยแบบตะวันตกที่ให้ความสำคัญกับปัจจัยภายนอกหรือสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการให้ “เสรีภาพ” แก่เด็กที่มีนัยหมายถึง ความเป็นอิสระ การทำได้ตามใจชอบโดยไม่ละเมิด

สิทธิเสรีภาพของผู้อื่น ขณะเดียวกันก็ต้องรับผิดชอบต่อการเลือก การกระทำ การคิด ของตนด้วย หรือกล่าวอย่างสั้นๆว่า เป็นเสรีภาพที่มีขอบเขตและเป็นเสรีภาพที่ให้ความสำคัญกับปัจเจกบุคคลค่อนข้างมาก และนับแบบตะวันออกเชิงพุทธที่ให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมภายในของบุคคล คือเห็นดุลยภาพระหว่างปัญญาหรือเหตุผล เพื่อให้ปลอดพ้นจากการครอบงำของปัจจัยภายนอก รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของสังคมที่ผันแปรไปตามกระแสวัฒนธรรมบริโภคนิยม ทุนิยม วัตถุนิยม หรือแม้แต่ศักดินานิยม ขณะเดียวกันก็สามารถตัดสินใจอย่างเป็นเหตุเป็นผลได้ด้วยตนเอง อีกทั้งยังเน้นการให้ความสำคัญต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคมที่เหมาะสมต้งาม ซึ่งในทางพุทธศาสนาเรียกว่า ปรโตโฆชะ อันเป็นสิ่งแวดล้อมที่เต็มไปด้วยความเป็นกัลยาณมิตร มีการจัดสิ่งแวดล้อมทางกายภาพที่ดีงาม ที่เต็มไปด้วยความอบอุ่นแห่งธรรมชาติ ได้แก่ ภูเขา แม่น้ำ ป่าไม้ ฯลฯ ตลอดจนบุคคลที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความรัก ความเข้าใจ ความเอื้ออาทร ฯลฯ ในอันที่จะนำมาซึ่งชีวิตที่สมบูรณ์หรือชีวิตที่ดีหรือชีวิตที่มีความสุข เป็นอิสรภาพปลอดจากทุกข์ปราศจากปัญหา หรือกล่าวอย่างง่าย ๆ ก็คือเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเสรีภาพของตนกับของผู้อื่น สิ่งอื่น ที่ไม่มีการทำลายหรือลดทอนเสรีภาพของกันและกัน ขณะเดียวกันก็ไม่เป็นการล่วงละเมิดหรือไม่ยอมรับในสิทธิของผู้อื่น ซึ่งในทางพุทธศาสนาเสรีภาพที่ว่านี้หมายถึง การมีจิตใจเป็นอิสระที่ไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลสตัณหา จึงเป็นผลทำให้กระบวนการเรียนรู้ของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองแห่งนี้ มีลักษณะที่เรียกว่า บูรณาการ

การจัดการศึกษาของโรงเรียนคุณธรรมแห่งความเป็นพลเมือง

การจัดการศึกษาของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นการจัดการศึกษาที่ไม่ได้ใช้โครงสร้างที่เป็นทางการ (Formal structure)ที่มีการจัดระบบองค์กรแบบราชการ มีสายบังคับบัญชาแบบลดหลั่น มีการกำหนดหน้าที่ความรับผิดชอบที่เป็นแบบแผน มีความสัมพันธ์ที่เป็นทางการมีขอบเขตมีทิศทางชัดเจน และคงที่ มีการกำหนดบทบาทของผู้ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับระบบอย่างชัดเจนหรือไม่สนใจว่าผู้ที่อยู่ในองค์กรนั้นจะมีความคิด ความรู้สึกอย่างไร หากแต่เป็นโรงเรียนที่มีการจัดการศึกษาที่อยู่ในรูปแบบโรงเรียน ที่มีอุดมการณ์ หลักการ เป้าหมายในการจัดการศึกษาที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน กล่าวคือ เป็นการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับเสรีภาพของผู้เรียน ที่ผู้เรียนสามารถจะเรียนหรือเล่นก็ได้ขึ้นอยู่กับความพร้อมของผู้เรียน โดยมีองค์ประกอบหลักสำคัญที่เป็นองค์ประกอบทางการศึกษาเชิงพุทธศาสนา อันได้แก่ วิธีการแห่งศรัทธาหรือปรโตโฆชะ หรือการจัดสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการพัฒนาหรือการศึกษาให้กับเด็ก และวิธีการแห่งปัญญาหรือโยนิโสมนสิการ อันเป็นการพัฒนาจิตใจเด็ก เพื่อให้เด็กรู้จักคิด คิดให้เป็น คิดให้ถูกวิธี เป็นกลไกสำคัญในกระบวนการเรียนรู้ อีกทั้งให้ความสนใจ ใส่ใจกับการใช้ชีวิตอย่างเป็นองค์รวม คือ มีความประสานกลมกลืนกับธรรมชาติในลักษณะของการพึ่งพาซึ่งกันและกัน ส่งผลให้ไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองแห่งนี้ มีลักษณะของการเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน มีบรรยากาศที่อบอุ่น เป็นมิตร เอื้ออาทร ห่วงใย ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การจัดการศึกษาของโรงเรียนจึงเต็มไปด้วย ความร่วมมือกันระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก ไม่ว่าจะเป็นความร่วมมือกันคิด ร่วมกันทำ ร่วมกันตัดสินใจ ร่วมกันรับผิดชอบ ร่วมกันตรวจสอบ ประเมิน และพัฒนา

การจัดการศึกษาของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง มุ่งที่จะให้มนุษย์ได้ใช้ชีวิตร่วมกันในสังคมอย่างมีความสุข เคารพสิทธิเสรีภาพของกันและกัน มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน มีความเอื้ออาทร ความเห็นอกเห็นใจ การแบ่งปันกัน ทั้งผู้ใหญ่และเด็กมีความเสมอภาคกัน ดังนั้นโรงเรียนแห่งนี้จึงเป็นชุมชนที่เกิดจากการบูรณาการระหว่างปัจเจกบุคคลกับสังคมอย่างลงตัว กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชนจึงมีส่วนสร้างเสริมให้บุคคลเกิดคุณลักษณะสำคัญ ที่เป็นพื้นฐานของการเป็นสมาชิกของชุมชนสังคมที่มีการปกครอง

ระบอบประชาธิปไตย นั่นก็คือ เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง

การจัดการศึกษาของที่นี่แบ่งออกได้เป็น 2 ลักษณะ ได้แก่

1) ลักษณะหลัก ซึ่งเป็นการจัดการศึกษาเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ในวิถีชีวิต ที่เอื้อต่อการสร้างหรือขัดเกลาคุณลักษณะต่างๆของผู้มีคุณธรรมของความเป็นพลเมือง อันได้แก่ การมีความเอื้ออาทร การอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติอย่างกลมกลืน ไม่ทำลายธรรมชาติ การทำกิจกรรมต่างๆร่วมกัน การปฏิสัมพันธ์กับบุคคลภายนอก การเข้าไปมีส่วนร่วมแก้ปัญหาบ้านเมืองต่างๆ การเรียนรู้เรื่องการทำมาหากินหรืออาชีพ ฯลฯ ซึ่งสาระของการเรียนรู้นี้จะเน้นความสอดคล้องกับชุมชน (Relevance) กล่าวคือ ไม่ยึดรายวิชาต่างๆหรือเนื้อหาวิชาเป็นหลัก (Content-oriented) หากแต่เน้นความรู้ที่สัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิต เช่น ความรู้เกี่ยวกับการทำนา การทำเกษตร การก่อสร้างที่อยู่อาศัยโดยไม่ทำลายธรรมชาติ การเน้นการแลกเปลี่ยนแบ่งปันผลผลิตแทนการขาย การเรียนรู้เกี่ยวกับศิลปะ วัฒนธรรมประเพณีพื้นบ้านต่างๆที่สามารถช่วยขัดเกลาคิดใจหรืออารมณ์ หรือสร้างค่านิยมการเสียสละ การให้ การเมตตา ฯลฯ การเรียนรู้ประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นผ่านผู้เฒ่าที่เคยมีประสบการณ์ตรงเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ การเรียนรู้เกี่ยวกับทักษะอาชีพที่สามารถช่วยให้ดำรงตนอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข เช่น การทอผ้า การตัดเย็บเสื้อผ้า การทำผ้าบาติก การทำเซรามิก เป็นต้น

กระบวนการเรียนการสอนในลักษณะหลักอันเป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตนี้ จึงไม่ใช่เป็นเพียงการให้ความรู้ด้วยการบรรยายในชั้นเรียนอย่างเดียว หากแต่เป็นการเรียนรู้ที่เน้นการคิด การปฏิบัติ การร่วมกันทำกิจกรรมต่างๆ หรือกล่าวอย่างสั้นๆก็คือเป็นการเรียนรู้ที่มุ่งเน้นให้เกิดประสบการณ์ตรง (Learning by doing) ที่ทุกคนต้องลงมือปฏิบัติหรือกระทำร่วมกัน ทุกคนต่างเป็นครูให้กันและกันได้ ดังจะสะท้อนให้เห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้นจากคำให้สัมภาษณ์ของผู้ใหญ่ในโรงเรียนแห่งนี้ ได้แก่ การเรียนรู้เกี่ยวกับการเห็นคุณค่าของข้าว และวัฏจักรการดำเนินชีวิตของคนที่เกี่ยวข้องกับข้าว ด้วยการทำนา

ที่นี่ ต้องมีกิจกรรมในเรื่องการทำนาข้าวด้วย เพราะหนึ่งเรื่องของชุมชนนี้แหละค่ะ ชุมชนพึ่งพาตนเอง มีอาหารการกินนะ ให้มีพร้อมก่อนนะคะเรื่องที่หนึ่งนะฮะ อันที่สองนะฮะ ก็เป็นเรื่องของ...เด็กนี่...ตอนที่เรามีข้าวบริจาคมาเยอะ เด็กจะไม่เห็นคุณค่าก็จะทิ้งข้าวอย่างไม่รู้สึอะไร เพราะฉะนั้นการพาไปทำนาก็ หลายคนกลับมาพูดเลยว่าแม่เห็นใจชาวนาแล้วเค้าปวดหลังมันก็ได้อันที่สอง อันนี้คือเป็นสิ่งที่...ที่เป็นเหตุผลเบื้องหลังเหมือนกัน นอกจากทำเรื่องชุมชนพึ่งพาตนเองแล้ว ต้องการให้คนเข้าใจเพราะเด็กเด็กเข้าใจชีวิตชาวนาแล้วก็เออ อันที่สามก็คือให้เห็นการดำเนินชีวิตอย่างเป็นวงจรเลย อาหารที่จะกินได้ คุณต้องมีข้าวนะ คุณต้องมีผักนะ คุณต้องมีไข่เนะ คุณต้องมีเนื้อสัตว์เนะอะไรอย่างนี้แล้วก็เขียนไปเรื่อย... (ครูใหญ่)

การเรียนรู้เกี่ยวกับประเพณี วัฒนธรรมท้องถิ่น เช่น เพลงพื้นบ้าน เพื่อให้ทราบถึงการดำรงชีวิตของผู้คนในชุมชนที่โรงเรียนตั้งอยู่ว่ามีความเป็นมาอย่างไร ตลอดจนการใช้ภาษาของผู้คนในท้องถิ่นนี้ รวมถึงการเรียนรู้เข้าใจชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในท้องถิ่นอื่นๆที่ได้รับ/ไม่ได้รับผลกระทบจากวัฒนธรรมทุนนิยมหรือบริโภคนิยมว่าเป็นอย่างไร ฯลฯ ดังสะท้อนให้เห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของผู้ใหญ่คนหนึ่งที่ว่า

...วัฒนธรรมเก่าๆนะมันสะท้อนถึงชีวิตที่มันมีสุขนี่เป็นเรื่องสำคัญ ที่จะต้องให้เด็กได้เรียน ยกตัวอย่างเช่นเพลงเหยียนะ แม่พาเด็กไปฟังเพลงเหยียน เวลาที่พ่อเพลงแม่เพลงเค้าคุยกันเค้าจีบกันนี่นะโดยผ่านเพลงเหยียน มันสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตในช่วงนั้นเนี่ย มันมีความสุขมากกว่าช่วงปัจจุบันนี้ จึงทำให้คนเนี่ยมีความติดอยู่กับศิลปะแม่แต่การจะบอกรักกันเนี่ย ก็ยังไม่ได้เขียนภาษาแห่งหนึ่ง ในทำนองเพลงเหยียนเป็นภาษาที่มันมี มันมีความหวานมันมีความพร้ออะไรเน

ตัวนี้ แม่เชื่อว่าเด็กเห็นเลยว่านั่นคือความสุข แสดงว่ามันสะท้อนถึงวัฒนธรรมดั้งเดิมของเราวัฒนธรรมเกษตรกรรมนะ มันเป็นวัฒนธรรมที่มีความสุขทีเดียว... พาเด็กไปกินไปดูการสีข้าวด้วยครกกระเดื่อง... แม้กระทั่งลิเกหรือละครอะไรพวกนี้ที่เป็นของเก่าๆนี้ แม็ก็นพาเด็กไปดูนะ... กิจกรรมเหล่านี้เป็นหลักสูตรที่เปิดกว้างไว้ค่ะ แต่อนาคต คงจะทำให้เป็นหลักสูตรขึ้นมา เพื่อจะทำให้รู้ว่าเราจะต้องเอาใจใส่ไหน เป็นการให้ครูทุกคนต้องเอาใจใส่... เพราะที่นี้ มีคนมาหลากหลายเลย เขมรก็มี ลาวผู้ไทก็มี ลาวธรรมดาก็มี และอะไรละ ปะกาเกยอกก็มี... คราวที่แล้วรวมค่าแห่งเจ้าจัดไปนอนในหมู่บ้านเลยแม่น้าขาว เด็กก็ไปนอนแล้วเด็กชอบใจมากเลยกลับมาเด็กจะเล่าแบบซาบซึ้งมากเลยละเพราะมันเป็นวิถีชีวิตของเค้าแล้วเด็กไปอยู่กะหมู่บ้านนะ

อยู่ในบ้านของชาวบ้านนะ ถึงแม้จะพูดกันไม่รู้เรื่อง แต่มันสื่อกันด้วยภาษาใจ สื่อกันด้วยการกระทำอะไรอย่างนี้ละ เด็ก ซึมซับได้ง่ายกว่า แล้วมันฝังอยู่ในความรู้สึกของเด็กได้มากกว่า และทุกครั้งที่เรามีสมาคมบรมิภคเข้ามาที่นี่ พอแม่ไปถึงปะกาเกยอกนี้เด็กเขาก็จะเล่ายาวเลย... (ครูใหญ่)

กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต จึงเป็นการเรียนรู้อย่างไม่เป็นทางการ ที่เน้นความพร้อมของเด็กเป็นสำคัญ ใช้วิธีการต่าง ๆ มากมาย เช่น การพูดคุย การลงมือปฏิบัติ การร่วมกิจกรรมทางศาสนา ฯลฯ มาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับวัยของเด็กและเรื่องราวต่างๆที่เด็กอยากเรียนรู้ โดยคำนึงถึงกาลเทศะ เพื่อให้เด็กเกิดความรู้สึกที่สนุกสนาน อยากเรียนรู้ด้วยตัวของเด็กเองไม่ใช่ด้วยการบังคับ ดังนั้นการเรียนรู้ของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ส่วนใหญ่จะเป็นลักษณะของการเรียนปนเล่น เพราะสามารถทำให้เด็กเกิดความรู้ พัฒนาความจำ สร้างความคิดสร้างสรรค์ขึ้นมาในตัวเด็กได้ พร้อมกันนั้นก็เป็นการเรียนรู้วัฒนธรรมต่างๆของชุมชน การสร้างค่านิยมชุมชน ตลอดจนการปลูกฝังให้เด็กเกิดคุณลักษณะพื้นฐานสำคัญที่จำเป็นต่อการเป็นสมาชิกของสังคมใหญ่ที่มีการปกครองระบอบประชาธิปไตยไม่ว่าจะเป็น ความมีวินัยในตน ความรับผิดชอบต่อตนเองและส่วนรวม การเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน การมีจิตสำนึกสาธารณะ ฯลฯ

กระบวนการเรียนรู้หลักของที่นี่จึงไม่เน้นการท่องจำ ไม่มีความรู้แบบเบ็ดเสร็จตายตัว เป็นการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก เน้นการลงมือปฏิบัติควบคู่กันไปกับความรู้ทางทฤษฎีที่ไม่ใช่ทฤษฎีล้วนๆแต่เป็นทฤษฎีที่ผ่านการย่อยของครูมาแล้ว เพราะฉะนั้นการเรียนรู้ของที่นี่จึงไม่ได้แยกหรือตัดตอนจากวิถีชีวิต เด็กจะรู้สึกเรียนเหมือนไม่ได้เรียน หมายความว่า ไม่เกิดความรู้สึกเหมือนกับการนั่งเรียนอยู่ในห้องสี่เหลี่ยม การเรียนเริ่มจากการเปิดโอกาสให้เด็กคิดและตัดสินใจเอง ด้วยการตั้งคำถามของครูเกี่ยวกับปัญหาที่เกี่ยวข้องกับตนเอง ชุมชนและระหว่างชุมชน ได้แก่ การแต่งกายด้วยการใส่เสื้อสายเดี่ยว การรับประทานอาหารอย่างไรให้เกิดประโยชน์แก่ร่างกายมากที่สุด การวางท่อก๊าซผ่านป่า การสร้างเขื่อน เป็นต้น การตอบของเด็กไม่มีถูกหรือผิด เพราะเป็นการถามให้เด็กคิดด้วยตนเอง และกล้าที่จะแสดงความคิดเห็นของตนเอง พร้อมกันนั้นก็ยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นร่วมด้วย บรรยากาศของการเรียนจึงเต็มไปด้วยเสรีภาพในการคิด ขณะเดียวกันการเรียนรู้ก็สามารถเกิดขึ้นได้ทุกที่ในชุมชนไม่ว่าจะเป็นที่บ้าน ที่ทำน้า ที่ในป่า ที่สวนเกษตร ในชั้นเรียน ที่โรงอาหาร ฯลฯ และนอกชุมชน ได้แก่ การอยู่ร่วมกันดำเนินชีวิตร่วมกันนอกชุมชนที่มีการค้างคืนภายนอก ซึ่งโรงเรียนนี้จะเรียกการเรียนรู้ในลักษณะนี้ว่า การออกค่าย และการเรียนรู้ความเป็นไปต่างๆหรือการเปลี่ยนแปลงของสังคมภายนอกแบบไม่ค้างคืน ที่เรียกว่า การไปเที่ยว ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นการเรียนที่สามารถสร้างคุณลักษณะจำเป็นพื้นฐานที่สำคัญ เช่น ความรับผิดชอบต่อตนเองและส่วนรวม ความเข้าใจในวัฒนธรรมบริบทนิยม ความเข้าใจในการใช้เสรีภาพในสังคมภายนอกที่เป็นการใช้อย่างไม่ละเมิดต่อเสรีภาพของสิ่งมีชีวิตใดๆไม่ว่าจะเป็นป่าไม้ ต้นน้ำ พื้นดิน เป็นต้น รวมไปถึงการเข้าไปมีส่วนร่วมในทางการเมืองในรูปแบบของการต่อต้านอำนาจรัฐเชิงอนุรักษ์ เช่น การชุมนุมร่วมกับชาวบ้านเพื่อคัดค้านการวางท่อก๊าซของรัฐ การชุมนุมร่วมกับชาวบ้านเพื่อศึกษาปัญหาและต่อต้านการใช้อำนาจรัฐบีบบังคับให้ประชาชนออกจากพื้นที่ที่รัฐต้องการ

ใช้ในการสร้างเขื่อนหรือสร้างโรงไฟฟ้า เป็นต้น กระบวนการเรียนรู้ที่วุ่นวายนี้ จึงไม่ได้เกิดจากการที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งหรือบุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นผู้ยึดเบียดเพียงอย่างเดียว หากแต่เกิดจากการปฏิสัมพันธ์กันระหว่างเด็กกับเด็ก เด็กกับผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่กับผู้ใหญ่ และระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และเกิดจากการได้มองเห็นและเข้าใจสภาพของปัญหาและความเป็นจริงด้วยตัวเอง

การประเมินผลการเรียนรู้ในลักษณะหลักนี้ จึงประเมินจากความสามารถในการจัดการตนเอง คือดูว่าเด็กคิดหรือปฏิบัติกิจกรรมต่างๆได้ด้วยตนเองและอย่างมีความสุข เต็มไปด้วยความรับผิดชอบหรือไม่ แต่จะไม่มีการชี้แจงที่ชัดเจนที่บ่งบอกว่าระดับใดหรือมีคะแนนเท่าไรจึงจะผ่านหรือไม่ผ่าน

2) ลักษณะรอง ซึ่งเป็นการจัดการศึกษาในห้องเรียนเหมือนโรงเรียนทั่วไป เพื่อให้สามารถเปิดดำเนินการสอนในลักษณะของการเป็นโรงเรียนอยู่ได้ และเพื่อประโยชน์ในการสอบเทียบของเด็ก จึงต้องมีการจัดการเรียนการสอนในห้องเรียนด้วย แต่ก็ยังมีลักษณะเฉพาะตนเองอยู่คือเน้นความสุขของเด็กเป็นสำคัญ กล่าวคือ แม้การเรียนการสอนจะดำเนินการตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการตั้งแต่ประถมศึกษาปีที่ 1 ถึงปีที่ 6 แต่การเรียนการสอนในห้องเรียนก็มีเพียงครึ่งวัน ตั้งแต่เวลา 9.00 น.-12.00 น. ซึ่งอาจจะใช้ใช้สถานที่ต่าง ๆ ตามธรรมชาติในโรงเรียน เช่น ใต้ต้นไม้ ริมแม่น้ำ ในสวนเกษตร ฯลฯ เป็นห้องเรียนด้วยก็ได้ โดยเรียนรู้วิชาหลัก 3 วิชา ได้แก่ คณิตศาสตร์ ภาษาไทย และสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ส่วนงานพื้นฐานอาชีพ และสร้างเสริมลักษณะนิสัย ไม่มีการเรียนการสอนเพราะปฏิบัติเป็นประจำอยู่แล้วในกิจกรรมต่างๆที่บ้าน โดยเรียนทั้งสามวิชาไปพร้อมกันในช่วงเวลาดังกล่าว รายละเอียดของเนื้อหาส่วนใหญ่ มิได้เป็นไปตามรายละเอียดที่ตายตัวจำกัดอยู่เฉพาะในหนังสือที่กระทรวงศึกษาธิการกำหนดเท่านั้น ยกเว้นเนื้อหาที่เป็นกฎหรือเกณฑ์หรือทฤษฎีเกี่ยวกับศาสตร์วิชาต่างๆนั้น ที่ยังต้องมีต้องสอนอยู่เพื่อให้เด็กสามารถต่อยอดได้หากต้องการจะศึกษาต่อ หากแต่เป็นเนื้อหาที่เริ่มจากความเป็นจริงรอบๆตัว ไปหาความเป็นจริงที่ไกลตัว และเรียนรู้จากสิ่งแวดล้อมในชุมชนไปหาสิ่งแวดล้อมภายนอกชุมชน เรียนเรื่องปัจจุบันย้อนไปหาเรื่องในอดีต โดยทั้งครูและเด็กสามารถสร้างเนื้อหาการเรียนรู้ไปพร้อมกันได้ อันสามารถนำมาซึ่งความรู้ใหม่ นอกจากนี้โรงเรียนจะส่งเสริมให้เด็กเรียนเป็นส่วนตัว หมายถึงว่าเด็กสามารถเลือกเรียนได้ตามความต้องการและความสนใจผ่านสื่อและหนังสือ ตลอดจนบุคคลต่างๆที่มีความรู้ความสามารถเฉพาะเรื่องได้ ส่วนภาคบ่ายจะเป็นการเรียนรู้อาชีพที่เด็กสามารถเลือกอาชีพที่ชอบหรือถนัด หรือประสงค์จะใช้เป็นอาชีพส่วนตัวในอนาคตต่อไป ผักผ่อนจนเกิดความชำนาญ

ครูของที่นี่จึงมีลักษณะที่ไม่เหมือนกับครูในระบบโรงเรียนทั่วไป กล่าวคือ ที่นี่จะไม่เรียกครูว่าครูแต่จะเรียกว่า แม่ พ่อ หรือพี่ เพราะแต่ละคนต้องทำหน้าที่หลายอย่าง เช่น สอนหนังสือ ดูแลเด็กที่บ้าน ให้คำปรึกษา คำแนะนำด้านการเรียน ด้านส่วนตัว ด้านสังคมและด้านอาชีพ เป็นเพื่อนที่เด็กทุกคนสามารถคุยหรือเล่นด้วยได้ ขณะเดียวกันในบางครั้งครูก็กลายมาเป็นผู้เรียนด้วย ดังนั้นสำหรับที่นี่แล้วทุกคนสามารถเป็นครูของกันและกันได้

การวัดและประเมินผลการเรียนการสอนในแบบห้องเรียน มี 2 แบบด้วยกัน คือ การวัดและประเมินผลการเรียนการสอนจากเด็กโดยครูผู้สอน และการวัดและประเมินผลการเรียนการสอนของครูโดยครูใหญ่ ซึ่งการวัดและประเมินผลการเรียนการสอนจากเด็กโดยครูผู้สอน สามารถจำแนกได้ 3 ลักษณะใหญ่ๆ ได้แก่ 1) การสอบ ซึ่งจะเน้นความพร้อมของเด็กเป็นสำคัญคือ เด็กพร้อมจึงขอสอบ และส่งคำตอบเมื่อพร้อม โดยมีลักษณะของข้อสอบเป็นแบบ อัตนัยเขียนตอบ แต่ก็มีการคิดเกี่ยวกับระยะเวลาการสอบด้วยเพื่อประโยชน์ที่เด็กจะพึงได้รับ หากต้องการศึกษาต่อหรือทำงาน กติกาที่ว่านี้จะเกี่ยวกับกำหนดระยะเวลาการขอสอบซึ่งจะต้องสอบภายในช่วงเวลาที่กำหนดให้ขอสอบได้แต่ก็ไม่จำกัดเวลาว่าต้องตอนกลางวันเท่านั้น เด็กสามารถขอรับข้อสอบตอน

กลางคืนก็ได้ มีระยะเวลาการส่งคำตอบได้ไม่เกินหนึ่งเดือนนับจากวันรับข้อสอบ ด้วยเหตุผลที่ว่าข้อสอบที่นี้มีลักษณะเป็นการเขียนตอบ และเน้นการปฏิบัติที่ต้องอาศัยความพร้อมของเด็กเป็นสำคัญ 2) การสังเกตพฤติกรรมของเด็กที่มีต่อการสอนของครู และการทำกิจกรรมต่างๆ เช่น ความสนใจใส่ใจเวลาเรียน ความรับผิดชอบที่มีต่องานที่ได้รับมอบหมาย การมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆในชั้นเรียน เป็นต้น และ 3) การประเมินจากความสุขของเด็ก กล่าวคือหากเด็กปฏิเสธด้วยการเดินออกจากห้องเรียน แสดงว่าเด็กไม่มีความสุขในการเรียน ครูต้องปรับวิธีการสอน เทคนิคการสอนใหม่ ขณะเดียวกันก็ต้องศึกษาสาเหตุที่แท้จริงที่ทำให้เด็กไม่มีความสุขในการเรียนขณะนั้นๆด้วยส่วนการวัดและประเมินผลการสอนของครูโดยครูใหญ่เป็นไปเพื่อตรวจสอบหรือสร้างความมั่นใจว่าครูที่สอนนั้นมีอุดมการณ์ และปรัชญาที่สอดคล้องกับอุดมการณ์ และปรัชญาของโรงเรียนหรือไม่ อีกทั้งเป็นการตรวจสอบว่าครูผู้สอนนั้นใช้อำนาจหรือละเมิดสิทธิเสรีภาพในการเรียนของเด็กหรือไม่

จากรายละเอียดต่างๆเกี่ยวกับการจัดการศึกษาข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่าโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นโรงเรียนที่เน้นกระบวนการเรียนรู้ที่ให้ความสำคัญกับความสุขของเด็ก ขณะเดียวกันก็เป็นการเรียนรู้ที่ไม่ได้แยกขาดจากวิถีชีวิต เป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต ที่ให้ความสำคัญกับการกระทำในกิจที่เกี่ยวพันกับการดำเนินชีวิตของเด็กในชุมชนที่ไม่ได้ตัดขาดจากสังคมใหญ่ จึงสามารถเรียกได้ว่า การเรียนรู้ของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองเป็นการเรียนรู้เพื่อชีวิต

โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นโรงเรียนที่แวดล้อมด้วยธรรมชาติที่บริสุทธิ์และอุดมสมบูรณ์ เป็นที่รวมของผู้คนเกือบ 200 ชีวิต ที่มีความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรม มาจากทั่วทุกภูมิภาคของประเทศไทย มาอยู่ร่วมกันเสมือนเป็นครอบครัวด้วยบรรยากาศแห่งมิตรภาพ ทุกคนเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน นอกจากนี้ยังเป็นมิตรกับบุคคล องค์กร หรือหน่วยงานภายนอก มีเครือข่ายที่มีอุดมการณ์ร่วมกันคอยช่วยเหลือ ลักษณะการดำเนินชีวิตของที่นี่จึงเน้นการพึ่งพาตนเองมากกว่าการพึ่งพารัฐ ภายใต้ระบบวิถีคิดเชิงองค์รวมที่เน้นความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติอย่างลงตัวและยึดมั่นในหลักคำสอนของพระพุทธองค์ ตามวิธีการแห่งศรัทธาและวิธีการแห่งปัญญา แก้ไขปัญหาความขัดแย้งต่างๆด้วยสันติวิธี มีกลไกของระบบสภาโรงเรียน และหลักการทางพระพุทธศาสนา ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี ศิลปวัฒนธรรม การละเล่นต่างๆ ช่วยผ่อนคลายความตึงเครียดระหว่างกันและกัน ช่วยขัดเกลาอารมณ์และจิตใจให้ละเอียดอ่อน นอกจากนี้ในด้านการจัดการศึกษา โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นโรงเรียนที่กำเนิดขึ้นภายใต้กระบวนทัศน์ใหม่ทางการศึกษา ในลักษณะของการเป็นทางเลือกที่ออกจากระบบการศึกษากระแสหลักของสังคมไทย มีปรัชญาการศึกษาแนวมนุษยนิยม ที่ผสมผสานระหว่างแนวคิดแบบตะวันตกที่ให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการให้เสรีภาพอย่างมีขอบเขตแก่เด็ก และแนวคิดแบบตะวันออกเชิงพุทธที่ให้ความสำคัญกับการศึกษาที่แท้จริง ที่หมายถึงการพัฒนาที่หลุดพ้นจากการบงการของตัณหาไปสู่การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา คือรู้จักรับและปฏิบัติต่อสิ่งที่เกี่ยวข้องในชีวิตอย่างถูกต้องตามกฎของเหตุและผล โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง จึงมิได้เป็นเพียงโรงเรียนในความหมายที่เข้าใจกันโดยทั่วไป หากแต่เป็นโรงเรียนที่มีความเป็นชุมชนที่ดั่งาม เป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ (Learning community) ที่เอื้อให้เกิดคุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองให้กับมวลสมาชิก อีกทั้งสะท้อนให้เห็นว่า คุณธรรมของความเป็นพลเมือง ไม่ใช่สิ่งที่สามารถจะเกิดขึ้นได้ในระบบโรงเรียนปกติ ที่มีรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลในโรงเรียนเป็นแบบแนวดิ่ง มีการสั่งการหรือรวมศูนย์อำนาจ หากแต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในชุมชนที่ดั่งาม ที่มีการกระจายอำนาจ มีโครงสร้างทางสังคมหรือความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เป็นแบบแนวราบมากกว่าแนวดิ่ง

บทที่ 5

โครงสร้างทางสังคมของโรงเรียน

การศึกษาริบทของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองในบทที่ผ่านมา แม้จะทำให้มองเห็นและเข้าใจถึงพัฒนาการของโรงเรียน การกำเนิดของโรงเรียน ปรัชญา หลักการ การจัดการศึกษา ตลอดจนสภาพปัจจุบันของโรงเรียนด้านอาคาร สถานที่ บุคคล และสิ่งแวดล้อมต่างๆภายในโรงเรียนได้อย่างชัดเจน แต่ก็ยังไม่เพียงพอที่จะทำให้เข้าใจได้ว่า โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองนี้มีสิ่งใดหรือกระบวนการใดที่เป็นปัจจัยหรือเงื่อนไขเอื้ออำนวยให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองขึ้นมาได้

การศึกษาโครงสร้างทางสังคมของโรงเรียน ที่หมายถึง การศึกษาแบบแผนของความสัมพันธ์ทางสังคมที่สมาชิกในโรงเรียนมีต่อกันในบทที่ 5 นี้ จึงเป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่จะช่วยให้สามารถตีความปรากฏการณ์ทางสังคมด้านโครงสร้างทางสังคมและพบสิ่งที่ซ่อนอยู่ภายใต้โครงสร้างดังกล่าว ที่เป็นปัจจัยหรือเงื่อนไขที่เอื้อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองแก่มวลสมาชิกในโรงเรียนนี้ได้

การศึกษาโครงสร้างทางสังคมของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง จึงกระทำการผ่านการศึกษาความสัมพันธ์ทางสังคม 2 ชุดคือ ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในโรงเรียน กับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนกับชุมชนภายนอกโรงเรียน

ในการอยู่ร่วมกันของผู้ใหญ่และเด็กในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ทุกคนต่างต้องทำกิจกรรมที่คล้ายๆกัน ทั้งที่เป็นกิจกรรมส่วนตนและกิจกรรมส่วนรวม ซึ่งกิจกรรมส่วนตน เป็นกิจกรรมที่ผ่านการพิจารณาจากสภาโรงเรียนแล้วว่า เป็นหน้าที่ที่ทุกคนจะต้องรับผิดชอบต่อตนเองเพราะจะทำให้ตนเองพัฒนา ขณะเดียวกันโรงเรียนก็พัฒนาไปด้วย อีกทั้งไม่เป็นการรบกวนเพื่อนสมาชิกในโรงเรียน เช่น การเรียนหนังสือ การฝึกงานอาชีพ การดูแลสุขภาพอนามัยของตนเอง เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมใหม่ๆอื่นๆอีกได้ หากมีการเสนอเข้าที่ประชุมสภาโรงเรียน และในทางกลับกันกิจกรรมบางกิจกรรมอาจถูกตัดออกไป เมื่อทุกคนเห็นพ้องต้องกันว่าไม่ก่อประโยชน์ต่อโรงเรียน หรือสมาชิกในโรงเรียนเท่าที่ควรคือมีหรือไม่มีก็มิค่างานแตกต่างกัน ส่วนกิจกรรมส่วนรวม เป็นกิจกรรมที่ผ่านการพิจารณาจากสภาโรงเรียนแล้วว่า เป็นกิจกรรมที่จำเป็นที่ทุกคนในโรงเรียนต้องร่วมกันกระทำ ร่วมกันปฏิบัติ เพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ ได้แก่ กิจกรรมเกี่ยวกับปัจจัยสี่หรือการดำรงชีวิตอยู่ในโรงเรียน เช่น กิจกรรมการทำนา กิจกรรมการทำเกษตรกรรมกสิกรรม กิจกรรมการทำงานบ้านร่วมกัน กิจกรรมการประชุมสภาโรงเรียน กิจกรรมทางการเมืองร่วมกับเครือข่ายหรือองค์กร ชุมชนภายนอก ฯลฯ กิจกรรมที่เกี่ยวกับวัฒนธรรม เช่น กิจกรรมการทำบุญตักบาตรฟังธรรมในวันสำคัญต่างๆ ทางศาสนา กิจกรรมการบวชเณรหรือชีพรามณ์ในช่วงปิดภาคเรียน กิจกรรมการเล่น การแสดงพื้นบ้านต่างๆ ได้แก่ ลิเก เพลงเหย่ย ละคร เป็นต้น

การอยู่ร่วมกันระหว่างผู้ใหญ่กับเด็กในโรงเรียนแห่งนี้ จึงเป็นการอยู่ร่วมกันเพื่อสนองตอบความจำเป็นพื้นฐานอย่างเดียวกัน คือการมีชีวิตรอด และเพื่อการพัฒนาตนเอง ในการอยู่ร่วมกันย่อมจะต้องมีการติดต่อกัน มีการปฏิสัมพันธ์กัน นานวันเข้าแบบแผนการติดต่อ การปฏิสัมพันธ์กันก็เริ่มชัดเจนและได้รับการยอมรับ และปฏิบัติตามจนกลายมาเป็นแบบอย่างในการติดต่อปฏิสัมพันธ์กันที่มีการสืบทอดไปยังคนรุ่นต่อไป ที่สามารถช่วยรักษาความเป็นระเบียบทางสังคม (Social order) ของโรงเรียน ทำให้ทุกคนสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติได้ (Peace) แต่เนื่องจากทุกคนมีความแตกต่างกัน มีความต้องการที่ไม่เหมือนกัน มีความปรารถนาที่ไม่เหมือนกัน มีเป้าหมายของตน ความขัดแย้งระหว่างกันจึงเป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงได้ สภาโรงเรียน

เรียน จึงกลายมาเป็นกลไกสำคัญอย่างหนึ่งที่โรงเรียนแห่งนี้ใช้เพื่อลดหรือจัดความขัดแย้งที่เกิดขึ้น

สภาโรงเรียน เป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างสังคมของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ที่เป็นกระบวนการจัดระเบียบคนที่มาอยู่ร่วมกัน สัมพันธ์กัน โดยมีคณะบุคคลที่ประกอบด้วย หัวหน้าและคณะทำงาน ทำหน้าที่สร้าง จัดระเบียบ ตลอดจนขัดเกลาระเบียบทางสังคมให้มวลสมาชิกในโรงเรียน ที่มาอยู่ร่วมกันนั้นได้รู้จัก เข้าใจ และปฏิบัติตาม ในฐานะการเป็นสมาชิกที่ดีของโรงเรียนฯ ดังสะท้อนให้เห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของครูท่านหนึ่งที่ว่า

แบบสภามันก็คือ ลด ลด ให้ทุกคนมีสิทธิ์มีเสียงเท่ากันมีหนึ่งเสียง แล้วก็ลดข้อขัดแย้ง ปัญหาที่เกิดขึ้น ในเมื่อผู้ใหญ่ไม่มีอำนาจ ใครก็ไม่มีอำนาจ แล้วจะใช้อะไรละ ก็ต้องใช้สภา เป็นตัวลดข้อขัดแย้ง ปัญหาต่างๆของคนในชุมชนนี้มาพูดคุยกันในสภาแล้วก็ลงโทษตัดสินร่วมกัน โดยบทลงโทษไม่ใช่ขึ้นอยู่กับคนใดคนหนึ่ง ขึ้นอยู่กับชุมชนให้ชุมชนเป็นผู้ตัดสิน ที่นี้จะเน้นชุมชนตัดสิน ในการเสนอโทษ บทลงโทษอะไรอย่างนี้ ไม่ใช่ขึ้นอยู่กับคนคนเดียว ที่นี้อาจก็ไม่ได้อยู่กับใครเลย อำนาจก็จะขึ้นอยู่กับสภา โดยมีสภา มันเหมือนกับเป็นตัวประสานหรือเปล่า... จำไม่ได้ เหมือนกับตัวประสานที่จะทำให้หลายๆฝ่ายมาเจอกัน แล้วมาคุย พูดคุย แทนที่จะเปิดเป็นแค่ขุบขิบๆกัน อยู่ข้างนอกเป็นกลุ่มเป็นกลุ่ม มาคุยกันเลย เป็นอย่างงี้ เรื่องมันเป็นอย่างไร

โครงสร้างของสภาโรงเรียนประกอบไปด้วย ประธานสภาฯ หนึ่งคน ที่มาจากการคัดเลือกของมวลสมาชิกทั้งหมดของโรงเรียนหรือการเสนอตนขึ้นมา แล้วทุกคนต่างยอมรับให้เป็นประธานได้ มีอายุตั้งแต่ 12 ปีขึ้นไป เป็นเด็กกลางหรือเด็กโต โดยประธานสภาฯ จะมีบทบาทหน้าที่เป็นเสมือนผู้ประสานงาน ให้การประชุมปรึกษาหารือระหว่างสมาชิกทุกฝ่ายทุกคนในห้องประชุม สามารถดำเนินไปได้อย่างราบรื่น และเป็นผู้กระตุ้นให้สมาชิกทุกคนในห้องประชุมกล้าพูดกล้าแสดงความคิดเห็น ความสัมพันธ์ระหว่างประธานสภาฯ กับมวลสมาชิกในที่ประชุม จึงเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะที่ต่างแลกเปลี่ยนข้อมูลแก่กันและกัน ภายใต้บรรยากาศที่เป็นกันเองไม่มีการบังคับ ข่มขู่ และมีคณะลูกขุนที่ประกอบด้วย เด็กกลาง 2 คน เด็กโต 1 คน ผู้ใหญ่ 1 คน และเลขาที่เป็นเด็กโต 1 คน มีคณะกรรมการอุทธรณ์ 5 คนประกอบไปด้วยเด็กกลาง 2 คน เด็กโต 2 คนและผู้ใหญ่ 1 คน ซึ่งผู้ใหญ่ที่จะเป็นหนึ่งในคณะลูกขุนหรือคณะกรรมการอุทธรณ์ได้ ต้องมีอายุการทำงานที่โรงเรียนมาแล้วอย่างน้อยสามเดือน คณะลูกขุนและคณะกรรมการอุทธรณ์ส่วนใหญ่จะเป็นชุดเดียวกัน ทำหน้าที่รับฟัง สืบสวนสอบสวนเรื่องราวต่างๆที่เกี่ยวข้องกับคดีความที่ฟ้องร้องกัน มีวาระการทำงาน 1 สัปดาห์ และทั้งนี้คณะทำงานของสภาโรงเรียนทุกคนจะต้องไม่มีคดีหรืออยู่ระหว่างการฟ้องร้อง

ส่วนสมาชิกผู้เข้าร่วมประชุม ที่นอกเหนือจากคณะกรรมการสภาโรงเรียนทั้งหมดข้างต้น เป็นเด็ก ทั้งเด็กเล็ก เด็กกลาง ตลอดจนเด็กโต และผู้ใหญ่ ทั้งที่เป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างๆของโรงเรียน เช่น เป็นครูใหญ่ เป็นครูผู้สอน เป็นช่าง เป็นแม่บ้าน เป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างประเทศ เป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายสังคม เป็นต้น โดยทุกคนต้องเข้าร่วมประชุมพร้อมเพรียงกันในเวลา 13.00 น. จนกระทั่งปิดประชุมสภาโรงเรียนก่อนเวลา 16.00 น. ในการเข้าร่วมประชุมการนั่งประชุมส่วนใหญ่จะนั่งตามบ้าน เพื่อให้ง่ายต่อการตรวจตราดูว่าใครขาด ใครไม่เข้าร่วมประชุม จากผู้ใหญ่ที่ประจำอยู่ในบ้านนั้นๆ โดยทุกคนจะต้องปฏิบัติตามกฎ กติกาหรือข้อกำหนดของการร่วมประชุมอย่างเคร่งครัด เช่น ไม่ส่งเสียงดังรบกวนเพื่อนสมาชิกในการประชุม ไม่แก้งสิ่งกันและกันในระหว่างการประชุม ไม่ทิ้งขยะในห้องประชุม เป็นต้น ในระหว่างการประชุมทุกคนต้องร่วมรับฟัง ร่วมคิด ร่วมพิจารณาตัดสินเรื่องราวต่างๆร่วมกัน เนื่องจากเป็นเรื่องของการใช้สิทธิของตนในสภาโรงเรียน การจะเสนอหรือฟ้องร้องผู้ใดในสภาโรงเรียน ผู้ฟ้องจะต้องแสดงสัญลักษณ์ของการเคารพต่อสภาโรงเรียน ด้วยการยกมือ

รองจนกว่าได้รับคำอนุญาตจากประธานสภาฯ จึงสามารถฟ้องหรือชี้แจงเรื่องราวใดๆได้ และการประชุมจะดำเนินไปตามวาระการประชุมซึ่งประธานจะแจ้งเป็นระยะๆ ก่อนยุติการประชุมสภาโรงเรียน จะมีการพิจารณาเลือกประธาน คณะลูกขุนหรือคณะกรรมการอุทธรณ์ชุดใหม่ โดยทุกคนสามารถเสนอชื่อ ร่วมพิจารณา และโหวต หากมวลสมาชิกส่วนใหญ่โหวตรับคณะกรรมการสภาโรงเรียนชุดใหม่ ก็จะถูกประกาศชื่อเพื่อแจ้งให้ทุกคนทราบอีกครั้งหนึ่งว่า คณะกรรมการสภาโรงเรียนชุดใหม่ประกอบไปด้วยใครบ้าง มีใครเป็นประธาน มีใครเป็นคณะลูกขุนหรือคณะกรรมการอุทธรณ์ จากนั้นประธานจะประกาศปิดประชุมสภาโรงเรียนและให้สมาชิกที่ต้องการอุทธรณ์มาแสดงตนพร้อมยื่นเรื่องขออุทธรณ์กับคณะกรรมการอุทธรณ์ชุดใหม่ เพื่อให้มีการสืบสวนสอบสวนเรื่องราวต่างๆ แล้วนำไปพิจารณาอีกครั้งหนึ่งในการประชุมสภาโรงเรียนคราวต่อไป

วาระการประชุมสภาโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ประกอบด้วยวาระสำคัญ 3 วาระได้แก่ วาระที่หนึ่ง เป็นวาระที่มีชื่อเรียกว่า “เรื่องที่ฟ้อง” โดยเมื่อเริ่มเปิดการประชุมสภาโรงเรียน ประธานจะให้ลูกขุนอ่านกฎ 10 ข้อ ที่ว่าด้วยความสงบของส่วนรวม ติดตามด้วยการอ่านโทษ และข้อบุคคลที่กระทำความผิดตามที่ผู้กล่าวหาฟ้องคณะลูกขุนเอาไว้แล้ว ในช่วงก่อนเข้าประชุมสภาโรงเรียน โดยคณะลูกขุนได้ไปทำหน้าที่สืบสวนสอบสวน สืบหาพยานหลักฐานมาเรียบเรียงแล้ว และชี้แจงให้ทุกคนทราบว่าเรื่องราวนั้นเป็นมาอย่างไร ซึ่งจะมีทั้งเรื่องที่ยกฟ้องคือเป็นเพียงเรื่องเข้าใจผิดกัน เช่น กรณีการขโมยกางเกงใน ซึ่งสืบสวนสอบสวนพบว่า ผู้ฟ้องตกแล้วลืมเก็บฝนตก มีเพื่อนเก็บให้แต่ไม่ได้ขโมย หรือเป็นเรื่องที่มีมูลความจริงซึ่งผู้ถูกกล่าวหาเองก็สามารถโต้แย้งหรืออุทธรณ์ได้ โดยหาหลักฐานหรือเหตุผลต่าง ๆ มาคัดค้าน แต่หากผู้ถูกกล่าวหายอมรับ ประธานจะขอความเห็นจากที่ประชุมว่าเห็นด้วยหรือไม่กับโทษที่พิพากษาไปแล้วนั้น ถ้าไม่มีผู้ใดคัดค้านก็ยืนยันโทษเดิม อย่างไรก็ตามหากคณะลูกขุนพิจารณาแล้วพบอีกว่า การยอมรับของผู้ถูกกล่าวหายอมรับเพราะยอมจำนนต่อหลักฐาน ก็จะไม่มีการลดโทษหรืออนุญาตให้อุทธรณ์ แต่หากผู้ถูกกล่าวหาไม่รู้และเข้าใจหรือมีสำนึก มีความเข้าใจอย่างท่องแท้ว่า การกระทำของตนทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน แต่ที่เข้าไปเพราะอารมณ์ชั่ววูบ อาจมีการเปิดโอกาสในวาระนี้เสนอลดโทษ แล้วให้มวลสมาชิกในที่ประชุมสภาโรงเรียนโหวตอีกครั้งหนึ่งก็ได้ นอกจากนี้ยังมีการเปิดโอกาสให้ใครฟ้องใคร เรื่องอะไรไว้ในวาระนี้อีกก็ได้ เพื่อให้คณะลูกขุนไปทำหน้าที่สืบสวนสอบสวนหาข้อเท็จจริง แล้วนำไปพิจารณากันอีกครั้งในการประชุมคราวหน้าในศุกร์ต่อไป

วาระที่สอง เป็นวาระที่มีชื่อว่า “เสนอให้ชี้แจง” อันเป็นการเสนอกฎใหม่ลัทธิเก่าหรือการเสนอขอปรับปรุงกฎกติกาต่างๆในโรงเรียน ตลอดจนเสนอเพื่อชี้แจงเรื่องราวต่างๆให้กันและกันทราบ ผู้เสนอจะเป็นใครก็ได้เสนอและให้เหตุผล จากนั้นประธานจะขอความคิดเห็นจากสมาชิกทั้งหมดโดยการเปิดโอกาสให้มีการอภิปรายถกเถียงกัน หลังจากนั้นจึงเป็นการโหวตลงคะแนน

ยกตัวอย่าง ในการประชุมสภาโรงเรียนเมื่อวันศุกร์สัปดาห์ที่สอง ของเดือนพฤศจิกายน 2542 ในวาระที่สองที่เป็นวาระ “เสนอให้ชี้แจง” มีอยู่หลายเรื่อง ได้แก่

1. การเสนอปรับปรุงกฎเก่าในข้อห้ามที่ว่า “ห้ามคุยกันในที่มืด” โดยผู้ใหญ่คนหนึ่ง ซึ่งให้เหตุผลว่า “ห้ามคุยกันในที่มืด” เป็นการใช้ภาษาที่กำกวม อาจมีปัญหาในการพิจารณาได้จึงเสนอให้เพิ่มเติมข้อความและระบุโทษให้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น ความว่า “ห้ามเด็กตั้งแต่อายุ 12 ปีขึ้นไปเล่นหรือคุยกันในที่มืดตามลำพังสองต่อสองหรือเป็นกลุ่ม” หากใครละเมิดกฎนี้ต้องตัดสิทธิ์หนึ่งวัน ต่อจากนั้นประธานสภาฯจะเสนอย้ำประเด็นให้สมาชิกทุกคนได้อภิปรายถกเถียงกัน ก่อนจะโหวตว่าผ่านการยอมรับหรือไม่ผ่านการยอมรับจากมวลสมาชิก

2. การเสนอให้พิจารณากิจกรรมต่างๆที่จะจัดในวันลอยกระทง โดยให้ที่ประชุมร่วมกันพิจารณาใน

เรื่องต่างๆเหล่านี้ ได้แก่ ขอให้ที่ประชุมเสนอข้อพิจารณาในงาน หรือรายละเอียดในวันลอยกระทง เช่น การประกวดนางนพมาศ การประกวดวาดภาพวันลอยกระทง เรื่องอาหารการกิน เรื่องกิจกรรมการแสดงในช่วงเด็กของแต่ละบ้านที่จัดแสดงในเวลาไม่เกินบ้านละ 7 นาที ต่อจากนั้นเป็นกิจกรรมของเด็กโตได้ร้องรำทำเพลง เต้นรำกัน เป็นต้น

3. กิจกรรมการแจกเสื้อกันหนาว ซึ่งมีผู้ใหญ่เสนอว่าให้ผู้ใหญ่ที่เป็นตัวแทนของแต่ละบ้านไปรับเสื้อกันหนาวจากส่วนกลางมาแจกเด็ก ไม่ต้องให้เด็กไปรับเอง เพราะจะได้ตรวจสอบได้ว่าใครในแต่ละบ้านที่ยังไม่ได้รับ ใครบ้างที่ได้รับแจกเสื้อกันหนาวไปแล้ว

4. การเสนอให้ที่ประชุมพิจารณาเรื่อง ความรับผิดชอบของเด็กโตในการเข้าฝึกทักษะงานอาชีพในช่วงบ่าย และการเข้าร่วมกิจกรรมการทำเกษตรในช่วงเช้า และการเสนอให้มีการประชุมของทุกฝ่ายในโรงเรียนในเรื่องการเข้ากิจกรรมของเด็กโตนี้ทุกๆ 6 เดือน

5. การเสนอให้พี่หลายคนทำตัวเป็นตัวอย่างที่ดีแก่น้องๆ

6. การเสนอให้โรงเรียนปรับกฎ กติกา หรือข้อห้ามต่างๆของโรงเรียนให้สอดคล้องกับกฎหมายของบ้านเมือง

7. การเสนอว่าการเล่นที่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของผู้อื่นน่าจะมีการเพิ่มโทษให้หนักกว่านี้ สำหรับคนที่ละเมิดสิทธิเสรีภาพผู้อื่นและทำให้ผู้อื่นบาดเจ็บ

วาระที่สาม เป็นวาระที่มีชื่อเรียกว่า "การฟ้อง 5 เรื่อง" หมายความว่า เป็นการเปิดโอกาสให้มีการฟ้องร้องกันได้ไม่เกินห้าเรื่อง เนื่องจากข้อกำหนดของเวลาที่หลังจากยุติการประชุมสภาโรงเรียน แล้วเด็กจะต้องทำกิจกรรมส่วนตนคืออาบน้ำพร้อมกันที่หน้าด้านหลังโรงเรียน โดยการฟ้องร้องกันในวาระที่สามนี้ จะดำเนินการก่อนการเลือกคณะกรรมการ ชุดใหม่ ซึ่งเรื่องที่เปิดโอกาสให้ฟ้องในวาระที่สามนี้ ประกอบไปด้วย 1) เป็นเรื่องที่ฟ้องกันในวันแรกไม่ทัน 2) เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในคืนวันพฤหัสบดีและวันศุกร์ช่วงเช้าที่ฟ้องคณะลูกขุนไม่ทันหรือฟ้องทันแต่คณะลูกขุนไม่มีเวลาพอที่จะสืบสวนสอบสวนเรื่องราวได้ 3) เป็นการฟ้องประธานและคณะลูกขุนในการทำหน้าที่ เช่น ประธานใช้อำนาจ ประธานและคณะลูกขุนไม่ทำงานอย่างเต็มที่ เป็นต้น 4) เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับความรุนแรงระหว่างเด็กกับเด็กด้วยกัน เรื่องของการไม่ทำกิจกรรมส่วนตนและส่วนรวมต่างๆ เช่น การไม่อาบน้ำ การไม่ซักเสื้อผ้า ฯลฯ หรือเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเล่นที่เป็นอันตราย เช่น การเล่นไฟ การเล่นน้ำลึกตามลำพัง การปีนต้นไม้สูงเกินกว่าหนึ่งเมตรขึ้นไป ซึ่งเป็นการกระทำที่ละเมิดต่อกฎ กติกาหรือข้อห้ามของโรงเรียน เป็นต้น และ 5) เป็นเรื่องของวัยรุ่น (เด็กโต) ซึ่งเป็นการฟ้องเพื่อนำไปสู่การประชุมสภาวัยรุ่นในเวลาต่อมา แต่ต้องมีการฟ้องในที่ประชุมสภาโรงเรียน เพื่อให้ทุกคนได้รับทราบเรื่องราวต่างๆเกี่ยวกับเด็กโตที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนหรือโรงเรียนด้วย

จากรายละเอียดข้างต้นเห็นได้ว่า ขั้นตอนการดำเนินงานของสภาโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองมีความชัดเจนรัดกุม บรรยากาศในการประชุมสภาโรงเรียนเป็นประชาธิปไตย ต่างฝ่ายต่างร่วมกันคิด ร่วมกันพิจารณา ร่วมกันตัดสินใจ ทุกคนต่างแลกเปลี่ยนข้อมูลแก่กันและกัน ประธานสภาฯรับฟังความคิดเห็นของคณะลูกขุนและบรรดาสมาชิก คณะลูกขุนและสมาชิกทั้งหมดให้ความเคารพประธานสภาฯ รับฟังประธานสภาฯ

การประชุมสภาโรงเรียนจะมีทุกวันศุกร์ช่วงบ่ายของสัปดาห์ประมาณ 2-3 ชั่วโมง ทุกคนไม่ว่าผู้ใหญ่หรือเด็กต่างต้องเข้าร่วมประชุมสภาโรงเรียน เพราะถือเป็นหน้าที่และความรับผิดชอบที่สำคัญมาก แต่ก็มีความเหมาะสมสำหรับเด็กเล็กมากๆที่ไม่สามารถคิดแม้แต่ในเชิงรูปธรรมได้ ซึ่งจะให้แม่บ้านเป็นผู้ดูแลและระหว่างที่มีการประชุม แต่หากเด็กเล็กอยากเข้าร่วมก็สามารถเข้าร่วมได้พร้อมกับแม่บ้านผู้ดูแลนั้น โดยจะเข้ามานอน มานั่ง

ฟังก็ได้ ส่วนช่างที่ทำงานเหนียวตั้งแต่เช้าและต้องมีภาระดูแลเด็กๆที่บ้านสามารถจัดเวรผลัดเปลี่ยนกันมาเข้าประชุมสภาโรงเรียนได้ หรือไม่เข้าเลยก็ได้หากมีงานเร่งด่วนที่ช่างทุกคนยังต้องปฏิบัติงานในช่วงบ่ายวันศุกร์

สำหรับเรื่องของการทำกิจกรรมเชิงสร้างสรรค์ เช่น การออกค่ายอาสาพัฒนา การสร้างเครือข่ายการอนุรักษ์ทรัพยากรดินและแม่น้ำร่วมกับหมู่บ้านในต่างจังหวัด หรือพิจารณาปัญหาของ/ระหว่างวัยรุ่น ซึ่งค่อนข้างเป็นปัญหาละเอียดอ่อน เช่น ปัญหาเรื่องเพศ ปัญหาเรื่องความรัก รวมทั้งปัญหาการศึกษาต่อ การประกอบอาชีพ ฯลฯ บางครั้งจะถูกแยกพิจารณาต่างหากอีกครั้งในสภาวัยรุ่น ซึ่งเป็นสภาที่ประกอบด้วยคณะทำงานที่ส่วนใหญ่เป็นเด็กโต อายุประมาณ 13 ปีขึ้นไปจำนวน 5คน วาระการดำรงตำแหน่งขึ้นอยู่กับการโหวต เป็นสัปดาห์ เป็นเดือน เป็นปีก็ได้ การประชุมก็ขึ้นอยู่กับกาโหวตว่าจะประชุมกันที่ไหนเมื่อใด หรือไม่มีการประชุมกันในเดือนนั้นๆเลยก็ได้ ดังนั้นโครงสร้างสภาวัยรุ่นจึงไม่มีรูปแบบตายตัว ขึ้นอยู่กับสภาพปัญหาและความจำเป็นเร่งด่วนของเรื่องนั้นๆ

โดยสรุปจะเห็นว่า สภาโรงเรียนเป็นกลไกสำคัญที่สามารถลดหรือขจัดความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างมวลสมาชิกในชุมชนแห่งนี้ ซึ่งมีอยู่ 2 แบบด้วยกัน คือ ความขัดแย้งที่ทั้งสองฝ่ายมีความเท่าเทียมกัน (Symmetric conflicts) ในฐานะของการเป็นสมาชิกของโรงเรียนเหมือนกัน และความขัดแย้งแบบแบบไม่เท่าเทียมกัน (Asymmetric conflicts) ซึ่งส่วนใหญ่เป็นความขัดแย้งของคนต่างวัยกัน นอกจากนี้สภาโรงเรียนยังถูกใช้เป็นกลไกในการสร้างความเข้าใจในอุดมการณ์การปกครองแบบประชาธิปไตย ถูกใช้เป็นกลไกสร้างความเป็นผู้นำผู้ตามให้กับเด็ก เป็นตัวแทนหรือตัว่วงดุลทางอำนาจระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก ตลอดจนเป็นแหล่งการเรียนรู้ เป็นแหล่งข้อมูลข่าวสารต่างๆที่เกี่ยวกับวิถีการดำเนินชีวิตของสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรม ความเป็นพลเมืองแห่งนี้ที่ถ่ายทอดสู่กันและกันอีกด้วย

นอกจากนี้เพื่อให้เกิดความชัดเจนมากยิ่งขึ้น เกี่ยวกับลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง การศึกษาปรากฏการณ์ของความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกด้วยการสัมภาษณ์ระดับลึกและการสังเกตอย่างมีส่วนร่วมได้สะท้อนให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลของมวลสมาชิกในโรงเรียนแห่งนี้มีหลายรูปแบบแตกต่างกันไปตามลักษณะความสัมพันธ์ มีรายละเอียดต่างๆปรากฏดังนี้

ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในโรงเรียน

ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง สามารถแบ่งออกได้หลายคู่ความสัมพันธ์ ได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับผู้ใหญ่ ความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับเด็ก และความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก มีรูปแบบปลีกย่อยแตกต่างกันไป ได้แก่ ความสัมพันธ์แบบต่างพึ่งพากันและกัน ในการดำรงชีวิต ความสัมพันธ์กึ่งสั่งการ ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันและตรวจสอบอำนาจซึ่งกันและกัน ความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกัน และความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เกิดโดยตรงแต่ผ่านสถาบันหรือกลไก

ความสัมพันธ์แบบต่างพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการดำรงชีวิต

ในการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ทุกคนไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ต่างพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกันจนกลายเป็นนิสัยประจำตนในลักษณะพี่ช่วยน้อง น้องช่วยพี่ พ่อแม่ช่วยลูก

ลูกช่วยพ่อแม่ เพื่อนช่วยเพื่อน ดังจะพบเห็นได้จากคำพูดที่เด็กและผู้ใหญ่ที่นี้ใช้กันติดปากเวลามีใครทำกิจกรรมใดๆ ได้แก่ “เค้าช่วยนะ” “แม่ให้เค้าช่วยนะ” “มากุช่วย” “มึงทำคนเดียวไม่ไหวหรอก กุช่วย” เป็นต้น และจากการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ระดับลึกแสดงให้เห็นว่า การพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกันของทุกคนในโรงเรียนแห่งนี้มีสาเหตุมาจาก

1. ทุกคนร่วมทุกข์ร่วมสุขอยู่ด้วยกันมานาน จนกลายเป็นความรัก ความผูกพัน ความสนิทสนม ความไว้วางใจกัน “การมีใจ” ให้กัน ดังตัวอย่างคำให้สัมภาษณ์ต่อไปนี้ เช่น คำให้สัมภาษณ์ของน้องบิกที่ว่า “หนูมาอยู่ตั้งสิบปีแล้ว รักที่นี่ รักมาก ชอบแม่... มาก แม่... เป็นคนใจดี” คำให้สัมภาษณ์ของน้องจุ่มที่ว่า “พ่อกับแม่มาเป็นช่างที่นี่ พ่อมาเป็นช่างปีพ.ศ.สามเจ็ดสามแปดประมาณนั้นละ ที่นี้ไม่ค่อยมีปัญหา สบาย ชอบ” คำให้สัมภาษณ์ของน้องเท่ที่ว่า “มาอยู่ที่นี่นานแล้วสี่ปี...ชอบที่นี่มาก” คำให้สัมภาษณ์ของน้องเคนจิ “อยู่มาตั้งแต่เกิด เกิดที่นี่ ชอบที่นี่” คำให้สัมภาษณ์ของน้องหิงที่ว่า “พื้งมาอยู่ได้สี่ปีละ ก็ที่แรกก็ทำงานอยู่ที่กรุงเทพ ทำงานอยู่ร้านขายเสื้อผ้า แล้วเพื่อนพ่อเขาติดต่อให้มา ก็เลยมาอยู่ ก็ชอบที่นี่แบบว่าผู้ใหญ่ให้ความอบอุ่นดี แล้วก็มีความสะดวกสบายให้เราด้วยแบบว่าสิ่งที่เราอยากได้เราก็ได้...” คำให้สัมภาษณ์ของน้องเอที่ว่า “มาอยู่ที่นี่ตั้งแต่สี่ขวบ นับถึงวันนี้ก็สิบหกปี...มาอยู่แรกๆก็กลัว เดียวนี้ดี ชอบครับเพื่อนกันเองดีครับ” หรือคำให้สัมภาษณ์ของน้องจิบแจงที่ว่า “มาอยู่สี่ปีแล้ว...ชอบที่นี่...ก็มันมีคนเยอะ พอเวลาเหงาก็มีเพื่อนมาเล่นด้วย”

โดยมีกิจกรรมที่ต้องร่วมทุกข์ร่วมสุขกันหลายกิจกรรม ตั้งแต่กิจกรรมระดับเล็กไปจนถึงระดับใหญ่ เช่น กิจกรรมการสร้างเล้าไก่ กิจกรรมการเล่านิทานก่อนนอน กิจกรรมการเข้าค่าย กิจกรรมการเรียนรู้วัฒนธรรมข้างนอก กิจกรรมงานชุมชน เป็นต้น ดังตัวอย่างรายละเอียดจากคำให้สัมภาษณ์ของครูใหญ่ที่ว่า “ที่เกาะนะแม่รักที่นั่นมาก... อย่างก่อสร้าง สร้างเล้าไก่อันนี้เราก็เฮลละโลกันทั้งโรงเรียนเลยไปช่วยกันสร้าง เด็กเล็กก็ยกจากส่งให้ผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ก็อยู่บนหลังคามุงจากเล้าไก่...” และคำให้สัมภาษณ์ของครูใหญ่ที่ว่า “เด็กใหม่เข้ามาเราจัดค่ายสายสัมพันธ์ มันเป็นเพียกรุ๊ป มันเกิดเพียกรุ๊ปขึ้นมาจากกิจกรรมในค่าย... การที่ต้องผจญภัยอะไรสักอย่างนี้มันทำให้เค้ารู้สึกได้ว่า เค้าได้มี เค้าได้ช่วยกัน แล้วความเป็นเพื่อนมันก็เกิดขึ้นมา จากการช่วยเหลือกัน ... แล้วกลุ่มเพื่อนนี้แหละที่จะบอกให้เค้ารู้ว่า เพื่อนเค้าจะบอกกับเพื่อนใหม่ได้ว่า ในชุมชนนี้มันอยู่กันด้วยกติกาอะไรบ้าง เราอยู่กันอย่างไร” และคำให้สัมภาษณ์ที่ว่า “คราวที่แล้ว งามคำแห่งเค้าจัดไปนอนในหมู่บ้านเลย แม่เฝ้าเฝ้า เด็กก็ไปนอน แล้วเด็กชอบใจมากเลย กลับมาเด็กจะเล่าแบบซาบซึ้งมากเลยละ เพราะมันเป็นวิถีชีวิตของเค้าแล้วเด็กไปอยู่กับหมู่บ้านนะ อยู่ในบ้านของชาวบ้านปะกาเกยอ แม่จะ พูดกันไม่รู้เรื่องแต่มันสื่อสารด้วยภาษาใจ สื่อกันด้วยการกระทำอะไรอย่างนี้ เด็กซึมซับได้ง่ายกว่า แล้วมันก็ฝังอยู่ในความรู้สึกของเด็กได้มากกว่า...” หรือคำให้สัมภาษณ์ของเจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษาที่ว่า “...การทำอะไรมีอะไรเราก็กินกัน มีอะไรก็ช่วยเหลือกัน...งานชุมชนทุกคนก็ต้องช่วยกัน...การทำเกษตรร่วมกันหรือว่างานอะไรที่เราจะต้องทำร่วมกันเราก็กินกัน คือแบบมันจะเป็นวิถีชีวิตเราจะต้องช่วยกัน ถ้าไม่ช่วยเราก็กอดนะ ” และคำให้สัมภาษณ์ของศิษย์เก่าคนหนึ่งที่ว่า “...ก่อนนอนก็มีการเล่านิทานให้ฟังแล้วก็พูดคุยกันก่อน มีการเล่นกิจกรรมกัน เล่นเกมตัวต่อให้เด็กเล่นก่อนนอน ให้อาจารย์บรรยายสิ นี่ไม่ได้ทำทุกอย่างนะมันจะเป็นบางคืน บางคืนก็จะให้บรรยายสิ บางคืนก็เล่นตัวต่อหรือไม่ก็เล่านิทานหรือไม่ก็เปิดเพลงฟัง เด็กก็จะชอบให้เล่านิทานเพราะมันได้ใกล้ชิดผู้ใหญ่...”

2. การดำรงอยู่ของโรงเรียนส่วนใหญ่อยู่ได้ด้วยเงินบริจาค แต่ปัจจุบันทั่วทุกภูมิภาคในโลกรวมทั้งประเทศไทยกำลังประสบกับปัญหาทางเศรษฐกิจ ทำให้โรงเรียนต้องสร้างกลไกการป้องกันตนเอง ด้วยการเน้นการพึ่งตนเองให้มากขึ้นกว่าเดิม ทุกคนในโรงเรียนจึงต้อง “ช่วยกันทำ ช่วยกันกิน ช่วยกันใช้” ต้องช่วยกันทำเกษตร ทำนา ทำงานบ้าน เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ ปัจจัยสี่ที่สามารผลิตได้เองก็ช่วยกันผลิตเพื่อลดค่าใช้จ่าย

พืชผักสวนครัวที่มีมากเกินความต้องการบางส่วนก็แบ่งปันแก่เครือข่ายหรือชุมชนรอบข้างหรืออื่น ๆ ไปขายที่ตลาด (Shared benefits) หรือสิ่งใดที่ไม่จำเป็นต้องใช้ก็ช่วยกันประหยัด เช่น ผู้ใหญ่หรือเด็กโตคนใดสามารถอาบน้ำในแม่น้ำได้ก็อาบ เพื่อลดการสิ้นเปลืองไฟฟ้าที่ต้องใช้เพื่อการสูบน้ำจากแม่น้ำขึ้นมา หรือไฟฟ้าดวงใดที่ไม่ใช้ก็ปิด เป็นต้น

3. การเป็นสถาบันการศึกษาทำให้โรงเรียนต้องสร้างการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นในทุกช่วงจังหวะแห่งชีวิตของสมาชิก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเรียนรู้ด้วยการลงมือกระทำ เพราะฉะนั้นกิจกรรมการเรียนการสอนจึงเป็นการลงมือกระทำร่วมกันระหว่างเด็กกับผู้ใหญ่ พี่พาส่งเสริมซึ่งกันและกันในกิจกรรมเหล่านั้น ไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมการเรียนในชั้นเรียน กิจกรรมการฝึกงานอาชีพ กิจกรรมการทำนา การทำเกษตร การทำงานบ้าน การซักเสื้อผ้า เป็นต้น

4. ข้อกำหนด ข้อผูกพันหรือพันธะของการเป็นสมาชิกของโรงเรียน ที่ทุกคนต้องปฏิบัติตาม ทำให้ทุกคนต้องพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ดังเดือน บอกกล่าวกันและกันว่าสิ่งใดทำได้สิ่งใดทำแล้วเป็นการผิดกฎของโรงเรียน

5. ความต้องการการยอมรับจากกันและกัน จึงต่างพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

ลักษณะของความสัมพันธ์แบบต่างพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ส่วนใหญ่เกิดขึ้นในการทำกิจกรรมที่เกี่ยวกับปัจจัยสี่หรือการดำรงชีวิตอยู่ในโรงเรียนร่วมกัน เช่น กิจกรรมการทำนา กิจกรรมการทำเกษตร กิจกรรมการทำงานบ้านร่วมกัน กิจกรรมการประชุมสภา ฯ ตลอดจนการทำหน้าที่ตามบทบาทหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย เช่น กรณีที่ครูท่านหนึ่งที่สอนเด็กเล็กในช่วงเช้าเสร็จแล้วในช่วงบ่ายมีเวรต้อนรับแขก แต่เมื่อแขกยังไม่มาก็จะไปช่วยครูอีกท่านดูแลเด็กเล็กไม่ให้เข้าไปวุ่นวายกับการฝึกอาชีพของเด็กกลางหรือเด็กโต ไปช่วยพันลำลี นึ่งสำลีเพื่อใช้ในการปฐมพยาบาลเด็กที่เกิดอุบัติเหตุเล็กน้อย เช่น ไม้ตำเท้า ลื่นหกล้มหนังถลอก วิ่งชนประตูพื้นหัก หรือไปช่วยแม่ครัวจับจ่ายซื้ออาหารสด อาหารแห้งบางส่วนที่ขาดไปหรือที่ไม่สามารถผลิตได้พอเพียงภายในโรงเรียน เช่น เนื้อสัตว์ ไข่ ปลาทุ ผักคะน้า ผลไม้จำพวกมะพร้าวอ่อน ส้ม เป็นต้น การพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกัน นำมาซึ่งความเอื้ออาทรช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่งนับดังกล่าวนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นเนื้อหาของการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของส่วนรวมร่วมกัน (Public affairs) หรือในกรณีที่ผู้ใหญ่ติดประชุมในช่วงเย็น บรรดาเด็กโตและเด็กกลางก็จะช่วยดูแลเด็กเล็กหรือดูแลซึ่งกันและกัน เพื่อให้ผู้ใหญ่ได้มีโอกาสเสวนากัน พูดคุยปรึกษาหารือกันเรื่องการเรียนของเด็ก เรื่องความรับผิดชอบของเด็ก รวมไปถึงจนถึงพฤติกรรมต่างๆ ของเด็ก รวมทั้งร่วมกันแบ่งปันความรู้แก่กัน ไม่ว่าจะเป็นความรู้ทางด้านการเมือง ความรู้เกี่ยวกับเศรษฐกิจ ความรู้เกี่ยวกับหลักหรือวิธีการสอน ตลอดจนเกร็ดเล็กเกร็ดน้อยต่างๆ ในการดำรงชีวิตในโรงเรียน เช่น สอนภาษาอังกฤษให้แก่กันโดยมีผู้ใหญ่ที่เป็นชาวต่างประเทศและเป็นอาสาสมัครมาอยู่ที่นี่เป็นผู้สอนให้ หรือใครมีความรู้เรื่องการนวด การทำสบู่ การทำแชมพู การทำผงซักฟอก การทำน้ายาล้างจาน คอมพิวเตอร์ หรืออื่นๆ ที่สามารถจะแบ่งปันให้แก่กันและกันได้ก็จะอาศัยช่วงเวลาตรงนี้เรียนรู้ร่วมกัน ลักษณะที่ว่านี้อาจเรียกได้ว่าเป็นการแบ่งปันประโยชน์แก่กันและกันและการแบ่งประโยชน์แก่สังคม (Shared benefits) ตลอดจนการประชุมปรึกษาหารือหรือแลกเปลี่ยนประสบการณ์หรือช่วยกันระดมสมองแก้ไขปัญหาต่างๆ ของผู้ใหญ่และเด็กที่ได้ประสบมา เช่น การที่เด็กบางคนมีพฤติกรรมชอบจับหน้าอกพี่หรือผู้ใหญ่ผู้หญิง การที่เด็กบางคนโกรธแล้วไม่สามารถควบคุมอารมณ์ตนเองได้ หรือวิธีการสอนเด็กที่ทำให้เด็กสนุก อยากรู้ อยากเรียน เป็นต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ในเรื่องของการดำเนินชีวิตร่วมกันในโรงเรียน ซึ่งทุกคนต่างพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการทำกิจกรรมต่างๆ นั้น ได้กลายมาเป็นวัฒนธรรมเฉพาะของคนที่นี่และเมื่อทุกคนต่างฝ่ายต่างเคารพในสิทธิเสรี

ภาพของกันและกัน พึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทุกคนจึงดำรงเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างกันไว้ได้อย่างเหนียวแน่น ระยะห่างทางสังคม (Social distance) ระหว่างกันจึงมีน้อย

ความสัมพันธ์แบบกึ่งสังการ

ความสัมพันธ์กึ่งสังการ เป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับผู้ใหญ่ที่มีตำแหน่งหน้าที่แตกต่างกันไป ซึ่งตำแหน่งของผู้ใหญ่ในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองประกอบไปด้วย ครูใหญ่ เจ้าหน้าที่ฝ่ายสังคม เจ้าหน้าที่ฝ่ายบัญชี เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างประเทศ เจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษา เจ้าหน้าที่ฝ่ายบริหาร เจ้าหน้าที่ฝ่ายอาหารวันเกิด แม่บ้าน ช่าง ซึ่งแต่ละตำแหน่งหน้าที่มีรายละเอียดต่างๆดังนี้

ครูใหญ่ มีหน้าที่ในการประสานงานให้ผู้ใหญ่ฝ่ายต่างๆดำเนินงานไปได้อย่างบรรลุผล เป็นผู้ชี้แจงให้ผู้ใหญ่ที่เข้ามาอยู่ในโรงเรียนแห่งนี้ทราบว่าเขาจะต้องรับผิดชอบหรือมีบทบาทอย่างไรในการทำงานตามตำแหน่งที่ได้รับ นอกจากนี้ยังเป็นผู้ที่ตัดสินใจในการเชิญวิทยากรจากที่ต่างๆมาอบรมความรู้ในเรื่องราวต่างๆให้กับผู้ใหญ่อีกฝ่าย และหากผู้ใหญ่อีกฝ่ายไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ครูใหญ่ก็ต้องเข้าไปดำเนินการแทน เช่น ผู้ใหญ่ที่ทำหน้าที่สอนไม่สบายก็ต้องเข้าสอนแทน แม่ครัวลากลับบ้านก็ต้องเป็นแม่ครัวแทนฯ

เจ้าหน้าที่ฝ่ายสังคม มีหน้าที่ในการติดตามเด็กและตรวจสอบ เชื้อดประวัติเด็กก่อนรับเข้าสู่โรงเรียน โดยมีเกณฑ์ว่าจะต้องเป็นเด็กที่ยากจน หรือถูกทารุณกรรม หรือไม่มีใครอุปการะได้ หรือด้อยโอกาส

เจ้าหน้าที่ฝ่ายบัญชี มีหน้าที่ในการจัดสรรงบประมาณของโรงเรียนในเรื่องต่างๆ เช่น เรื่องอาหาร ที่อยู่อาศัย การรักษาพยาบาล เป็นต้น

เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างประเทศ มีหน้าที่ในการติดต่อขอรับบริจาคและหาทุนจากภายนอกประเทศ เช่น จากญี่ปุ่น จากเยอรมัน เป็นต้น ด้วยการทำเอกสารการประชาสัมพันธ์ตัวเองเป็นภาษาญี่ปุ่นและภาษาอังกฤษ รวมถึงรายงานการดำเนินการต่างๆภายหลังที่ได้รับทุนเหล่านั้นมาแล้วให้เจ้าของทุนทราบ

เจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษา มีหน้าที่สอนหนังสือและดูแลเด็กๆที่บ้าน แบ่งออกเป็นการศึกษาในห้องเรียนที่มีการสร้างหลักสูตรขึ้นใช้เองร่วมกันภายในชุมชน ใช้เนื้อหาบางส่วนที่เป็นเนื้อหาหลักของกระทรวงศึกษาธิการมาปรับใช้ให้เหมาะสมกับสภาพการเรียนรู้ของผู้เรียน ลักษณะการเรียนการสอนเน้นเรื่องใกล้ตัวไปหาเรื่องไกลตัว เรียนจากสิ่งที่ง่ายไปหาสิ่งที่ยาก และการเรียน-การฝึกทักษะทางอาชีพ 8 ชนิดที่สัมพันธ์กับชุมชน เช่น ไฟฟ้า บาดิก เซรามิก ทอผ้า ตัดเย็บเสื้อผ้า คอมพิวเตอร์ ก่อสร้าง เฟอร์นิเจอร์ เพื่อให้เด็กๆได้ฝึกฝนทักษะเกี่ยวกับสิ่งเหล่านี้ ขณะเดียวกันก็เป็นการฝึกให้เด็กเกิดสมาธิมีจิตใจจดจ่อกับงาน เห็นความสำคัญของการทำงาน มีวินัยในการทำงาน มีความอดทน ทั้งนี้เด็กที่ฝึกทักษะทางอาชีพที่ขายผลผลิตได้จะได้รับค่าตอบแทนร้อยละ 50 ของราคาของที่ขายได้ เพราะรายได้ส่วนหนึ่งจะถูกนำมาใช้ในการจัดซื้ออุปกรณ์ต่างๆอีกครั้ง

เจ้าหน้าที่ฝ่ายบริหาร มีหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องของการก่อสร้าง ซ่อมแซมบ้านพัก อาคารเรียนต่างๆ เนื่องจากบ้านพักและอาคารเรียนสร้างจากไม้ไผ่เป็นส่วนมากทำให้ลำบากต่อการดูแลรักษา มอดกินปลวกเยอะ ดังนั้นเจ้าหน้าที่ฝ่ายนี้จะต้องคอยสอดส่องดูแลว่าบ้านแต่ละหลัง อุปกรณ์การเรียนการสอนเป็นอย่างไร การใช้งบประมาณจะมีระยะเวลาการหาและใช้เงินปีๆไป

เจ้าหน้าที่ฝ่ายอาหารวันเกิด มีหน้าที่ทำเอกสารแผนพับ ประชาสัมพันธ์โรงเรียนแก่สังคมภายนอก เพื่อให้ประชาชนและสังคมภายนอกได้เห็นความสำคัญของภาวะทุพโภชนาของเด็ก ร่วมเสียสละบริจาคปัจจัยต่างๆเพื่อช่วยเหลือเด็กที่ยากไร้ ขาดแคลนอาหารต่อมา

ช่าง มีหน้าที่ปฏิบัติการสร้าง ซ่อมแซม ดัดแปลง แกะไข ปรับปรุงสิ่งปลูกสร้าง หรือเฟอร์นิเจอร์ต่างๆ

แม่ครัว มีหน้าที่ประกอบอาหารให้ทุกคนในโรงเรียนรับประทานโดยเฉพาะอาหารกลางวัน ส่วนอาหารเช้าและเย็นแต่ละบ้านจัดการประกอบอาหารเองหรือแม่ครัวทำแล้วแต่กรณี

การดำเนินงานในด้านต่างๆของทุกฝ่ายจะสามารถดำเนินไปอย่างเกิดประสิทธิผลได้ ในเบื้องต้นครูใหญ่จะชี้แจงให้ผู้ใหญ่แต่ละคนทราบว่าตนอยู่ฝ่ายใดหน้าที่ความรับผิดชอบเป็นเช่นไร และเมื่อทำงานไปได้สักระยะ จะมีการประชุมชี้แจงผลการดำเนินงานของแต่ละฝ่ายให้กันและกันทราบ ซึ่งการประชุมดังกล่าวนี้จะมีขึ้นทุกสัปดาห์ละหนึ่งครั้งในช่วงเวลา 19.00 น. ในการประชุมทุกคนสามารถเสนอความคิดเห็น ตลอดจนวิธีการต่างๆที่ตนเคยดำเนินการมาแล้ว ทั้งที่ประสบผลสำเร็จและไม่ประสบผลสำเร็จ ให้แก่กันและกันทราบ เพื่อใช้เป็นข้อมูลประกอบการตัดสินใจได้ แต่ถ้าเป็นกรณีมีผู้ใหญ่ฟังเข้ามารับตำแหน่งหรือเข้ามาอยู่ในโรงเรียนแห่งนี้ไม่นาน จะต้องมีการพูดคุยกับครูใหญ่ซึ่งเป็นผู้ที่มีข้อมูลเกี่ยวกับโรงเรียนในทุกๆด้านมากที่สุด ในเบื้องต้นก่อน ดังกรณีของอาจารย์ชายคนหนึ่งซึ่งเข้ามาอยู่ที่โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองได้ประมาณ 3 เดือนกว่าๆเล่าให้ฟังว่า ครูหรือเจ้าหน้าที่ใหม่ที่เข้ามาจะปฏิสัมพันธ์กับครูใหญ่ก่อนสองต่อสองเพื่อตกลงร่วมกันว่าจะทำอะไรอย่างไร เช่น มีหน้าที่สอน ครูใหญ่ก็จะบอกว่าการสอนนั้นน่าจะมีเนื้อหาตรงนี้ให้เด็กด้วยหรือเนื้อหาตรงนี้ควรตัดไป ขณะที่ผู้ใหญ่ที่ทำหน้าที่ครูก็สามารถเสนอสิ่งใหม่ เลือกปรับ เลือกปฏิเสธ คำแนะนำของครูใหญ่ได้ แต่ที่สำคัญต้องยืนอยู่บนวุฒิภาวะ ความต้องการของเด็กส่วนมากเป็นสำคัญ และจะมีการตรวจสอบหรือประเมินสิ่งที่ตกลงกันไว้จากครูใหญ่ ด้วยการสังเกต ด้วยการถามเด็กๆที่เข้าเรียนกับผู้ใหญ่คนดังกล่าวว่าสอนเป็นอย่างไร เข้าใจไหม ชอบไหม สนุกไหม อยากหรือชอบเรียนวิชานี้ไหม เป็นต้นสำหรับเจ้าหน้าที่เก่า ส่วนมากจะใช้การประชุมครุคุยร่วมกันกับครูใหญ่พร้อมกันไปเลยทีเดียว วัตถุประสงค์ของการประชุมก็เพื่อพัฒนาการทำหน้าที่ของแต่ละฝ่ายให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชนให้มากที่สุด และเป็นการร่วมกันคิดแก้ปัญหาต่างๆร่วมกัน

สายการบังคับบัญชาหรือการสั่งการของผู้ใหญ่ที่มีบทบาทหน้าที่ต่างๆในโรงเรียนแห่งนี้ จึงมีขั้นตอนน้อย มีครูใหญ่เป็นผู้มอบอำนาจ บทบาท หน้าที่และการตัดสินใจให้เจ้าหน้าที่แต่ละฝ่ายรับผิดชอบดำเนินการในส่วนงานของตนไปเลย ลักษณะการทำงานเน้นการปฏิสัมพันธ์ปรึกษาหารือกันเป็นการส่วนตัว และเป็นกลุ่มให้เกียรติซึ่งกันและกันในการตัดสินใจ ไม่มีการควบคุมอย่างเข้มงวดในการปฏิบัติหน้าที่ของผู้ใหญ่แต่ละฝ่ายจากครูใหญ่ ยกเว้นงานด้านบริหารและบัญชี การดำเนินงานจึงมีขั้นตอนน้อย ต่างให้เกียรติ รับฟังความคิดเห็น และยอมรับกันและกัน จึงทำให้ผู้ใหญ่ที่นี่ทุกคนรู้สึกว่าเป็นความรับผิดชอบที่สูง จนบางคนไม่สามารถจะทำงานอยู่ที่นี่ได้ หรือบางคนยอมทำผิดกติกาของการทำงานด้วยการไม่รับผิดชอบงานไม่ว่าจะเป็นงานส่วนตัวหรือส่วนรวม ครูใหญ่ก็ต้องมาทำหน้าที่ประสานงาน ทำการวินิจฉัย ตัดสินและสั่งการว่าผู้ใหญ่นักดังกล่าวควรได้รับโทษระดับใด โดยครูใหญ่จะพูดคุยกับผู้ใหญ่นักดังกล่าวนั้นก่อนถึงสาเหตุแท้จริงที่ไม่ปฏิบัติหน้าที่ที่เป็นความรับผิดชอบส่วนตนและหน้าที่ที่ต้องทำร่วมกับคนอื่น ๆ เพราะเป็นถือเป็นกิจกรรมหรืองานส่วนรวม จากนั้นอาจเข้าประชุมครูแล้วแต่กรณีก่อนตัดสินความผิด

หากผู้ใหญ่นักใดได้รับโทษสูงสุดคือ “ให้ออก” แสดงว่า การละเมิดสิทธิ เสรีภาพทั้งของตนเองและส่วนรวมของผู้ใหญ่นักดังกล่าวนี้มีผลกระทบต่อผู้ใหญ่นักด้วยกัน ต่อเด็ก ต่อโรงเรียนในลักษณะที่นำมาซึ่งการเกิดความแปลกแยกในชุมชน หรือเป็นการสร้างอำนาจการต่อรองเรื่องผลประโยชน์เฉพาะตนแต่เพียงอย่างเดียว ดังคำให้สัมภาษณ์ของครูท่านหนึ่งความว่า

ทดลองอยู่ก่อนหนึ่งเดือน พอสามเดือนนี้งานเป็นวัย งานหลัก งานหลักอันดับแรก งานรองคืองานชุมชน งานบ้าน ถ้าไม่ได้จะหรือก็คือไล่ออกเลย ถ้าใช้ภาษาที่นี้ก็คือประเมินไม่ผ่าน คุณประเมินไม่ผ่านก็คือเก็บกระเป๋ากลับบ้านได้ แล้ว กฎ กฎของผู้ใหญ่ก็มีนะ ห้ามกินเหล้า ห้ามสูบบุหรี่ ห้ามเล่นการพนัน ห้าม ห้ามอะไรเยอะอยู่เหมือนกัน ถ้ามีปัญหาเขาต้อออกนะรู้สึก ครูใหญ่ในเรื่องของจิตวิทยา การดูคนนี่เก่ง ดูพฤติกรรมของผู้ใหญ่ ดูลักษณะความคิด คำพูดและการกระทำนี่ดูเชื่อมโยงกันต้อออกว่าคนนี้มีปัญหามา เพราะคนเขามามีหลายรูปแบบ การแสดงออกกับเด็กอะไรอย่างนี้เยอะๆ พุดจาเยอะๆ ถากถางเด็กหรือเปล่า เอาปัญหาของเด็กมาคุยวงสนทนาผู้ใหญ่ โดยไม่นึกถึงความรู้สึกของเด็กก็ได้ ความลับของที่นี่ก็คือความลับเกี่ยวกับเด็กเอาไปเผยแพร่ไม่ได้ ไม่ถูก

ปรากฏการณ์ทางสังคมเกี่ยวกับการบริหารจัดการโรงเรียนข้างต้น และจากการยืนยันของผู้ใหญ่หลายต่อหลายคนต่างพูดกันเป็นเสียงเดียวกันว่า หน้าที่ที่ได้รับมอบหมายนั้น “ยุติธรรมดี” จึงสะท้อนให้เห็นว่าการจัดระเบียบทางสังคมในกลุ่มผู้ใหญ่ที่มีการกระจายอำนาจค่อนข้างมาก ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่ในเรื่องของการทำบทบาทหน้าที่ต่างๆตามที่ได้รับมอบหมาย มีลักษณะเป็นการสั่งงานตามสายงานที่ค่อนข้างสั้น มีการควบคุมจากครูใหญ่ต่ำ ต่างฝ่ายต่างให้เกิดจิตซึ่งกันและกันในการทำงาน ยอมรับความคิดเห็นของกันและกัน มีความสัมพันธ์กันแบบเกื้อกูลกัน ฟังพาดภัยกัน การยินยอมมอบอำนาจให้ครูใหญ่ในการสั่งการวินิจฉัยตัดสินปัญหาต่างๆระหว่างผู้ใหญ่ด้วยกันนั้น จะเกิดเมื่อครูใหญ่มีข้อมูลมากกว่า มีความสามารถในการวินิจฉัยปัญหานั้นๆอย่างเป็นเหตุเป็นผล ด้วยความเที่ยงตรง ใจเย็น ดังนั้นการอยู่ร่วมกันในโรงเรียนแห่งนี้จึงเป็นผลให้เกิดการเคารพกันและเชื่อใจกัน (Interpersonal trust)

ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันและตรวจสอบอำนาจซึ่งกันและกัน

ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันและตรวจสอบอำนาจซึ่งกันและกัน เป็นความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับเด็กไม่ว่าจะเป็นเด็กเล็ก เด็กกลาง หรือเด็กโต ที่เสมอภาคกันไม่มีใครมีอำนาจเหนือใครได้ เพราะ 1) ทุกคนมีความเท่าเทียมกันในฐานะของการเป็นสมาชิกคนหนึ่งๆของโรงเรียน ที่ต้องรับผิดชอบทั้งต่อตนเองและส่วนรวม 2) ทุกคนมีความเคารพในเสรีภาพของกันและกันเพราะเห็นร่วมกันว่า จะนำมาซึ่งความสุขในการอยู่ร่วมกันได้ และ 3) ทุกคนต่าง เคารพในกติกากฎหรือมติของสภาที่ทุกคนมอบอำนาจให้ไปแล้ว โดยมีกระบวนการเรียนรู้ในการอยู่ร่วมกัน ในการทำกิจกรรมต่างๆร่วมกันในโรงเรียนเป็นตัวกลางสำคัญที่แสดงนัยให้เด็ก ๆ เห็นถึงความจำเป็นของ “การร่วมมือกัน” (Cooperation) คิดหรือกระทำด้วยความมุ่งมั่นสร้างสรรค์และมีความสุขจากการกระทำเหล่านั้นด้วยซึ่งตรงกับนัยทางพุทธศาสนาที่เรียกว่า “ฉันทะ” มิใช่เป็นการร่วมมือกันเพราะการมุ่งประโยชน์ที่ตนจะได้รับฝ่ายเดียว ซึ่งตรงกับนัยทางพุทธศาสนาที่เรียกว่า “มานะ” กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตจึงเป็นสิ่งที่สำคัญที่นำมาซึ่งความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกัน

อย่างไรก็ตามในการทำกิจกรรมต่างๆร่วมกันหรือในการอยู่ร่วมกัน อาจเกิดความขัดแย้งขึ้นมาได้ทั้งนี้เนื่องจาก วุฒิภาวะของเด็กและพื้นฐานความเป็นมาของเด็กที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะเด็กเล็กและเด็กกลาง ตัวกลางที่จะตรวจสอบ ตัดสิน และยุติความขัดแย้ง ความไม่เท่าเทียมกันในความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับเด็กจึงตกเป็นของ “สภาโรงเรียน” และ “สภาวัยรุ่น” เพราะสภาโรงเรียนและสภาวัยรุ่นเป็นที่มีความเป็นกลางมากที่สุดในการใช้อำนาจ เพราะอำนาจของสภาโรงเรียนเป็นอำนาจของคนส่วนใหญ่

ความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับเด็กแบบเท่าเทียมกันและตรวจสอบอำนาจซึ่งกันและกัน มักจะปรากฏในสถานการณ์ 3 สถานการณ์นี้ได้แก่

สถานการณ์การอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัว ในการอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวในบ้านแต่ละหลัง เด็กๆ ไม่ว่าจะเป็นเด็กเล็ก เด็กกลางหรือเด็กโต ต่างมีหน้าที่ความรับผิดชอบต่อตนเองและส่วนรวมเหมือนกัน เริ่มตั้งแต่ตื่นนอนตอนเช้า ต้องช่วยกันดูแลบ้าน รักษาความสะอาดของตนของบ้าน ทำอาหารเช้าและเย็นร่วมกัน ลงแปลงเกษตรด้วยกัน ดูแลกันและกัน อ่านหนังสือให้กันและกันฟัง สอนการบ้านกัน วันศุกร์ก็เข้าประชุมสภาโรงเรียนร่วมกันใครทำผิดก็ตักเตือนบอกกล่าวกัน แต่ถ้าเป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของกันและกันก็ต้องฟ้องร้องต่อคณะลูกขุนเหมือนกัน เด็กเล็กสามารถฟ้องเด็กกลางหรือเด็กโตได้ เด็กกลางสามารถฟ้องเด็กเล็กหรือเด็กโตได้ และเด็กโตก็สามารถฟ้องเด็กเล็กหรือเด็กกลางได้ เรื่องที่ฟ้องส่วนใหญ่เป็นเรื่องของการละเมิดสิทธิเสรีภาพส่วนตัวและส่วนรวม เช่น การทำร้ายร่างกายกัน การไม่ทำงานบ้าน การไม่เข้าเกษตร เป็นต้น ซึ่งโทษของเด็กๆที่นี่ก็ไม่รุนแรงนัก เช่น ไม่ทำงานบ้านเพราะขี้เกียจอยากนอน โทษที่ได้รับก็คือการอดขนมหรือได้ขนมน้อยชิ้นกว่าเพื่อน หรือตัดสิทธิ์พิเศษ คือไม่ได้รับโอกาสให้ไปเที่ยวข้างนอกหรือไปออกค่าย การไม่ทำกิจกรรมส่วนรวม เช่น การทำนา การทำเกษตร โทษที่ได้รับจะเป็นตั้งแต่อดขนม จนถึงการตัดสิทธิ์พิเศษไม่ให้ไปเที่ยวข้างนอกหรือไปร่วมกิจกรรมออกค่าย โทษที่ต้องกวาดห้องเรียนหรือห้องอื่นๆเป็นเวลา 3-5-7 วัน หากทั้งขยะในห้องนั้นๆ การหักกิ่งไม้ ตัดต้นไม้ ทำร้ายต้นไม้ โทษจะมีตั้งแต่ ให้อินตากแดดเป็นเวลาหนึ่งวัน ให้ออกไปตัดต้นไม้เป็นเวลาหนึ่งวัน อดขนม ตัดสิทธิ์พิเศษ ไปจนถึงการหักเงินออมในบัญชี แต่ถ้าเป็นการละเมิดข้อห้ามร้ายแรงของโรงเรียน เช่น ออกนอกโรงเรียนโดยไม่มีผู้ใหญ่รู้เห็นหรือยินยอม โทษคือการตัดสิทธิ์พิเศษไม่ให้ออกนอกโรงเรียนเป็นเวลา 1-3 เดือน หรือรุนแรงที่สุดสำหรับทักษะของเด็กคือ "ถูกส่งกลับบ้าน" ซึ่งถือว่าเป็นโทษที่ร้ายแรงมีผลทางด้านจิตใจกับเด็กมาก เพราะเด็กต้องกลับไปเผชิญกับสภาพปัญหาของครอบครัว ที่อาจเป็นความรุนแรงในครอบครัว ความอดอยาก การใช้อำนาจบังคับข่มขู่ให้ทำงานหรือหาเลี้ยงครอบครัว เป็นต้น

จากการที่ผู้วิจัยได้มีส่วนร่วมในการประชุมสภาโรงเรียนพิจารณาปัญหาของโรงเรียนแห่งนี้ พบว่าการฟ้องร้องกันในสภาโรงเรียน จะเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยดุลยพินิจของผู้ฟ้องมาก ส่วนใหญ่นเน้นการฟ้องร้องกันกรณีการละเมิดสิทธิเสรีภาพของส่วนรวม หรือเรื่องที่จะละเมิดสิทธิเสรีภาพส่วนตัวอย่างรุนแรงมากเท่านั้น ถ้าเป็นการเล่นกันแล้วเกิดพลาดพลั้งทำกันเจ็บก็จะมีโทษ แต่การไม่ฟ้องนี้อาจเนื่องมาจากผู้ละเมิดกับผู้ถูกละเมิดมีการอุปถัมภ์อะไรกันอยู่ หรือสงสารกันและกัน หรือจำไม่ได้แล้วว่าผู้ละเมิดทำอะไรตน เรื่องที่ฟ้องร้องกันมากที่สุดที่สภาโรงเรียนคือการละเมิดสิทธิเสรีภาพส่วนตัว เช่น การไม่ลงทำน้าอาบน้ำ การไม่ซักเสื้อผ้า การไม่เปลี่ยนเสื้อผ้าใส่เสื้อผ้าชุดเดิมเป็นเวลาหลายวัน การทำให้ผู้อื่นที่อยู่ในบ้านเดียวกันเสียขวัญ เช่น ทำเสียงดัง หรือจุดประทัด วิ่งเล่นบนบ้าน เป็นต้น ส่วนเรื่องที่เป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของส่วนรวมก็เช่น การทำร้ายต้นไม้หรือสัตว์ การป็นต้นไม้สูง การสูบบุหรี่ การหนีเที่ยวนอกโรงเรียน ฯลฯ เพราะสิ่งเหล่านี้ไม่ได้ส่งผลต่อตัวผู้ละเมิดเพียงอย่างเดียวหากแต่เกี่ยวข้องกับโรงเรียนและคนอื่นๆในโรงเรียนด้วย

สถานการณ์การเรียนรู้อยู่ร่วมกันในห้องเรียน เด็กทุกคนจะมีเสรีภาพเหมือนกันคือ จะเรียนหรือเล่นก็ได้ หากต้องการเรียน เมื่อเข้าห้องเรียนแล้วก็ต้องไม่สร้างความเดือดร้อนหรือรบกวนคนอื่น อันเป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น หรือไม่เรียนได้แต่ต้องไม่เกิน 3 ปีเนื่องจากเหตุผลเรื่องการดำเนินชีวิตของเด็กต่อไปในภายหน้า หรือถ้าเรียนไปแล้วรู้สึกไม่สนุกไม่อยากจะเรียนก็สามารถเดินออกจากห้องเรียนได้ แต่ต้องไม่ทำความรบกวนคนอื่นที่กำลังเรียนอยู่หรือไม่ไปทำความรบกวนชั้นเรียนอื่น

สถานการณ์การเรียนรู้อยู่ร่วมกันในโรงเรียน เด็กทุกคนในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองจะเรียนรู้การใช้ชีวิตร่วมกับธรรมชาติไม่ว่าจะเป็น คน สัตว์ พืช สิ่งของต่างๆ ได้เท่าเทียมกัน เรียนรู้การอยู่ร่วมกันในบ้านในโรงเรียนได้อยู่ตลอดเวลา เรียนรู้การใช้สิทธิเสรีภาพในสภาโรงเรียน เรียนรู้วัฒนธรรมของจังหวัด

ที่โรงเรียนตั้งอยู่ เรียนรู้ประเพณีวัฒนธรรมอื่นๆที่เป็นแบบฉบับเฉพาะของท้องถิ่น เช่น รำเหย่ย ลีเก ละคร ฯลฯ ได้ตลอดเวลาที่อยู่ในโรงเรียนแห่งนี้ ขณะเดียวกันเมื่อรู้และตระหนักได้ว่าสิ่งใดที่กระทำหรือไม่กระทำแล้วเป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น กังวลกระทำ หรือหากมีใครกระทำก็สามารถตรวจสอบซึ่งกันและกันได้ตลอดเวลา

ความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับเด็กแบบเท่าเทียมกันและตรวจสอบซึ่งกันและกัน จึงเป็นความสัมพันธ์ที่อยู่บนพื้นฐานของการเคารพในกติกาการอยู่ร่วมกัน ขณะเดียวกันก็เข้าใจและตระหนักในการเป็นสมาชิกของตน การใช้สิทธิเสรีภาพของตน และการไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพผู้อื่น ตรวจสอบซึ่งกันและกันอย่างสม่ำเสมอ ผลที่ตามมาก็คือ เด็กจะมีลักษณะของการมีวินัยในตนเอง การกล้าแสดงความคิดเห็นหรือทักท้วงหากมีใครคนใดคนหนึ่งกระทำการที่เป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น มีสำนึก มีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม

ความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกัน

ความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกัน เป็นความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับเด็กที่เต็มไปด้วย "การมีใจ" ซึ่งแบ่งออกเป็นในสองลักษณะย่อย ได้แก่ ความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันเพราะมีสายเลือดเดียวกัน และความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันเพราะความบกพร่องทางร่างกายและสติปัญญา

ความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันเพราะมีสายเลือดเดียวกัน มิใช่เป็นความสัมพันธ์แบบเครือญาติที่ดำเนินไปด้วยประโยชน์แห่งเครือญาติอย่างเดียว หากแต่เป็นความสัมพันธ์ที่แม้จะเป็นเครือญาติเดียวกันก็ยังคงมีการผูกพัน (Association) กันด้วยกิจกรรมของส่วนรวม ให้ความสำคัญแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าแค่ในเครือญาติ การเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมภายใต้ความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันเพราะมีสายเลือดเดียวกัน สามารถพิจารณาได้จากการลักษณะของการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการทำกิจกรรมต่างๆที่จัดเป็นกิจกรรมส่วนรวม

จากการสังเกตยังพบอีกว่า เด็กที่เป็นเครือญาติกันส่วนมากไม่ได้อยู่บ้านเดียวกัน เรียนชั้นเดียวกัน ยกเว้นฝาแฝด เนื่องจากความแตกต่างในเรื่องเพศและวัยของเด็ก ที่ถือเป็นการกีดกันในการจัดบ้านของโรงเรียนแห่งนี้ ในอันที่จะไม่ก่อให้เกิดปัญหาต่างๆต่อโรงเรียนตามมา ผลที่เด็กที่มีสายเลือดเดียวกันอยู่ต่างบ้านกันทำให้เด็กให้ความสำคัญกับเด็กคนอื่นที่อยู่ร่วมกันในบ้านเดียวกันมากกว่าเพื่อน้องที่อยู่ต่างบ้านกัน ขณะเดียวกันก็ทำให้ไม่มีค่านิยมในเรื่องการเป็นพวกเดียวกันเกิดขึ้นระหว่างพี่น้อง

ส่วนความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันเพราะความบกพร่องทางร่างกายและสติปัญญา เป็นความสัมพันธ์แนวราบที่เกิดขึ้นจากการมีใจให้กันและกัน การเอื้ออาทรกัน การเป็นมิตรกัน ยินดีและพร้อมจะช่วยเหลือกัน และกันด้วยจิตสำนึก (Conscious) ที่เต็มไปด้วยความรับผิดชอบ อย่างไรก็ตามแม้เด็กที่มีความบกพร่องทางร่างกายหรือสติปัญญาจะมีน้อยราย แต่เด็กแต่ละรายก็พยายามทำกิจกรรมหลายต่อหลายอย่างด้วยตัวเอง เช่น การเปลี่ยนเสื้อผ้าเอง การรับประทานอาหารเอง การทำเกษตรร่วมกับเพื่อนๆ เป็นต้น

ในการอยู่ร่วมกันของบุคคล เมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้นมา ปรากฏการณ์ของความสัมพันธ์ระหว่างเด็กย่อมเป็นไปอย่างไม่ราบรื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเด็กต่างวัยกัน สาเหตุหลักก็คือ การขาดวุฒิภาวะของเด็ก และประสบการณ์รุนแรงที่เคยได้รับมาก่อนมาอยู่ในโรงเรียนแห่งนี้ ดังนั้นทางออกที่เป็นไปได้ก็คือ ในการอยู่ร่วมกันในบ้านแต่ละหลังจะต้องพิจารณาถึงความสำคัญของสองสิ่งข้างต้นนั้นอยู่ตลอด

ความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับเด็กแบบเกื้อกูลกัน เกิดขึ้นจากการเรียนรู้ร่วมกันผ่านการใช้ระบบสภาโรงเรียนและการทำกิจกรรมร่วมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิจกรรมที่ต้องมีการข้างคั้นข้างนอกที่เรียกว่า "ออก

ค่าย” ดังนั้นเมื่อเด็กคนใดหรือฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งละเมิดสิทธิภาพของอีกฝ่าย การถกเถียงเชิงอภิปราย การให้ข้อคิดเห็น การเสนอแนะต่างๆของเด็กๆและผู้ใหญ่ทุกคนที่อยู่ในโรงเรียนแห่งนี้จะเริ่มเข้ามาเป็นตัวประสานความขัดแย้งดังกล่าว และจากจุดนี้เองที่เด็กๆได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการพิจารณาปัญหาต่างๆของพวกเขาเองในโรงเรียนร่วมกับผู้ใหญ่ในสภาโรงเรียน ความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันระหว่างเด็กรวมไปถึงระหว่างเด็กกับผู้ใหญ่ก็จะเริ่มแน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น การร่วมกันคิด ร่วมกันทำ ร่วมกันพิจารณา ร่วมกันตัดสินใจ ฯลฯ เรื่องราวต่างๆที่มีผลต่อโรงเรียนด้วยความรัก ความเอื้ออาทรต่อกัน ใจกว้างยอมรับฟังความคิดเห็นของกันและกัน ยอมรับความแตกต่างหลากหลายของกันและกันได้ จึงนำมาซึ่งความสามารถในการควบคุมดูแลตนเองหรือการมีวินัยในตนเองของเด็กนั่นเอง

ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เกิดโดยตรงแต่ผ่านสถาบันหรือกลไก

โดยปกติความสัมพันธ์ระหว่างคนสองคนหรือคนสองฝ่ายที่มีความแตกต่างกันทั้งทางด้านร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ สังคม หรือพูดอย่างง่าย ๆ ว่าเป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนสองคนหรือสองฝ่ายที่มีคนใดคนหนึ่งหรือฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเหนือกว่าหรือด้อยกว่ากัน มักจะเป็นความสัมพันธ์แนวตั้งที่บุคคลหรือฝ่ายที่เหนือกว่าสามารถจะใช้อำนาจของตนกับอีกคนหนึ่งหรือฝ่ายหนึ่งได้ เพื่อให้บุคคลนั้นหรือฝ่ายนั้นสยบยอม

แต่สำหรับโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง กลับเป็นไปในทิศทางที่ตรงกันข้าม กล่าวคือเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะแนวราบ ที่อำนาจไม่เกิดโดยตรงแต่ผ่านสถาบันหรือกลไก ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับเด็กที่นี่ จึงเกิดขึ้นมาจากความผูกพันกันด้วยเรื่องของส่วนรวมเป็นสำคัญ ที่มีมติตกลงร่วมกันว่า กติกาหรือกฎที่ทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขก็คือ ทุกคนจะต้องไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและส่วนรวม ดังนั้นทุกคนต้องร่วมมือร่วมใจ ช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการกระทำการกิจกรรมต่างๆของตนเอง และโรงเรียนอยู่อย่างสม่ำเสมอ อุทิศตนเพื่อโรงเรียนอย่างเต็มที่ไม่ว่าจะเป็น กิจกรรมการทำนา การทำเกษตร การสร้างหรือซ่อมแซมบ้านเรือน การรักษาความสะอาดของโรงเรียน การรักษาอนุรักษ์ทรัพยากรต่างๆในโรงเรียน ฯลฯ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับเด็กจึงตั้งอยู่บนพื้นฐานของความรักที่มีต่อกัน การเอื้ออาทรกัน การเรียนรู้ร่วมกัน เข้าใจในความแตกต่างของกันและกัน และเต็มไปด้วยความรับผิดชอบ

ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับเด็กจะเป็นไปอย่างราบรื่นหรือไม่เพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับการลดการใช้อำนาจของผู้ใหญ่เป็นสำคัญ ขณะเดียวกันการรักษาคุณภาพหรือลดระยะห่างทางสังคมระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก ก็จะต้องดำรงอยู่ตลอดเวลาแห่งการสัมพันธ์กัน อำนาจกลางที่เกิดจากการยินยอมมอบอำนาจหรือลดอำนาจของกันและกันจึงตกเป็นของสภาโรงเรียน สภาโรงเรียนกลายเป็นตัวกลางในการใช้อำนาจและตัวถ่วงดุลอำนาจระหว่างผู้ใหญ่กับเด็กที่นี่ ผู้ใหญ่และเด็กคนไหนหากทำผิดกติกาหรือกฎก็ต้องได้รับโทษเหมือนกัน

ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เกิดโดยตรงแต่ผ่านสถาบันหรือกลไก จัดเป็นความสัมพันธ์ในรูปแบบเฉพาะตนของโรงเรียนที่อยู่บนฐานของความรัก ความไว้วางใจเชื่อใจกัน ความเสมอภาคกัน ความเคารพในสิทธิเสรีภาพของกันและกัน ที่สามารถถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่งได้ในแบบฉบับเฉพาะตน เกิดขึ้นได้ เพราะในเริ่มแรกมีข้อตกลงร่วมกันที่สภาโรงเรียนว่า ทุกคนจะอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขได้ต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการทำกิจกรรมส่วนรวมร่วมกัน “ช่วยกันทำ ช่วยกันกิน ช่วยกันใช้” ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมการทำนา กิจกรรมการทำเกษตร กิจกรรมการดูแลรักษาความสะอาดของบ้านและโรงเรียน กิจกรรมการดูแลปกป้องรักษาทรัพยากรธรรมชาติและข้าวของเครื่องใช้ต่างๆที่เป็นของโรงเรียน ฯลฯ ต่อมาไม่ว่าโรงเรียนจะเกิดวิกฤตการณ์ใดๆ เช่น น้ำท่วม บ้านพัง โรค-

ระบาท ฯลฯ ความรู้สึกหรือสำนึกที่เห็นแก่ส่วนรวมก็จะเกิดขึ้น ทั้งผู้ใหญ่และเด็กต่างช่วยเหลือกันและกันด้วยความจริงใจและเต็มใจ ด้วยรอยยิ้ม และการรู้การเข้าใจในเหตุและผลของการร่วมแรงร่วมใจกัน ดังนั้นไม่ว่าผู้ใหญ่หรือเด็กทุกกลุ่มใดจะทำกิจกรรมใด ก็ใหญ่หรือเล็กแค่ไหน การยื่นมือเข้าช่วยเหลือกันจึงพบเห็นอยู่ตลอดเวลา หลังคำกล่าวสั้นๆที่ว่า “แม่เค้าช่วยนะ” “มาเค้าช่วย” “ให้เค้าช่วยนะ” “มาพี่เค้าช่วย” “ให้พี่ช่วยไหม” ไม่ว่าจะเป็นการทำข้าวหลามเพื่อใช้ในกิจกรรมงานวันปีใหม่ การจัดเวทีประกวดนาง นพมาศวันลอยกระทง การสร้างเล้าไก่-เป็ด การชักเสื้อผ้าให้เด็กเล็กที่ยังดูแลตัวเองไม่ได้ การคัดเลือกของบริจาคที่ใช้ได้ในโกดังเพื่อนำไปบริจาคต่อตามเครือข่ายหรือชุมชนที่ขาดแคลน เป็นต้น

อย่างไรก็ตามในความเป็นจริง ก็มีได้ปราศจากปัญหาความขัดแย้งจากการใช้อำนาจต่อกันและกันทั้งทางตรงและทางอ้อม ยังคงมีการละเมิดเสรีภาพของกันและกัน การละเมิดกฎกติกาส่วนรวมอยู่หลายครั้ง ได้แก่ การสูบบุหรี่ การหนีเที่ยวนอกโรงเรียน การไม่ทำกิจกรรมส่วนรวมร่วมกับบุคคลอื่นๆ การไม่รับผิดชอบตนเอง ฯลฯ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเด็กกลาง มีสาเหตุที่สืบพบโดยคณะลูกขุนหรือโรงเรียน 2 สาเหตุหลักคือ 1) สาเหตุมาจากมีตัวล่อหรือตัวเบี่ยง เช่น เพื่อนชักชวนหรือเห็นเพื่อนหนีเที่ยวนอกโรงเรียนแล้วไม่โดนลงโทษ สื่อต่างๆ ทั้งในโทรทัศน์ ตามห้างสรรพสินค้าที่เด็กๆ ต่างประกวดประชันกันมีวัตถุสิ่งนั้นสิ่งนี้ทำให้เด็กขโมยทรัพย์สินมีค่าของผู้ใหญ่ในโรงเรียนไปซื้อหา มา ผู้ใหญ่ที่เป็นแขกที่มาเยือนสูบบุหรี่แล้วทิ้งก้นบุหรี่โดยไม่ดับบนพื้น เมื่อเด็กเห็นเด็กเกิดอยากลองก็หยิบขึ้นมาดูด การที่เด็กอ้างเหตุผลการไม่ร่วมกิจกรรมส่วนรวมเพราะอยากอ่านหนังสืออยากเรียนเก่งเหมือนบุคคลต่างๆ ที่พบเห็นในหนังสือพิมพ์ ในโทรทัศน์ เป็นต้น และ 2) สาเหตุจากผู้ใหญ่ในโรงเรียนที่ต้องการให้เด็กรู้จัก ต้องการสร้างอิทธิพลด้วยการใช้ความรักเป็นอำนาจทางอ้อมต่อรองกับเด็ก ในลักษณะที่ทุกครั้งที่มีการปฏิสัมพันธ์กับเด็ก จะต้องมีขนมหรือวัตถุสิ่งของมีค่าต่างๆ มาผูกมัดกัน มาเป็นเงื่อนไขต่อกัน แต่ผลที่ได้รับก็คือทั้งเด็กและผู้ใหญ่ที่สัมพันธ์กันในลักษณะที่ว่านี้ไม่สามารถอยู่ในโรงเรียนแห่งนี้ต่อไปอีกได้ เพราะอาจกลายเป็นมูลเหตุแห่งความแปลกแยกในโรงเรียนจนท้ายที่สุดโรงเรียนอ่อนแอ จึงถูกพิจารณาในการประชุมครูหรือประชุมผู้ใหญ่ให้ออกจากโรงเรียนไป

ปัญหาร้ายแรงที่เกี่ยวกับการละเมิดเสรีภาพของผู้อื่น รวมไปถึงสิ่งแวดล้อม ไม่ว่าพืชหรือสัตว์ ในลักษณะที่เป็นอันตรายแบบที่เรียกว่าเลือดตกยางออกหรือสูญเสียชีวิต ที่ผู้กระทำเป็นเด็ก ผู้ใหญ่จะไม่มีอำนาจในการที่จะตัดสินลงโทษเด็กโดยทันที หากแต่ต้องมอบอำนาจนั้นให้สภาโรงเรียนพิจารณาก่อน และหากยังตกลงกันไม่ได้ ก็ต้องมาพิจารณากันอีกที่ที่ประชุมผู้ใหญ่หรือที่ประชุมครู ก่อนจะมีมติการลงโทษออกมา โทษที่รุนแรงที่สุดของที่นี่ในทัศนะของผู้ใหญ่จะเป็น “การตี” แต่สำหรับเด็กจะเป็น “การถูกส่งกลับบ้าน” ดังคำให้สัมภาษณ์ของครูใหญ่ที่ว่า

การตีคือการลงโทษที่รุนแรงที่สุดสำหรับที่นี่ แต่ไม่เคยได้ผลเลย ได้ผลก็คือการเบรกเท่านั้นเองนะ แม้ว่าอย่างนี้มากกว่านะ การตีเด็กนี่ก็คือการปะทะกันระหว่างอำนาจ เพราะเด็กเค้า เค้าจะมีการใช้อำนาจของเค้า ในการที่จะทดสอบอำนาจของเราะ ที่นี้หลังจากตีไปแล้วนี้ มันต้องมีกระบวนการต่อมาในการที่จะปรานี ประณอมอำนาจ มันถึงจะเกิดการยอมรับกันเพราะฉะนั้นการตีไม่ได้หมายความว่า เป็นคำตอบเด็กเสร็จสุดท้าย มันจะต้องมีมันจะต้องมีคำถามและคำตอบขึ้นต่อมามากขึ้น เพราะถ้าคุณตีโดยที่คุณไม่มีกระบวนการ ตอบคำถามอันต่อไปแล้วนี่นะ ผลที่ออกมาก็คือ เค้ากับเราจะเป็นศัตรูกันอย่างถาวรแล้ว เราจะไม่สามารถช่วยอะไรเค้าได้เลยนะในท้ายที่สุด เพราะฉะนั้น แม่จะเยอะที่แม่บอกว่าตีไปแล้วนี้ แล้วไม่ได้ผลเพราะอะไรรู้ไหม เพราะว่าพอคุณตีเสร็จแล้วแล้วคุณคิดว่านั่นคือ นั่นคือการแก้ปัญหาเด็กเสร็จ แต่คุณคุณจะไม่เจอปัญหาอันตามมามากมายเลย จิตห้องเรา ฉีกของเราทั้ง...

ปกติวิธีการลงโทษด้วยการตี จะไม่ได้รับอนุญาตให้ใช้ไม่ว่ากรณีใดๆทั้งสิ้น ยกเว้นไม่มีทางเลือกใดที่ดีกว่า โดยการตีจะมอบอำนาจให้กับครูใหญ่เป็นผู้ตีแต่เพียงผู้เดียว แต่ทั้งนี้ก็ต้องเป็นการตีอย่างเป็นเหตุเป็นผล หมายความว่า ครูใหญ่จะต้องปฏิสัมพันธ์กับเด็กที่กระทำความผิดรุนแรงนั้น จนเด็กนั้นยอมรับและเข้าใจในเหตุผลของการทำโทษด้วยการตีดังกล่าวเสียก่อน ครูใหญ่จึงจะสามารถตีเด็กได้ อุปกรณ์ที่ใช้ในการทำโทษจะเป็นกึ่งไม้อ่อนขนาดเล็ก จำนวนครั้งของโทษที่ได้รับขึ้นอยู่กับคดีความนั้นๆ ซึ่งจากการศึกษาข้อมูลส่วนนี้พบว่า เด็กที่กระทำความผิดรุนแรงถึงขั้นต้องได้รับโทษตีนั้นจะเป็นเด็กกลางและเด็กโต ที่มีอายุระหว่าง 7-12 และ 13-20 ปีตามลำดับ ที่สามารถรับฟังและเข้าใจเหตุและผลของการทำโทษนั้นได้แต่กระทำเพราะอยากลองอยากรู้ ดังคำให้สัมภาษณ์ของน้องเจตที่ว่า “ตอนนั้นอายุ 13 อยากลองทำไม้ปิ่นต้นไม้ไม่ได้ น้องเจอ เอาไปฟ้อง แม่...เลยเรียกพบ โดนตีแต่ไม่โกรธแม่...เพราะผมผิด เดี๋ยวนี้ไม่ปิ่นละโดแล้ว...”

นอกจากนี้ จากการสังเกตของผู้วิจัยพบข้อมูลเพิ่มเติมอีกว่า โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นโรงเรียนที่มีสื่อเทคโนโลยีสมัยใหม่ครบครัน เช่น มีการใช้สัญญาณดาวเทียม มีการเข้าสัญญาณการเรียนการสอนจากต่างประเทศ มีคอมพิวเตอร์ มีโทรทัศน์ ฯลฯ แต่สื่อทุกประเภทถูกกั้นกรองจากผู้ใหญ่ก่อนนำสู่เด็กเสมอ เช่น รายการโทรทัศน์ต่างๆถ้าเป็นเรื่องราวที่ส่งเสริมหรือก่อเกิดค่านิยมทางวัตถุ เช่น นิยมการแต่งกายด้วยเสื้อผ้าสวยๆ ทำสีผม ใช้ของราคาแพง หรือที่ส่งเสริมพฤติกรรมรุนแรง เช่น การฆาตกรรม การทำร้ายร่างกายด้วยวิธีการต่างๆ หรือแม้แต่ข่าวหนังสือพิมพ์ที่เขียนข่าวไม่จริงทางโรงเรียนก็จะไม่รับเข้ามา ซึ่งการตรวจสอบการเขียนข่าวที่โรงเรียนกระทำมักเกิดขึ้นในกรณีปัญหาเกี่ยวกับการเมือง เช่น การวางท่อก๊าซ การสร้างเขื่อน การเวนคืนที่ดินชาวบ้าน ฯลฯ ด้วยการที่ทุกคนในโรงเรียนลงไปในพื้นที่ที่เกิดปัญหาร่วมกัน ซึ่งทุกคนจะเรียกการทักกิจกรรมข้างนอกและค้างคืนด้วยนี้ว่า การออกค่าย อันเป็นการศึกษาหาข้อมูลข้อเท็จจริงจากปรากฏการณ์จริง นอกจากนี้สื่อที่เน้นความสนุกสนาน ความบันเทิงจะมีน้อยชิ้นที่สุด เช่น โทรทัศน์มีเพียงเครื่องเดียว ให้เด็กดูและผู้ใหญ่ชมรายการต่างๆด้วยกันในช่วงเวลาจำกัด แต่วิทยุผู้ใหญ่คนใดอยากให้เด็กได้ฟังเพลงก็สามารถหาซื้อมาได้แต่ต้องเป็นทุนทรัพย์ของผู้ใหญ่คนนั่นเอง และระดับเสียงที่ใช้ต้องไม่รบกวนสมาชิกคนอื่น ๆ ในโรงเรียน สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าอำนาจในการใช้และการควบคุมสื่อมีได้เกิดขึ้นโดยตรง หากแต่ต้องผ่านที่ประชุมครูหรือที่ประชุมผู้ใหญ่มาก่อนทั้งสิ้น

ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนกับบุคคลภายนอก

ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนกับบุคคลภายนอก เป็นเรื่องของ การติดต่อสื่อสารกันทางความคิดและการปฏิบัติ เพื่อลดระยะห่างทางสังคมระหว่างกัน การสื่อสารสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนกับภายนอก จะเน้นที่การทักกิจกรรมที่เกี่ยวกับสาธารณะหรือการเรียนรู้อารมณ์ร่วมกับบุคคลในสมาคม องค์กร เครือข่าย หรือมูลนิธิอื่นๆภายนอกในประเด็นทางสังคม ทางการเมือง ได้แก่ การร่วมรำลึกวันวิวัฒนาการ การร่วมเดินขบวนประท้วงการวางท่อก๊าซในจังหวัดกาญจนบุรี การศึกษาผลกระทบที่ได้รับจากการสร้างเขื่อนร่วมกับชาวบ้านในจังหวัดขอนแก่น การเรียนรู้วัฒนธรรมการดำเนินชีวิตของชาวเขาหรือปะกาเกย (กะเหรี่ยง) ร่วมกับมหาวิทยาลัยรามคำแหง การติดต่อสื่อสารเรียกร้องให้รัฐจ่ายเงินอุดหนุนทางการศึกษาโดยจ่ายเป็นคูปองที่ตัวเด็กไม่ใช่ที่โรงเรียน การศึกษาประวัติศาสตร์ของจังหวัดจากคนเฒ่าคนแก่ในจังหวัดนั้นๆ การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติโดยการรับฟังประสบการณ์ตรง จากผู้ที่เคยมีประสบการณ์ในเรื่องนั้นๆ เช่น ประสบการณ์เกี่ยวกับสงครามโลกครั้งที่สอง การเรียนรู้วัฒนธรรมท้องถิ่นต่างๆจากพ่อเฒ่า แม่เฒ่า พ่อเพลง แม่เพลง เป็นต้น โดยแบบความสัมพันธ์ส่วนใหญ่เป็นการสื่อสารสองทางในลักษณะที่มีการปฏิสัมพันธ์กัน เห็นหน้าเห็นตากัน

(Face to face relationship) และมีการสื่อสารทางอ้อมด้วย เช่น การสัมพันธ์กันผ่านระบบไปรษณีย์ ผ่านระบบโทรศัพท์ ผ่านการบอกเล่าของผู้ใหญ่ในโรงเรียนถ่ายทอดให้อีกครั้งหนึ่ง

จากการสัมภาษณ์ระดับลึก ผู้ใหญ่และเด็กของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองเกี่ยวกับการติดต่อสื่อสารกับภายนอกในลักษณะที่ไม่เป็นทางการ ผู้ใหญ่ส่วนมากให้ข้อมูลว่า ถ้าเป็นการติดต่อสื่อสารกันแบบที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตที่ไม่ได้คุ้นเคยกันมาก่อน เช่น การใช้บริการซื้อสินค้าต่างๆ ผู้คนในสังคมภายนอกจะเห็นแก่ตัว พุดจาไม่ไพเราะด้วย อากัปกริยาที่แสดงต่อผู้ใหญ่และเด็กของโรงเรียนก็ไม่เป็นมิตร คือ ไม่ยิ้ม ไม่มองหน้า ไม่ค่อยยอมพุดจาด้วย หรือแม้แต่ผู้ที่มาบริจาคสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ให้กับโรงเรียน โดยเฉพาะที่มาจากกรุงเทพมหานคร จะไม่เคารพในสิทธิ เสรีภาพของคนในโรงเรียนแห่งนี้ ไม่เคารพในสิทธิเสรีภาพของสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ เช่น วิ่งรถด้วยความเร็วสูงมากในโรงเรียน ทำให้ฝุ่นฟุ้งกระจาย ต้นไม้ขนาดเล็กล้มตาย สัตว์เล็กสัตว์น้อยที่อยู่บนพื้นก็ถูกเหยียบตาย สุนัขหรือในโรงเรียนทั้งที่โรงเรียนมีป้ายรณรงค์ไม่สูบบุหรี่ ทั้งเศษกระดาษข่าระลงบนพื้นไม่นำไปใส่ในถังขยะของโรงเรียนที่ตั้งไว้เป็นจุดๆ เต็ดดอกไม้ หักกิ่งไม้ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนกับบุคคลภายนอกในลักษณะเครือข่าย ที่เน้นความสัมพันธ์กันทางความคิด และการปฏิบัติร่วมกับบุคคลในกลุ่ม องค์กร สถาบันต่างๆ มีเป้าหมายหรืออุดมการณ์เดียวกันหรือคล้ายกัน ต่างฝ่ายต่างยอมรับซึ่งกันและกัน ให้เกียรติกัน เป็นมิตรต่อกัน ส่งผลให้การสานต่ออุดมการณ์ของโรงเรียนมีความเป็นรูปธรรม ชัดเจนมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังทำให้เด็กและผู้ใหญ่ในโรงเรียนรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม รู้เท่าทันกระแสวัฒนธรรมบริโภคนิยม รู้การเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคมได้รวดเร็วและชัดเจนมากยิ่งขึ้น ทำให้โรงเรียนสามารถเห็นหนทางในการป้องกันตนเองต่อกระแสการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ นั้นได้ ขณะเดียวกันก็เป็นเสมือนการเปิดตัวของโรงเรียนต่อสังคมภายนอกในฐานะของการเป็นทางเลือกใหม่ทางการศึกษาให้กับสังคมไทย ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองกับบุคคลภายนอกโรงเรียน ส่งผลต่อการเกิดเครือข่ายที่เต็มไปด้วยความเป็นมิตร ความเอื้ออาทร ช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกันอยู่ตลอดเวลา

จากการศึกษาโครงสร้างทางสังคมของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ทำให้ทราบรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างมวลสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นความสัมพันธ์ในแนวราบมากกว่าแนวดิ่ง มีรูปแบบความสัมพันธ์ย่อยๆ แตกต่างกันไป เช่น ความสัมพันธ์แบบต่างพึ่งพากันและกันในการดำรงชีวิต ความสัมพันธ์แบบกึ่งสั่งการ ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันและตรวจสอบอำนาจซึ่งกันและกัน ความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกัน ความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ไม่เกิดโดยตรงแต่ผ่านสถาบันหรือองค์กร ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนกับบุคคลภายนอก เป็นความสัมพันธ์ในรูปของเครือข่ายที่เน้นการปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นมิตรต่อกันและกัน และสิ่งต่างๆ เหล่านี้ได้ถูกหลอมรวมกลายมาเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญของโรงเรียนที่สามารถก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองขึ้นมาในตัวเด็กได้

บทที่ 6

คุณธรรมของความเป็นพลเมือง

จากการศึกษาบริบทและโครงสร้างทางสังคมของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ซึ่งเป็นโรงเรียนที่มีลักษณะเป็นชุมชนที่ดิงาม (Civic community) ด้วยการสัมภาษณ์ระดับลึกและการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม ทำให้ได้ข้อมูลที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงสิ่งที่เป็นเงื่อนไขก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง ตลอดจนความหมายของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองที่ถูกสร้างขึ้น (Construct) มีรายละเอียดดังนี้

เงื่อนไขที่ก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง

อุดมการณ์ (Ideology)

โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นโรงเรียนที่มีลักษณะเป็นชุมชนที่ดิงาม ที่ตั้งขึ้นด้วยมูลเหตุสำคัญในเรื่องของความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดการศึกษา ที่ไม่ตรงกันกับรัฐของกลุ่มผู้ก่อตั้งโรงเรียนหรือผู้บริหารโรงเรียน ซึ่งต่างเห็นพ้องกันว่าจัดการศึกษาของรัฐเป็นการศึกษาที่ไม่ให้โอกาสและไม่ให้ทางเลือกแก่ผู้เรียน เป็นเพียงการจัดการศึกษาในลักษณะที่อ้างเหตุผลของภารกิจในการสร้างชาติตามแบบซีกโลกตะวันตกที่ใช้หลักการปกครองระบอบประชาธิปไตย ด้วยความพยายามสร้างอำนาจเหนือสังคม ใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือหรือกลไกผลักดันให้สังคมเป็นไปตามอุดมการณ์ของรัฐ มุ่งปลูกฝังระบบค่านิยมร่วม (Common values) ให้กับคนในชาติเป็นแบบเดียวกัน และมุ่งสร้างคนให้เชื่อฟัง สบยอมต่ออำนาจรัฐ กลายเป็นคนที่มีความรู้ ทักษะความชำนาญ แต่ขาดคุณธรรมจริยธรรม ขาดความเป็นมนุษย์ กลายเป็นเพียงส่วนประกอบหนึ่งในระบบค่านิยมแบบทุนนิยม วัตถุนิยม บริโภคนิยม หรือศักดินานิยม

โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นทางเลือกใหม่ของระบบการศึกษาไทยที่มีอุดมการณ์เฉพาะตน 3 ลักษณะ คือ

1. การศึกษาคือชีวิต
2. การมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบคือการไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น
3. เด็กจะพัฒนาได้ด้วยสิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร

การศึกษาคือชีวิต (Education is life)

การศึกษาตามโลกทัศน์ของมวลสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นการเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับธรรมชาติ เรียนรู้ที่จะเข้าใจตนเองและผู้อื่น ตลอดจนสิ่งแวดล้อมรอบตัว เพื่อที่จะพึ่งพาตนเองได้ ช่วยเหลือผู้อื่นเป็น การศึกษาในโรงเรียนแห่งนี้จึงไม่ได้จำกัดอยู่แค่เพียงในห้องสี่เหลี่ยมเท่านั้น การปีนต้นไม้การอาบน้ำในแม่น้ำ การนั่งชิงช้า การอ่านหนังสือในห้องสมุด การชมรายการโทรทัศน์ต่างๆ การทำกิจกรรมต่างๆร่วมกับผู้อื่น ฯลฯ ล้วนจัดเป็นการศึกษาของคนที่นี่ทั้งสิ้น

ดังนั้นเพื่อให้ทุกคนเกิดการเรียนรู้อุดมการณ์ข้างต้น กลุ่มผู้ก่อตั้งโรงเรียนแห่งคุณธรรม ความเป็นพลเมือง จึงเลือกทำเลที่ตั้งของโรงเรียนซึ่งเต็มไปด้วยธรรมชาติแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์ อยู่ในต่าง จังหวัดที่ห่างไกลจากวัฒนธรรมทุนนิยมหรือบริโภคนิยม เพื่อให้เอื้อต่อการศึกษหรือการพัฒนาให้กับมวล สมานิก กล่าวคือให้เด็กๆหรือผู้ใหญ่ของโรงเรียนได้เรียนรู้และใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นภูเขา ผืนดิน แม่น้ำ ป่าไม้ ฯลฯ ในฐานะที่เป็นอาหาร ยารักษาโรค เป็นที่อยู่อาศัย เป็นห้องเรียน เป็นเนื้อหาวิชา

การศึกษาในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง จึงไม่ได้แยกส่วนจากวิถีการดำเนิน ชีวิต เป็นการศึกษาที่ไม่ได้ละเลยจากภูมิปัญญาที่สามารถใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นประโยชน์ได้มากมาย โครงสร้างทางธรรมชาติที่หลากหลายของโรงเรียนที่ไม่ได้แบ่งมวลสมานิก ที่เป็นผู้ใหญ่และเด็กออกจากกัน สภาพของห้องเรียนที่ไม่ได้แยกจากความเป็นบ้าน ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ล้วนส่งเสริมให้มวลสมานิกในโรงเรียนมี ความสัมพันธ์ระหว่างกันแบบแนวราบมากกว่าแนวตั้ง ต่างช่วยเหลือกัน พึ่งพากันและกัน อาศัยวัฒนธรรม ของการมีส่วนร่วม ที่พบได้จากการร่วมกันทำกิจกรรมต่างๆ เช่น การสร้างเล้าเปิดเล้าไก่ การช่วยกันทำนา การช่วยกันปลูกพืช ผัก และผลไม้ “ช่วยกันทำ ช่วยกันกิน ช่วยกันใช้” รวมถึงการร่วมกันกำหนดหรือเลือก สถานที่ที่ใช้ในการศึกษาได้ กำหนดหรือสร้างเนื้อหาวิชาร่วมกันได้ ดังรายละเอียดจากคำให้สัมภาษณ์ของครู ประจำชั้น ป.3 และเจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างประเทศ ความว่า

...เราสร้างโรงเรียนให้เหมาะกับเด็กวัย ที่โรงเรียนต้องมีธรรมชาติคือ มีภูเขา มีแม่น้ำ มีสายลม แสงแดด มีหมอก ที่มีนบิสฐร์ ถ้าอยู่ในเมืองชีวิตเด็กเป็นอย่างไร เราต้องนึกถึงธรรมชาติของเด็ก เพราะสิ่งแวดล้อมนี้มันช่วยเยียวยา เพราะชีวิตของเรา ไม่ได้แยกส่วนจากธรรมชาติ เป็นชีวิตที่ไม่อยากแปลกแยกออกมา จึงอยากหา... พอมายู่เด็ก ได้สัมผัสธรรมชาติจริงๆ ได้ปีนต้นไม้ ได้เหยียบดิน เหยียบทราย ได้สัมผัส ไม่ได้เหยียบปูน เด็กเล็กแข็งแรงด้วย นะ อากาศดี... และที่มันเป็นทั้งชุมชน เป็นทั้งโรงเรียน และโรงเรียนก็ได้แยกไปจากชุมชนด้วย มันเป็นส่วนหนึ่ง อันเดียวกัน

ห้องเรียนนะมีอยู่ แต่จริงๆเด็กไม่ได้เรียนในห้องเรียน ได้ต้นไม้คือห้องเรียน แม่น้ำคือห้องเรียน สวนเกษตรเราคือ ห้องเรียน แล้วก็บ้านนี่คือห้องเรียน เรียนกันบนพื้นดิน... เราถือว่า การเล่นของเด็กก็คือการเรียน เด็กคนไหนไม่ เข้าเรียน มานั่งเล่นชิงช้า หรือปีนต้นไม้ก็คือการเรียนนะ การปีนต้นไม้ปีนอย่างไร ไม่ให้ตก ปีนอย่างไรจะให้อัปถึง จุดที่ต้องการ... นั่งชิงช้านะ นั่งอย่างไร เล่นอย่างไร แก่วงอย่างไรที่มีความสุข แก่วงอย่างไรไม่ให้โดนเพื่อน แก่วง อย่างไม่ให้ตกลงมา อันนี้ คือการเรียนรู้นะ ประสบการณ์จริงของเขา

นอกจากนี้โรงเรียนยังมีการสมาคมหรือสัมพันธ์กับภายนอก เพื่อประสานความร่วมมือใน เชิงอุดมการณ์ เพื่อเปิดเวทีแลกเปลี่ยนความรู้และทัศนะต่อกัน เพื่อเปิดโอกาสให้เด็กได้เรียนรู้การใช้ชีวิตใน สังคมภายนอกที่มีการเปลี่ยนแปลงต่างๆมากมาย สร้างเครือข่ายการเรียนรู้ระหว่างกัน ด้วยวิธีการที่หลากหลาย รูปแบบ ได้แก่ การฟังคำบอกเล่าหรือประสบการณ์จากผู้มีประสบการณ์ในเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ท้องถิ่น เกี่ยวกับสงครามโลกครั้งที่สอง วัฒนธรรมประเพณีโบราณของท้องถิ่น วิถีการดำเนินชีวิตของผู้คนใน อดีต เป็นต้น หรือการลงมือปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ เช่น การทำนา การตัดเย็บเสื้อผ้า การทอผ้า การทำกับข้าว หรือการออกค่าย การเข้าร่วมกิจกรรมกับกลุ่มหรือองค์กรการเคลื่อนไหวด้านอนุรักษ์ ด้านสิ่งแวดล้อม ด้าน สัมผัสฯ หรืออื่นๆ เป็นต้น

สอน การสั่งการ การชี้นำที่มีครูเป็นศูนย์กลาง หากแต่เป็นการเรียนรู้ไปด้วยกัน เปิดโอกาสให้เด็กคิดหรือตัดสินใจในการทำกิจกรรมต่างๆด้วยตนเอง เพื่อสร้างฐานความรู้และองค์ความรู้ที่เป็นของตัวเอง

การเรียนรู้ที่เด็กได้มีโอกาสปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติ ส่งผลให้เด็กเกิดการรับรู้ เรียนรู้ด้วยตัวเอง รู้ว่าธรรมชาติแต่ละอย่างให้ประโยชน์มากกว่าโทษ เช่น รู้ว่ามีป่าไม้ ต้นไม้มากทำให้อากาศเย็นสบาย ไม่ร้อนอบอ้าว ช่วยป้องกันอันตรายจากฝนเวลาฝนตกหนัก ช่วยป้องกันไม่ให้น้ำท่วมโรงเรียน หรือรับรู้ว่าโรงเรียนต้องอาศัยน้ำจากแม่น้ำในการอุปโภคบริโภค เพราะฉะนั้นจึงต้องช่วยกันรักษาความสะอาดของแม่น้ำ ตลอดจนการเปิดรับความรู้และความช่วยเหลือจากภายนอก ด้วยการแลกเปลี่ยนทัศนะกันระหว่างสมาชิกในโรงเรียนกับบุคคลที่อยู่ในหน่วยงานหรือองค์กรภายนอก โดยโรงเรียนเป็นผู้ตัดสินใจและวางแผนพัฒนาตนเอง กระบวนการผสมผสานความหลากหลายจากปัจจัยที่เป็นคุณต่อการพัฒนาเหล่านี้ ได้นำมาสู่การเกิดคุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองให้กับมวลสมาชิกในโรงเรียนแห่งนี้ได้ เช่น การเกิดสำนึก เกิดความรับผิดชอบ ในการพิทักษ์รักษาสีงแวดล้อมหรือระบบนิเวศที่ดี เห็นความสำคัญของการพึ่งพาและอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างกลมกลืน เห็นคุณค่าของธรรมชาติ เห็นคุณค่าของกันและกัน เมื่อเด็กเห็นคุณค่า เห็นประโยชน์ของสิ่งแวดล้อม เด็กก็พร้อมที่จะคัดค้านหรือต่อต้านอย่างเห็นเป็นเหตุและผลหากมีใครหรือกลุ่มคนใดทำลายธรรมชาติ คุณลักษณะต่างๆเหล่านี้ได้ถูกหล่อหลอม จนกลายมาเป็นค่านิยม เป็นคุณลักษณะประจำตนของเด็ก นอกจากนี้ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ยังเสริมให้เกิดการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันมากกว่าการใช้วัตถุหรือเงินเป็นตัวกลางในการซื้อขายแลกเปลี่ยน แต่เพื่อให้เด็กสามารถเข้าใจในเงื่อนไขของการแลกเปลี่ยนกันในสังคมใหญ่ โรงเรียนจึงใช้ "ระบบคูปอง" ในการแลกเปลี่ยน จึงเห็นได้ว่าระบบการศึกษาหรือการเรียนรู้ของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เน้นการพึ่งพาอาศัยกันและอยู่ร่วมกันเป็นองค์ร่วมกับธรรมชาติ

การมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบ คือการไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพ ของตนเองและผู้อื่น (Limited freedom)

การมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานการไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น เป็นอุดมการณ์สำคัญของโรงเรียนอีกอย่างหนึ่งที่กลุ่มผู้ก่อตั้งโรงเรียนต้องการให้สมาชิกในโรงเรียนได้ยึดถือเป็นแนวปฏิบัติ เนื่องจากเห็นว่าเป็นสิ่งที่สามารถนำพาให้ทุกคนในโรงเรียนสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขและสันติ

เสรีภาพของเด็กและผู้ใหญ่ในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง หมายถึง การปลอดหรือเป็นอิสระจากแรงกดดันภายนอก และภายในหรือสัญชาตญาณ กล่าวคือ ในการอยู่ร่วมกันของผู้ใหญ่และเด็กในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ทุกคนสามารถเลือกที่จะกระทำหรือไม่กระทำการใดได้ด้วยตนเอง ตามศักยภาพของตนเอง โดยรู้ว่าตนเองต้องการอะไร แต่ก็ต้องตระหนักถึงผลกระทบจากการกระทำนั้นๆ ด้วยซึ่งความเป็นอิสระดังกล่าวนี้สามารถปรากฏให้เห็นได้จากสิ่งที่พูด คิด หรือกระทำ ได้แก่

การไม่ยอมให้มีอำนาจอื่นมาอยู่เหนือตนหรือชุมชน เช่น การไม่รับความช่วยเหลือจากรัฐ เพราะการช่วยเหลือจากรัฐ เป็นการช่วยเหลือที่เต็มไปด้วยเงื่อนไขและขาดความเป็นธรรม ดังคำกล่าวของเจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษาท่านหนึ่ง ที่ว่า

การช่วยเหลือจากรัฐไม่มีเลย มีแต่จะเข้ามาเล่นงานเรา นี่กรมการศึกษา ชอบเข้ามาดูแล สอดส่องว่า ที่นี้สอนไม่เหมือนกับข้างนอก ไม่ค่อยไวใจ ไม่รู้เค้า แต่ที่นี้ก็บอกไปว่าจะไม่ใช่หลักสูตรข้างนอกคือจะใช้ของเราเอง แต่เมื่อเราเข้ามาอยู่ในมูลนิธิ แล้วเขาก็ไม่ค่อยมาอยู่กับเรา แต่ก็มีแว็บๆมา... อะไรที่เป็นของราชการ ทุกที่ ทุกอย่างที่เป็นราชการของทุกอย่างต้องไปอยู่ ที่คนโตก่อน แล้วค่อยมาถึงมือเรา ไม่ใช่อยู่ดีๆมาถึงมือเราเลยนะ... ฉะนั้นเราทำงานไม่ได้ ไม่ทันเด็ก ไม่พอให้เด็กกิน พุงตุงายๆ ถ้ารอกว่าจะให้มาถึงเรา เด็กก็อดตายพอดี

การจัดการศึกษา ตามหลักการของอุดมการณ์ โดยการไม่ใช่อำนาจของผู้ใหญ่ บังคับให้เด็กๆ เรียนหนังสือ ซึ่งถือว่าเป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพในการตัดสินใจในการศึกษาหรือการเรียนรูของเด็ก ดังนั้นเด็กๆในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง จึงมีสิทธิเสรีภาพว่าจะเลือกเรียนรู้อตามการจัดการศึกษาแบบใดของโรงเรียน คือ การจัดการศึกษาลักษณะหลัก ซึ่งเป็นการเรียนรู้ในวิถีการดำเนินชีวิต เช่น การชมรายการโทรทัศน์ การศึกษาค้นคว้าด้วยตัวเองที่ห้องสมุด การเล่นต่างๆ ฯลฯ หรือตามการจัดการศึกษาลักษณะรอง ที่เป็นการจัดการศึกษาในลักษณะที่เหมือนโรงเรียนปกติที่ต้องเข้าชั้นเรียน ซึ่งเด็ก ๆ จะเข้าชั้นเรียนหรือไม่เข้าชั้นเรียนก็ได้ ขึ้นอยู่กับความพร้อมของเด็กและความต้องการของเด็ก โรงเรียนจึงไม่มีการบังคับเด็ก ว่าเด็กจะต้องเริ่มเรียนเมื่ออายุเท่าใด ต้องเข้าห้องเรียนหรือไม่ ต้องคิดเวลาเรียนหรือไม่อย่างไร หากแต่ขึ้นอยู่กับความพร้อม ความต้องการของเด็กเอง

การไม่ใช่อำนาจของผู้ใหญ่ตัดสินใจกรณีพิพาทของเด็กๆ หากแต่ต้องอาศัยสถาบันหรือกลไกที่มีความเป็นกลางเป็นเหตุเป็นผล เป็นการระดมความคิดจากทุกคนในชุมชน มิใช่บุคคลใดเพียงบุคคลเดียว ดังคำให้สัมภาษณ์ของเจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างประเทศท่านหนึ่ง ความว่า "...เด็กทะเลาะกันนี้ ครูไม่มีสิทธิ์มาตัดสินว่าคนนั้นถูกคนนี้ผิดอย่างไร ต้องเอาเข้าระบบสภาโรงเรียน...เพราะว่ามันมีกระบวนการของมันอยู่แล้ว"

การที่ผู้ใหญ่แต่ละบ้านไม่มีสิทธิเลือกรับเด็กเข้ามาอยู่ร่วมด้วยในบ้าน เพราะการกระทำดังกล่าวจัดได้ว่าเป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพและไม่ให้ความเสมอภาคแก่เด็ก ซึ่งจะส่งผลตามมาหลายประการ เช่น การไม่ให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆของโรงเรียน การขาดความรับผิดชอบต่อตนเองและส่วนรวม การเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนเป็นหลัก เป็นต้น

การมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานการไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น จึงถือเป็นอุดมการณ์หลักสำคัญของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ที่แผ่ขยายและถ่ายทอดมาสู่มวลสมาชิกในโรงเรียนอย่างต่อเนื่อง ผ่านกระบวนการและขั้นตอนต่างๆมากมาย สามารถสะท้อนให้เห็นได้จากปรากฏการณ์ทางสังคม อันได้แก่ การตอบรับหรือสนับสนุนอุดมการณ์ดังกล่าวจากภายนอก การขยายตัวหรือสร้างเครือข่ายของโรงเรียน และพฤติกรรมการให้ความร่วมมือในการทำกิจกรรมต่างๆในโรงเรียนของเด็ก

ปรากฏการณ์ของการตอบรับหรือสนับสนุนอุดมการณ์เกี่ยวกับเรื่องเสรีภาพในการเรียนจากภายนอก เริ่มขึ้นตั้งแต่โรงเรียนเปลี่ยนแปลงทางกายภาพทั้งภายในและภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนแปลงทำเลที่ตั้งของโรงเรียน จากเดิมที่ที่เคยอยู่ห่างไกลจากความเป็นเมืองหรือศูนย์กลางของจังหวัดนับได้เป็นร้อยๆกิโลเมตร ที่รู้จักกันทั่วไปว่า ชนบท เข้ามาอยู่ในเขตตัวเมืองที่มีการคมนาคมสะดวกขึ้นกว่าเดิม ทำให้โรงเรียนได้มีโอกาสแสดงตน และเข้าใจกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมภายใต้อุดมการณ์ความทันสมัยของรัฐบาลยิ่งขึ้น นอกจากนี้การไม่ปิดกั้นตัวเองของโรงเรียน ส่งผลให้โรงเรียนได้รับความสนใจจากบุคคล หน่วยงาน องค์กรต่างๆทั้งภาครัฐและเอกชนมากขึ้น บ้างก็เห็นด้วย บ้างก็ไม่เห็นด้วย บ้างก็ปฏิเสธอุดมการณ์ของโรงเรียน รวมไปถึงงานถึงการปฏิเสธแม้กระทั่งชื่อของโรงเรียนไปเลยก็มี

จากจุดเริ่มต้นที่มีผู้ร่วมอุดมการณ์เพียงกลุ่มเล็กๆ เมื่อเวลาผ่านไป ความชัดเจนในอุดมการณ์ ความร่วมแรงร่วมใจกัน อุดหนุน ต่อสู้ และที่สำคัญรู้เท่าทันอุดมการณ์และการสร้างอำนาจอันชอบธรรมของรัฐ ขณะเดียวกันก็ไม่ปิดกั้นตนเอง หรือแปลกแยกตัวเองออกจากกระแสสังคมส่วนใหญ่อย่างสุดขั้ว พยายามติดต่อสื่อสาร สร้างสัมพันธ์กับสังคมภายนอกอย่างสม่ำเสมอ ทำให้ปัจจุบันโรงเรียนได้รับการยอมรับจากสังคมภายนอกมากขึ้น ดังพิจารณาได้จากความช่วยเหลือทางด้านวัตถุ สิ่งของ ตลอดจนเงินบริจาคที่ได้รับมูลค่ากว่าล้านบาทในแต่ละปี รวมถึงการได้รับการสนับสนุนด้านอุดมการณ์ของโรงเรียนจากบรรดากลุ่มนักคิด นักเขียน นักวิชาการทั้งในและต่างประเทศมากมาย

การก่อตั้งโรงเรียนในลักษณะของการที่เจ้าของโรงเรียนไม่ใช่ปัจเจกบุคคล แต่เป็นมูลนิธิ เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่ทำให้โรงเรียนสามารถจัดการตัวเองตามอุดมการณ์ที่วางไว้ได้อย่างเต็มที่ สามารถปฏิเสธความช่วยเหลืออย่างมีเงื่อนไขจากรัฐได้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการรักษาพยาบาล สุขภาพอนามัยในรูปของโครงการต่างๆ เช่น โครงการนม โครงการกำจัดเหา โครงการตรวจสอบสุขภาพฟัน เป็นต้น อีกทั้งยังทำให้โรงเรียนไม่ต้องพะวงกับการตรวจสอบหรือแม้กระทั่งสั่งปิดโรงเรียน

การดำรงรักษาอุดมการณ์ของโรงเรียนท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงต่างๆ มากมายไว้ให้ได้ จึงเริ่มจากการแปลงอุดมการณ์มาเป็นหลักการ วิธีการ ขั้นตอนการดำเนินงานต่างๆ ที่รัดกุมชัดเจนเป็นรูปธรรมมากขึ้น เริ่มตั้งแต่เรื่องที่ตั้งของโรงเรียน การหาทุน การรับเด็ก การรับครูหรือเจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างๆ การจัดการเรียนการสอน การสร้างบรรทัดฐานในการอยู่ร่วมกัน การสมาคมหรือสร้างความสัมพันธ์กับสถาบัน การศึกษาระดับต่างๆ การเข้าร่วมกิจกรรมกับกลุ่มหรือองค์กรการเคลื่อนไหวด้านอนุรักษ์ ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านสังคม หรืออื่นๆ และแม้จะมีความรัดกุมชัดเจนเป็นรูปธรรมมากขึ้น ในทางปฏิบัติสามารถยืดหยุ่นเปลี่ยนแปลงได้อยู่ตลอดเวลา ขึ้นอยู่กับสภาพการณ์หรือปัญหาและความต้องการของเด็กเป็นสำคัญ

ผลจากการติดต่อสื่อสาร สมาคมเพื่อแลกเปลี่ยนทัศนะกับบุคคล องค์กรหรือสถาบันต่างๆ ภายนอก ทำให้โรงเรียนได้มีโอกาสประชาสัมพันธ์ตัวเองและถูกหยิบยกเป็นตัวอย่างที่ประสบความสำเร็จ ในนัยของทางเลือกใหม่ทางการศึกษาบ่อยครั้งขึ้น การสนับสนุนจากภายนอกก็เริ่มมากขึ้นเป็นเงาตามตัว โรงเรียนจึงมีโอกาสเผยแพร่อุดมการณ์ในรูปของเครือข่ายที่หลากหลายสู่ชนบทที่ห่างไกลมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเครือข่ายทางการศึกษาสำหรับเด็กด้อยโอกาส เด็กยากจน เด็กถูกทารุณกรรม เด็กถูกทอดทิ้ง ไม่มีพ่อแม่ เป็นต้น

ความสำเร็จของการสานต่ออุดมการณ์ของโรงเรียน ไม่ได้ขึ้นอยู่กับสภาพการณ์ภายนอก แต่เพียงด้านเดียว การหล่อหลอมและเสริมสร้างอุดมการณ์ให้กับสมาชิกแต่ละคนในโรงเรียน ในลักษณะที่สัมพันธ์และกลมกลืนเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำเนินชีวิตเป็นอีกด้านหนึ่งที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน และด้วยเหตุที่โรงเรียนจัดเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างทางสังคม ที่เป็นทั้งกระบวนการและแบบอย่าง ในการคิดในการกระทำ โรงเรียนจึงต้องมีหน้าที่ในการสะท้อน (Reflect) และผสาน (Mediate) วัฒนธรรมเก่า อันหมายถึงอุดมการณ์ในการผลิตผลเมืองแบบที่รัฐต้องการ ด้วยอุดมคติทางการศึกษาที่ถือว่าครูเป็นผู้ที่มีบทบาทมากที่สุด ขณะที่นักเรียนต้องมิหน้าที่ในการท่องจำ ไม่จำเป็นต้องคิดและแสวงหาความจริงด้วยตัวเอง แค่ว่าหรือรับเอาแต่สิ่งที่คนรุ่นก่อนค้นพบไว้แล้วเอาไปประยุกต์ก็พอ กับวัฒนธรรมใหม่ ซึ่งก็คืออุดมการณ์หลักของโรงเรียนเกี่ยวกับสิทธิเสรีภาพของเด็ก และส่งเสริมการเปลี่ยนแปลงและการปฏิรูปสังคม ดังนั้นโรงเรียนจึงต้องให้ทั้งความรู้ทั่วไป (General Education) ความรู้พื้นฐานที่จะศึกษาในระดับที่สูงขึ้นไปและความรู้ด้านอาชีพ เพื่อให้เด็กมีพัฒนาการทั้งด้านร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ สังคมและบุคลิกภาพ ในอันที่จะช่วยให้เด็กสามารถปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ของสังคมได้อย่างมีความสุข โรงเรียนต้องแนะแนว เพื่อให้เด็กสามารถ

ช่วยตนเองได้ทั้งในด้านการศึกษา การประกอบอาชีพ และการดำรงชีวิตในสังคมอย่างมีความสุข และโรงเรียนต้องมีบรรยากาศความเป็นประชาธิปไตย ที่เอื้ออำนวยให้เด็กสามารถสำรวจตัวเองและสามารถอยู่ร่วมกับบุคคลอื่นในสังคมได้อย่างมีความสุข และเพื่อให้โรงเรียนสามารถทำหน้าที่ได้อย่างบรรลุผลตรงตามนัยของอุดมการณ์ที่ตั้งไว้ กลไกทางสังคมที่โรงเรียนสร้างขึ้นเพื่อให้ทุกคนในโรงเรียนสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีระเบียบแบบแผน ซึ่งก็คือนัยของโครงสร้างทางสังคมหรือการจัดระเบียบสังคม จึงต้องมีความชัดเจน แน่นนอน และต่อเนื่อง ทั้งนี้สามารถพิจารณาได้จากระเบียบหรือแบบแผนของความสัมพันธ์ทางสังคมที่ทุกคนในโรงเรียนมีต่อกัน ไม่ว่าจะเป็นการจัดระเบียบบรรทัดฐานของโรงเรียน หรือการจัดระเบียบความแตกต่าง

เนื่องจากอุดมการณ์เป็นทั้งจุดเริ่มต้นและจุดหมายในตัวเอง ที่ทุกคนสามารถเรียนรู้ รับผิดชอบต่อความให้ความหมาย และเลือกที่จะกระทำได้ ดังนั้นในการหล่อหลอมอุดมการณ์ในเรื่องเสรีภาพให้กับทุกคนที่นี้โดยเฉพาะเด็ก ๆ จึงมีข้อตกลงเบื้องต้นสามประการที่ว่า

1. ผู้ใหญ่จะต้องมีทัศนะในการมองเด็กว่า เด็กเป็นเสมือนผ้าขาวบริสุทธิ์มาตั้งแต่เกิด การที่เด็กเกเรหรือสร้างปัญหาเป็นเพราะผลการกระทำและแรงกดดันจากผู้ใหญ่หรือการเลี้ยงดูที่ผิด พฤติกรรมที่เป็นปัญหาของเด็กจึงไม่ใช่พฤติกรรมถาวรอย่างใดก็ตามเด็กที่มีปัญหาสามารถกลับมาเป็นเด็กที่มีความสุขได้อีกครั้งหนึ่งด้วยสิ่งแวดล้อมที่มีเสรีภาพ"

2. ผู้ใหญ่จะต้องทำโรงเรียนให้เหมาะกับเด็กไม่ใช่เปลี่ยนเด็กให้เหมาะกับโรงเรียน คือจัดสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมให้กับเด็ก

3. เด็กมีเสรีภาพในการตัดสินใจว่าจะเรียนหรือเล่นซึ่งก็คือการไม่แทรกแซงธรรมชาติของเด็ก ให้ความสำคัญกับความพร้อมของเด็ก

การหล่อหลอมและเสริมสร้างอุดมการณ์ที่ตั้งมาให้กับเด็ก ในลักษณะที่สัมพันธ์และกลมกลืนเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำเนินชีวิต จึงไม่ใช่การสอน การสั่งการ การชี้แนะ ที่มาจากความต้องการของผู้ใหญ่ฝ่ายเดียว การสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เด็ก ๆ เรียนรู้ทำความเข้าใจ เห็นด้วยและยอมทำตามอุดมการณ์ของชุมชนแห่งนี้จึงประกอบไปด้วย

การพูดถึงอยู่บ่อย ๆ ในตอนเช้า บรรดาผู้ใหญ่ที่คอยดูแลเด็ก ๆ หรือ "แม่" ที่เด็ก ๆ ชอบเรียก ก็จะส่งเสียงปลุกเด็ก ๆ ให้ตื่นนอนเพื่อทำกิจวัตรส่วนตัว เช่น ล้างหน้า แปรงฟัน จากนั้นก็จะบอกเด็กให้ทำกิจกรรมส่วนรวมของบ้าน "ใครตื่นก่อนก็เลือกทำเอาตามใจชอบ จะกวาดบ้าน หรือจะขัดห้องน้ำ หรือจะถูบ้าน หรือจะทำอะไรก็เลือกเอา..." หากใครตื่นสายก็เข้าแปลงเกษตรซึ่งเป็นงานส่วนรวมก่อนแล้วค่อยกลับมาทำกิจวัตรส่วนตัว หลังจากเสร็จสิ้นการทำกิจกรรมในบ้าน เมื่อได้รับสัญญาณตีเกราะ ทั้งผู้ใหญ่และเด็กแต่ละบ้านจะลงแปลงเกษตร ช่วยกันทำเกษตร ผู้ใหญ่หรือ "แม่" ก็จะพูดอีกว่า "อ้าว...ทำเกษตรด้วยกันนะลูก อยู่ด้วยกัน ช่วยกันทำ ช่วยกันกิน ช่วยกันใช้.." หลังจากนั้นไปรับประทานอาหารเช้าที่บ้าน "จานใครกินข้าวแล้วก็ต้องล้างเอาเองนะ" เมื่อได้รับสัญญาณตีเกราะอีกครั้ง ในเวลาประมาณ 8.30 น. เด็กเล็กและเด็กกลางทุกคนต้องมาเข้าแถวเคารพธงชาติ ร้องเพลงชาติ ท่องสูตรคูณ แล้วเข้าห้องเรียน แต่เนื่องจากการเรียนขึ้นอยู่กับความต้องการของเด็กเพราะฉะนั้นห้องเรียนของเด็กจึงไม่จำ กัดอยู่แค่ห้องเรียนที่อยู่ชั้นล่างของบ้านแต่ละบ้านเท่านั้น ในการเรียนการสอน ผู้ใหญ่ที่ทำหน้าที่สอนหรือครู ก็จะพูดอีกว่า สิทธิ เสรีภาพของเด็กในฐานะของการเป็นผู้เรียนเป็นอย่างไร ฯลฯ จนกระทั่งก่อนเข้านอน ก็จะมีการพูดถึงสิทธิเสรีภาพที่ต่างฝ่ายจะต้องเคารพกัน และกัน ก็คือ เด็กต้องเข้านอนเพื่อให้ผู้ใหญ่ได้พักผ่อนหรือมีเวลาเตรียมการสอน เตรียมงานต่างๆในวันต่อไป

การชี้ให้เห็นความสำคัญของสิทธิเสรีภาพอย่างชัดเจนในทุกช่วงเวลาแห่งการอยู่ร่วมกันดัง ข้อมูลข้างต้น รวมไปถึงการพูดในที่ประชุมสภาทุกครั้งก่อนเริ่มการประชุมสภา ซึ่งการประชุมสภาถือเป็นข้อตกลงสำคัญหรือกติกาสำคัญที่ทุกคนในชุมชนแห่งนี้ต้องเข้าร่วม ยกเว้นผู้ใหญ่บางคนที่มีปฏิบัติหน้าที่บางอย่างติดพันอยู่ เช่น กำลังซ่อมท่อน้ำ กำลังซ่อมหลังคาบ้าน ฯลฯ การพูดทุกครั้งเมื่อเด็กหรือผู้ใหญ่ด้วยกันมีพฤติกรรมที่จะนำมาซึ่งการละเมิดสิทธิเสรีภาพ เช่น เมื่อเด็กโหนต้นไม้ หากเกิดกิ่งหักลงมาตัวเองก็เจ็บใน ขณะที่ผู้ใหญ่ในชุมชนก็ต้องเตือนร้อนต้องพาไปโรงพยาบาล ต้องคอยเฝ้าไข้ ทำให้ไม่มีเวลามาทำงานชุมชน หรือกรณีเด็กหักกิ่งไม้ ผู้ใหญ่ก็จะพูดบอกว่าการหักกิ่งไม้นั้นทำให้ขาดร่มเงา ทำให้ร้อน หรือเปียกฝนหากฝนตก การพูดบ่อยๆเช่นนี้เป็นเสมือนการย้ำให้ทุกคนเกิดสำนึกขึ้นมา (Conscious) ทุกคนจึงสามารถปฏิบัติตนได้อย่างสอดคล้องกับอุดมการณ์ของการไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น

การพูดถึงอยู่บ่อยๆโดยการใช้คำถามถามให้เด็กคิดและไม่คาดหวังคำตอบ เป็นวิธีการในการถ่ายทอดอุดมการณ์ให้กับเด็กอีกวิธีหนึ่ง ดังกรณีที่เด็กหญิงคนหนึ่ง มายืนดูแขกแล้วหยิบของบริจาคจากมือแขก ผู้ใหญ่ก็จะถามว่าแขกอนุญาตให้หรือยัง ขอจากแขกหรือเปล่า ละเมิดสิทธิเสรีภาพของแขกหรือไม่ เป็นต้น หรือกรณีที่ผู้วิจัยกำลังทำการสัมภาษณ์ผู้ใหญ่คนหนึ่งอยู่ มีเด็กชายอายุประมาณ 5 ปี เข้ามาจับเครื่องบินที่กักเสียงไปพลิกดูไปมา และพูดกับเครื่องบินที่กักเสียงด้วยเสียงดังๆ ผู้ใหญ่ที่ให้สัมภาษณ์ก็จะหันมาถามเด็กว่า พี่เขาอนุญาตหรือยัง พี่เขาให้หยิบดูได้หรือเปล่า ถ้าเสียงเราเข้าไปทับเสียงแม่พี่เขาจะได้ข้อมูลไหม การทำอย่างนี้ฟ่องได้ไหม ฟ่องได้เพราะอะไร แล้วทำอย่างไรจึงจะไม่ถูกฟ่อง เป็นต้น

การเรียนการสอนในชั้นเรียน ด้วยการเรียนรู้ผ่านกฎกติกาในการเรียนการสอนกล่าวคือ ทุกครั้งที่เข้าห้องเรียนผู้ใหญ่ฝ่ายการศึกษาจะพูดให้ฟังถึงมารยาทในการเรียน ว่าเป็นอย่างไรบ้าง หากระหว่างการเรียนกำลังดำเนินอยู่มีเด็กบางคนแกล้งเพื่อนก็จะถูกเพื่อนๆ ฟ่องและลงมติกันให้คนที่แกล้งเพื่อนออกไปเล่นข้างนอกหรือให้ขอโทษ หรือให้ยืนย่นด้วยคำพูดกับเพื่อนทุกคนในห้องว่า ผมจะไม่ทำอีกแล้วครับ ผมจะไม่ทำอีกแล้วครับ" หรือด้วยการเรียนรู้ในเนื้อหาที่ต้องมีการสอนกันในชั้นเรียน โดยจะโยงเข้ากับวิชาที่เกี่ยวข้องกับการสร้างเสริมลักษณะนิสัยหรือการงานพื้นฐานอาชีพ หรือบางทีก็ใช้เป็นโจทย์คณิตศาสตร์ เป็นความเรียงในวิชาภาษาไทย ให้เด็กวิเคราะห์หาประธาน หากரியของประโยค เช่น การปกครองแบบประชาธิปไตยเป็นการปกครองโดยประชาชนเพื่อประชาชน ก็จะให้หาประธาน หากரிய หากரியวิเศษ หากสรพนาม ในประโยค หรือในประเทศไทยมีพลเมืองทั้งสิ้น 7 ล้านคน ถ้าหักพวกเราที่อยู่ในโรงเรียนซึ่งมีจำนวนทั้งสิ้น 200 คน จะเหลือพลเมืองทั้งสิ้นกี่คน เป็นต้น หรือด้วยการยกเป็นตัวอย่างเปรียบเทียบให้เห็น เช่นการยกตัวอย่างเปรียบเทียบการละเมิดกฎ กติกา ข้อห้ามของโรงเรียน กับการปฏิบัติตามกฎ กติกา ข้อห้ามต่างๆของเพื่อนคนอื่น ๆ ตลอดจนด้วยการกระตุ้นทันทีที่มีการละเมิดเสรีภาพของกันและกัน เป็นการมีปฏิริยาของผู้ใหญ่ทันทีที่พบเห็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของกันและกัน เช่น การชกกัน การเตะต่อยกัน การด่าทอกัน ด้วยการพูด การถามว่าการกระทำดังกล่าวนั้นจะเป็นอย่างไรต่อมา จะให้ฟ่องได้หรือไม่ รู้หรือไม่ว่าการกระทำดังกล่าวเป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของเพื่อน รู้ได้อย่างไร เป็นต้น

การเรียนรู้ร่วมกันผ่านการทำกิจกรรมต่างๆร่วมกัน ได้แก่ การเรียนรู้จากการทำกิจกรรมการประชุมสภาเนื่องจากทุกครั้งก่อนเริ่มการประชุมสภาจะมีการอ่านกฎของความสงบในการประชุมสภา ขณะที่ประชุมสภาก็จะมีคณะลูกขุนหรือเด็กโต ที่ได้รับมอบอำนาจในการตัดสินผู้ที่กระทำการละเมิดอำนาจของสภาได้ทันที หรือการเรียนรู้จากกิจกรรมงานบ้าน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการอยู่ร่วมกัน เช่นการดูแลทำความสะอาดบ้าน การทำกับข้าวร่วมกัน การช่วยกันจัดตกแต่งบ้านให้สวยงามน่าอยู่ เป็นต้น รวมทั้งการเรียนรู้จากกิจกรรมส่วนรวมต่างๆ เช่น กิจกรรมการทำนา กิจกรรมการทำเกษตร เป็นต้น

ความสัมพันธ์ในความร่วมมือหรือพึ่งพาอาศัยกันในการทำกิจกรรมต่างๆ จนกลายมาเป็นความผูกพันและสำนึกของการเป็นสมาชิกของโรงเรียนร่วมกันนี้ จัดว่าเป็นวิธีการปลูกฝังหรือขัดเกลาอุดมการณ์อย่างหนึ่งที่อาศัยแรงกดดันจากกลุ่ม (Group pressure) หรืออิทธิพลของกลุ่ม กดดันทั้งทางตรงและทางอ้อมให้มวลสมาชิกในโรงเรียนกระทำหรือไม่กระทำตามเงื่อนไข กฎ กติกา ข้อห้ามต่างๆ ของกลุ่มหรือชุมชนได้ ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า สมาชิกของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองที่ฝ่าฝืนหรือไม่กระทำกิจกรรมส่วนตนและส่วนรวมจะถูกลงโทษจากชุมชนในรูปแบบต่างๆ เช่น อดขนม ตัดสิทธิ์พิเศษ เป็นต้น

การใช้สัญลักษณ์ (Symbols) ที่เปรียบเสมือนแหล่งสะสมความรู้และประสบการณ์ต่างๆ ของคนในโรงเรียนที่ถ่ายทอดสู่กันและกัน ผ่านรูปแบบของเครื่องหมาย (Mark or emblem) “ห้าม” ภาษาพูด ภาษาเขียน เช่น “สิทธิ” “เสรีภาพ” “ความเสมอภาค” ตลอดจนพิธีการ พฤติกรรม และวัฒนธรรมประเพณี การละเล่นต่างๆ เช่น การแสดงละคร ลิเก รำเหย่ย เป็นต้น และเนื่องจากการใช้สัญลักษณ์เป็นกระบวนการทางสังคมอย่างหนึ่งที่มีความเป็นพลวัต มีการเปลี่ยนแปลงความหมายได้ตลอดเวลา ดังนั้นประสิทธิภาพและประสิทธิผลในการใช้สัญลักษณ์เพื่อปลูกฝังหรือถ่ายทอดอุดมการณ์ให้กับเด็กจึงขึ้นอยู่กับความสามารถในการจัดการและปัจจัยเอื้ออำนวยต่างๆ เช่น สถานการณ์ กาลเทศะ เป็นสำคัญ

การทำให้เป็นตัวอย่างให้ดู ผู้ใหญ่ทำให้เป็นตัวอย่างให้เด็กเห็น พี่ทำเป็นตัวอย่างให้น้องเพื่อนทำเป็นตัวอย่างแก่เพื่อน สาธิตให้เห็น เช่น การทำร้ายตนไม่ว่าจะเป็นอย่างไร ให้ยืนกลางแดด สลับกับยืนในร่มและถามคำถามตามว่า การยืนกลางแดดรู้สึกเป็นอย่างไร การยืนโดยมีต้นไม้ให้ร่มเงารู้สึกอย่างไร ชอบอย่างไร เพราะฉะนั้นต้องทำอะไร เป็นต้น

การถ่ายทอดหรือปลูกฝังอุดมการณ์เกี่ยวกับสิทธิเสรีภาพ ของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ที่ไม่แปลกแยกกับการดำเนินชีวิต อาศัยกลไกสภาโรงเรียน ตลอดจนวิธีการต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการพูดถึงอยู่บ่อยๆ การเรียนการสอนในชั้นเรียน การทำกิจกรรมร่วมกัน การใช้สัญลักษณ์ การทำให้เป็นตัวอย่างให้ดูส่งผลให้เด็กเกิดการเรียนรู้ในวัฒนธรรมการดำเนินชีวิต เกิดคุณลักษณะของการเป็นสมาชิกที่มีคุณธรรมของโรงเรียนขึ้น เช่น การมีโลกทัศน์และพฤติกรรมที่สนับสนุน ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย การเรียนรู้ทางการเมืองทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับความรู้ ความรู้สึกไว้วางใจ การเข้าใจในหน้าที่ของตน การมีส่วนร่วมทางการเมือง

เด็กจะพัฒนาได้ด้วยสิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร

เด็กจะพัฒนาได้ด้วยสิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร เป็นความเชื่อหรืออุดมการณ์สำคัญอีกอย่างหนึ่งของโรงเรียน ที่มุ่งหวังจะพัฒนาให้เด็กมีความรู้คู่คุณธรรม มีความสุขในการเรียนและในการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันในโรงเรียน

สิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร ได้แก่ การให้ความรัก ความเอื้ออาทร ความเป็นมิตร การเปิดโอกาสทางการศึกษาให้เด็กเพื่อให้เด็กตัดสินใจและเลือกได้ว่าจะเรียนหรือเล่น ให้เด็กตัดสินใจและเลือกอาชีพที่ตนสนใจหรือมีความชอบ มีความถนัด การคำนึงถึงสิทธิที่เด็กจะต้องได้รับจากผู้ใหญ่หรือโรงเรียน ไม่ว่าจะเป็นสิทธิในการกินอยู่หลับนอนหรือการใช้ชีวิตในโรงเรียน สิทธิในการมีพื้นที่ส่วนตนในการเล่น ในการเรียนรู้ สิทธิในการปกครองตนเองซึ่งก็คือการมีเสรีภาพในการดำเนินชีวิตอยู่ในโรงเรียน หรือสร้างกฎ กติกา ข้อห้ามต่างๆ ในการอยู่ร่วมกันในโรงเรียน สิทธิที่จะกำหนดหลักสูตรหรือเนื้อหาวิชาร่วมกับครูหรือผู้ใหญ่ สิทธิที่จะย้ายหรือเปลี่ยนแปลงหรือเลือกที่อยู่อาศัยของตนเองได้ สิทธิที่จะเลือกประธานสภาและคณะลูกขุน รวม

ถึงการจัดโครงสร้างสังคมของโรงเรียนที่ไม่มีอำนาจมาครอบงำเด็ก ได้แก่ การไม่ใช้การเสริมแรงทางบวกหรือทางลบเมื่อเด็กทำพฤติกรรมบางอย่าง เช่น การให้รางวัลเมื่อเด็กสอบหรือทำคะแนนสอบได้ดี การเปรียบเทียบเด็กที่เรียนเก่งกับเรียนอ่อน การตำหนิเด็กที่เรียนอ่อนหรือไม่ตั้งใจเรียน การเน้นให้เด็กมีการแข่งขันกันและกันในการเรียนหรือการเล่นกีฬา การลำเอียงในการให้ขนมแก่เด็กคนใดคนหนึ่งมากเป็นพิเศษ การสร้างค่านิยมบริโภคให้เกิดขึ้นกับเด็ก ดังนั้นผู้ใหญ่จึงต้องเป็นบุคคลที่เต็มไปด้วยอารมณ์ขัน มีความหนักแน่น เที่ยงตรง ไม่อคติ รู้จักพูด พูดเป็น สอนเป็น คือ อธิบายให้เด็กเข้าใจเรื่องต่างๆ ได้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจนหมดข้อสงสัย เอาใจใส่และเข้าถึงจิตใจเด็กๆ ฯลฯ นอกจากนี้โรงเรียนจะต้องมีความเท่าเทียมกันในการกำหนดโทษผู้ที่ฝ่าฝืน กฎ กติกา หรือข้อห้ามต่างๆ ของโรงเรียนไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ การมีความเท่าเทียมกันในการกิน อยู่ หลับนอน การทำกิจกรรมต่างๆ เป็นต้น

สิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตรเกิดขึ้นมาจากองค์ประกอบสำคัญ 2 ประการ ได้แก่ โครงสร้างทางสังคมของโรงเรียนที่เป็นแบบแนวนอนมากกว่าแนวตั้ง และสมาชิกในโรงเรียนไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่มีความเข้าใจในตนเองและผู้อื่นอย่างถ่องแท้ ไม่ว่าจะเป็นความเข้าใจในพฤติกรรมภายนอกหรือภายใน เช่น บุคลิกภาพ ทัศนคติ ค่านิยม ความเชื่อต่างๆ

อย่างไรก็ตามความเป็นกัลยาณมิตร เป็นกระบวนการที่ไม่หยุดนิ่ง มีการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา การจะดำรงรักษาสภาวะความเป็นกัลยาณมิตรให้ปรากฏอยู่ในโรงเรียน จึงต้องมีวิธีการหรือกลไกการขัดเกลาทางสังคมที่เหมาะสม ซึ่งวิธีการที่ว่านี้ก็คือการเรียนรู้จากระบบสภาโรงเรียน

ระบบสภาโรงเรียน เป็นเสมือนการถ่ายทอดหรือถ่ายโอนการเรียนรู้ ระหว่างเด็กกับผู้ใหญ่ (Interpersonal transference) ด้วยการฝึกปฏิบัติ (Apprentice) สร้างประสบการณ์ที่ไม่ใช่เรื่องการเมืองโดยตรงแต่มีผลต่อการนำไปใช้ในสภาวะทางการเมืองในภายหลังได้ เช่น ในเรื่องของการใช้สิทธิ เสรีภาพ การฝึกความเป็นผู้นำผู้ตาม ผู้ฟัง ผู้พูดที่ดี การฝึกการกล้าแสดงออกในทางที่ถูกที่ควรที่เป็นเหตุเป็นผล ความผูกพันกับกลุ่ม การฝึกความรับผิดชอบต่อตนเอง ความมีวินัยในตนเอง การเข้าใจในกฎ กติกา หรือข้อห้ามต่างๆ ของสังคม เป็นต้น เพราะในสภาโรงเรียนจะมีกระบวนการต่างๆ มากมายที่สามารถหล่อหลอมหรือขัดเกลาให้ทั้งเด็กและผู้ใหญ่เกิดคุณลักษณะต่างๆ เหล่านี้ขึ้นมาได้

บริบททางกายภาพและทางสังคมของชุมชน

โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นโรงเรียนที่แวดล้อมไปด้วยธรรมชาติไม่ว่าจะเป็น ภูเขา ป่าไม้ สายธาร ผืนดิน สัตว์ป่า อากาศที่บริสุทธิ์ ฯลฯ ซึ่งสิ่งเหล่านี้นอกจากจะเป็นทุนทางเศรษฐกิจ ที่ทำให้ทุกชีวิตที่นี่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ มีความสะดวกสบายในระดับหนึ่งแล้ว ยังสามารถแปลงมาเป็นทุนทางสังคมที่นำพาโรงเรียนให้พัฒนา เป็นเงื่อนไขก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้

สิ่งแวดล้อมทางกายภาพต่างๆ เหล่านี้ โดยตัวเองไม่สามารถเป็นเงื่อนไขในการก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้ หากแต่ต้องอาศัยการจัดการที่สอดคล้องกับอุดมการณ์ของโรงเรียน ที่ดำเนินการผ่านกระบวนการเรียนรู้ทั้งทางตรงและทางอ้อมในเรื่องหรือประเด็นต่างๆ ได้แก่ การจัดอาคารบ้านเรือน หรือการจัดเนื้อที่ใช้สอยต่างๆ โดยใช้เนื้อที่น้อยที่สุดแต่เกิดประโยชน์สูงสุด คือ อาศัยหลักคิดที่ผลิตและแปรรูปเพื่อลดรายจ่ายจากการซื้อสินค้าต่างๆ จากภายนอกโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เป็นผัก ผลไม้ ด้วยการทำการเกษตรและกสิกรรม ในลักษณะที่เรียกว่า “เกษตรธรรมชาติ” ดังนั้นทุกคนในโรงเรียนจึงอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างกลม

กลืน การจัดสิ่งแวดล้อมต่างๆให้เอื้อต่อการเรียนรู้ การสร้างบรรทัดฐานและการจัดระเบียบทางสังคมเกี่ยวกับการเคารพในสิทธิเสรีภาพของธรรมชาติเพื่อขัดเกลา ควบคุม สนับสนุนให้สมาชิกในโรงเรียนปฏิบัติตาม การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในโรงเรียนให้เกิดประโยชน์สูงสุดเพื่อลดการพึ่งพาทายนอก การจำกัดปริมาณสมาชิกในโรงเรียนเพื่อให้ได้สัดส่วนพอเหมาะ กับสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่ในโรงเรียน เป็นต้น

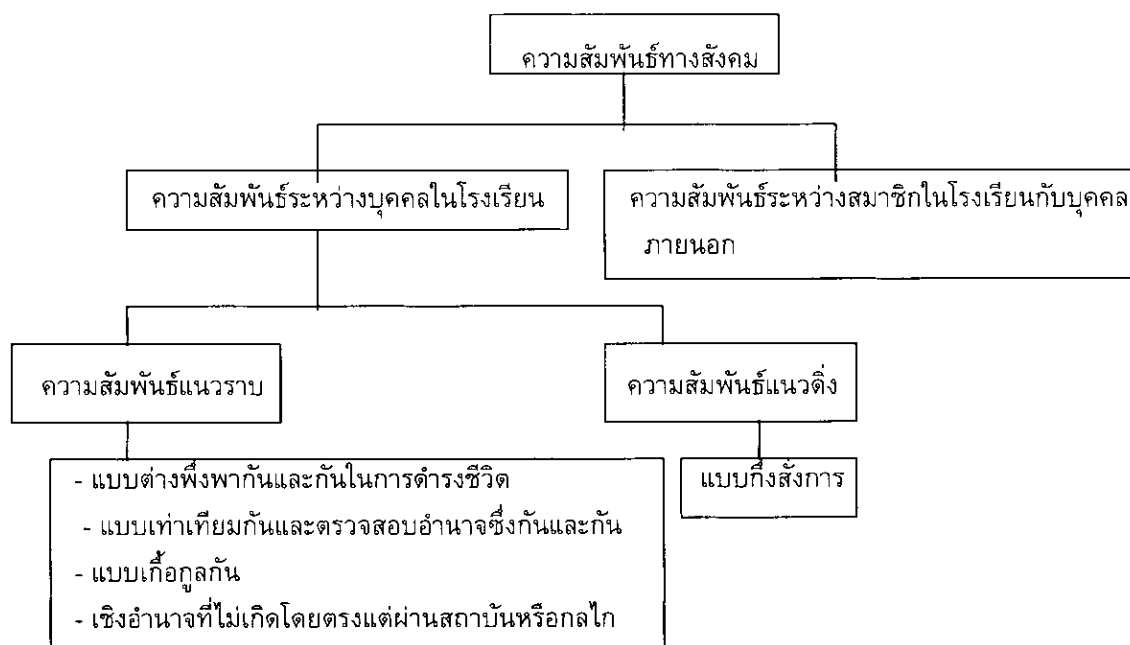
กระบวนการเรียนรู้ทั้งทางตรงและทางอ้อมที่โรงเรียนพยายามจัดดำเนินการเพื่อให้เด็กและผู้ใหญ่ทุกคนได้ตระหนักและเห็นคุณค่าของสิ่งแวดล้อมทางกายภาพที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต ด้วยวิธีการสอนในชั้นเรียนถึงประโยชน์ของป่าไม้ ของแม่น้ำ ของผืนดิน ฯลฯ ด้วยวิธีการลงมือปฏิบัติ เช่น การทำเกษตร การทำนา การตัดต้นไม้มาสร้างบ้านหรือเล้าเปิดเล้าไก่ ที่ตัดอย่างไรต้นไม้จึงยังมีชีวิตอยู่ได้ การเดินป่า เป็นต้น ด้วยการอาศัยระบบความเชื่อ ค่านิยมทั่วไป ด้วยการบอกเล่าผ่านพ่อเฒ่า แม่เฒ่า พ่อเพลง แม่เพลง ด้วยการดอกย้ำความเชื่อ สร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นผ่านวัฒนธรรม ประเพณีต่างๆ เช่น ประเพณีลอยกระทง โดยการใช้วัสดุจากธรรมชาติที่สามารถย่อยสลายได้ เช่น ใบไม้ ใบตอง ดอกไม้ มาประดิษฐ์กระทง เพื่อเป็นการไม่สร้างมลภาวะให้กับแม่น้ำหรือผืนดิน การแลกเปลี่ยนทัศนะความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติกับชุมชนหรือองค์กรภายนอก เช่น กลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของมหาวิทยาลัยต่างๆ กลุ่มอนุรักษ์ดินและน้ำ กลุ่มอนุรักษ์ป่า กลุ่มอนุรักษ์นก เป็นต้น

อย่างไรก็ตามการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นกับเด็กจะสมบูรณ์ได้ ก็จะต้องอาศัยระบบสัญลักษณ์คือภาษาหรือคำพูดเป็นสื่อกลาง ซึ่งคำพูดนั้นต้องมีความหมาย เกิดขึ้นระหว่างการปฏิสัมพันธ์หรือการปฏิบัติการทางสังคม (Praxis) ระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก ระหว่างเด็กกับเด็ก เป็นคำพูดที่สร้างสรรค์ การที่บุคคลพูดจากกันอย่างสร้างสรรค์ต้องอาศัยความรักเป็นจุดเริ่ม ทั้งความรักที่มีต่อตนเอง โรงเรียน และสังคมภายนอก ดังนั้นต่างฝ่ายต่างต้องมีความเป็นกัลยาณมิตรที่ดีต่อกัน เห็นคุณค่าหรือศรัทธาในความเป็นมนุษย์ ในความเป็นกันและกัน รู้จักคิดอย่างมีวิจารณญาณ ฯลฯ

ผลที่เกิดตามมาจากการเรียนรู้ทั้งทางตรงและทางอ้อม เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพต่างๆก็คือ การเกิดสำนึกและเกิดความตื่นตัว ที่ได้มีส่วนร่วมรับผิดชอบต่อความเป็นอยู่ของโรงเรียน อนุรักษ์สิ่งแวดล้อมช่วยกันระมัดระวังรักษาทรัพยากรสิ่งแวดล้อมภายในโรงเรียน รวมไปถึงภายนอกโรงเรียน เกิดกลุ่มหรือเครือข่ายเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติขึ้นมา เช่น การเกิดกลุ่มไยแมงมุมขึ้นในโรงเรียน เป็นต้น นอกจากนี้ยังช่วยเสริมสร้างทัศนะของความร่วมมือและการแลกเปลี่ยนกันในการรวมกลุ่ม

โครงสร้างทางสังคม

จากการศึกษารูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ในบทที่ 5 แสดงให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในโรงเรียนแห่งนี้มี 2 ลักษณะใหญ่ๆ ได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในโรงเรียน กับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนกับบุคคลภายนอก ซึ่งส่วนใหญ่มีลักษณะความสัมพันธ์เป็นแบบแนวราบมากกว่าแนวตั้ง ความสัมพันธ์ในแนวราบ ประกอบไปด้วย ความสัมพันธ์แบบต่างพึ่งพากันและกันในการดำรงชีวิต ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันและตรวจสอบอำนาจซึ่งกันและกัน ความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกัน ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เกิดโดยตรงแต่ผ่านสถาบันหรือกลไก ส่วนความสัมพันธ์แนวตั้ง ประกอบด้วย ความสัมพันธ์กึ่งสั่งการ ดังภาพประกอบ 1 หน้า 80

ภาพประกอบ 1 แสดงแบบของความสัมพันธ์ทางสังคมในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง

จากภาพประกอบ 1 สะท้อนให้เห็นว่าระบบความสัมพันธ์หรือรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นแนวนราบมากกว่าแนวตั้งของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ไม่ได้เกิดขึ้นมาจากความว่างเปล่า หากแต่ยังมีความเกี่ยวข้องกับโครงสร้างของโรงเรียน

โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นโรงเรียนที่ประกอบไปด้วยบุคคลที่มีความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรมมาอยู่ร่วมกัน บนพื้นฐานแห่งความรัก ความเอื้ออาทร ความสามัคคี การเคารพในสิทธิเสรีภาพของกันและกัน และมีความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน การทำความเข้าใจในโครงสร้างหรือการจัดระเบียบทางสังคมของโรงเรียน อันเป็นการทำความเข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่นอกจากจะทำให้เข้าใจและเห็นแบบแผน ลักษณะความสัมพันธ์แต่ละแบบแล้ว ความสัมพันธ์เหล่านี้ยังก่อให้เกิด บรรทัดฐานทางสังคม เกิดช่องทางหรือเครือข่ายการสื่อสาร และ ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน ที่มีฐานะเป็นทุนทางสังคมคือมีคุณสมบัติในการสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้

บรรทัดฐานทางสังคมของโรงเรียน ที่เกิดขึ้นภายใต้โครงสร้างทางสังคมของโรงเรียนมีอยู่ 2 ประเภท ได้แก่ บรรทัดฐานที่เกิดจากการกำหนดตามนโยบายของหลักการโดยกลุ่มผู้บริหาร ได้แก่ ห้ามผู้ใหญ่ทุกคนตีเด็ก การรักษาสิ่งแวดล้อม ด้วยการไม่ใช้วิธีการหัก ดัด หรือวิธีการอื่นใดที่ทำให้ตนไม่ได้รับความเสียหาย การกระทำที่เป็นอันตรายต่อชีวิตและทรัพย์สิน เช่น การปีนต้นไม้สูงเกินหนึ่งเมตร การเล่นไฟ การเล่นน้ำลึก การรักษาสิทธิของตนเองด้วยการเข้าร่วมประชุมสภา การเข้าเรียนเมื่อถึงเวลากำหนด การที่ผู้ใหญ่ต้องรับผิดชอบหน้าที่ของตนอย่างกระตือรือร้น เป็นต้น และ บรรทัดฐานที่เกิดจากการประชุมร่วมกันในสภา เช่น การร่วมกันทำกิจกรรมของชุมชน การรับผิดชอบต่อกิจกรรมส่วนตน เป็นต้น ซึ่งบรรทัดฐานในลักษณะหลังนี้อาจจัดเป็นบรรทัดฐานที่เกิดจากการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันได้ (Norms of reciprocal) เพราะ 1) เป็นการตกลงร่วมกันที่ทุกคนต่างเชื่อมั่นว่า ทุกคนจะต้องประพฤติปฏิบัติเหมือนกัน 2) มีกระบวนการควบคุมที่ไม่เลือกปฏิบัติไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่หรือเด็ก เป็นครูใหญ่หรือเจ้าหน้าที่ เป็นเด็กเล็ก เด็กกลางหรือเด็กโต ดังคำให้

สัมภาษณ์ของบุคคลในโรงเรียนหลายท่านความว่า “ สมาชิกทุกคนในโรงเรียนนี้ต้องเข้าสภา ต้องเข้า...ถือว่า สภาโรงเรียนนี้ก็ถือเป็นเป็นการใช้ชีวิตอยู่ของเราที่นี่ มีเรื่องเดือดร้อนมีเรื่องที่ไม่สบายใจอยู่ที่นี่ เราจะเข้าสภา โรงเรียน เพราะฉะนั้นทุกคนต้องเข้าไปฟังเรื่องราวต่าง ๆ นั้น” (เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างประเทศ) หรือ

ทุกวันศุกร์ต้องประชุม ที่นี้ทุกคนใครต้องเข้า ใครไม่เข้าไม่ได้ อดขนมเลยนะ ถือเป็นเรื่องสำคัญมากเลยนะผู้ใหญ่ ไม่เข้าก็ได้อดนมพอกับเด็ก อดพอกับเด็ก แม่... ก็เคยถูกฟ้องเหมือนกัน ไปเอากล้วยเด็กมากิน เราไม่รู้ว่ของ ใครเอาไปวาง ไว้แล้วเราเอามากิน “ใครกินกล้วยเขา” เจ้าของเขาวิ่งมา เอาไม่รู้ แล้วเอาเราไปฟ้อง เราก็ให้เหตุผลได้ จัย มันเหมือนกับว่า ในนั้นเราสามารถนั่งคุยชี้แจงได้ว่า เรื่องราวมันเป็นอย่างไร มันเป็นอย่างไร คนอื่นก็จะได้นั่ง ฟังแล้วพิจารณาโทษเรา ว่าจะหนักจะเบาอย่างไร ก็ดักเตือนก็ขอโทษ” (ครูประจำชั้น ป.3)

ผลที่เกิดจากบรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน ได้นำมาซึ่งความร่วมมือกัน การเกิดแบบแผนพฤติกรรมต่าง ๆ ตลอดจนการมีพันธะของการเป็นสมาชิกของโรงเรียน และกลายมาเป็นทุนทางสังคมอันเป็นเงื่อนไขสำคัญอย่างหนึ่งในการก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง

อย่างไรก็ตามความเป็นกลุ่มเป็นพวกก็ยังไม่ได้หายไปจากโรงเรียนแห่งนี้ เนื่องจากความแตกต่างระหว่างวัยของสมาชิก ทำให้ต้องมีการจัดกลุ่ม แยกแยะกลุ่มสมาชิกออกเป็นหลายลักษณะ ได้แก่ การจัดกลุ่มเด็กตามช่วงอายุหรือวัย เพื่อความสะดวกในการจัดการเรื่องการศึกษา การฝึกทักษะอาชีพ การกำหนดงานตามขั้นพัฒนาการของเด็ก หรือการจัดกลุ่มผู้ใหญ่ด้วยการกำหนดบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบหรือสถานภาพให้ เช่น แบ่งเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายต่าง ๆ การแบ่งเขตการอยู่อาศัยตามเพศ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ รูปแบบความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองจึงมีหลายรูปแบบ แต่ละแบบก็นำมาสู่คุณลักษณะของความเป็นพลเมืองที่แตกต่างกัน ได้แก่

ความสัมพันธ์แบบต่างพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการดำรงชีวิต เป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่กับเด็ก และเด็กกับเด็กที่เกิดขึ้นในการทำกิจกรรมที่ต้องใช้แรงงาน ที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยสี่หรือการดำรงชีวิตอยู่ในโรงเรียน มีกฎเกณฑ์หรือข้อห้ามในการกระทำอย่างชัดเจน ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ นำมาซึ่งความสามัคคี ร่วมแรงร่วมใจกัน การมีวินัยในตน การเคารพในสิทธิเสรีภาพ กฎเกณฑ์หรือข้อห้าม การมีความรับผิดชอบต่อตนเองและส่วนรวม การมีสำนึกหรือเห็นคุณค่าของการทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน

ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันและตรวจสอบอำนาจซึ่งกันและกัน เป็นความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับเด็กที่อยู่บนพื้นฐานของความเท่าเทียมกันในฐานะการเป็นสมาชิกของโรงเรียน การเคารพในสิทธิเสรีภาพของกันและกันและการเคารพในกฎ กติกา ข้อห้ามต่าง ๆ รวมถึงมติหรือเสียงส่วนใหญ่ เกิดขึ้นได้ในสถานการณ์ 3 สถานการณ์ ได้แก่ ในการอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวที่บ้าน ในการเรียนรู้ร่วมกันในห้องเรียน และในการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชนเกี่ยวกับสิทธิเสรีภาพ วัฒนธรรมของชุมชน ผลที่ตามมาคือเมื่อเด็กเกิดการรับรู้และเรียนรู้ในสิ่งต่าง ๆ อย่างชัดเจนแล้ว เด็กๆจะตระหนักได้ว่าสิ่งใดที่ควรทำหรือไม่ควรทำเพราะเหตุใด สำนึกและความรับผิดชอบต่อตนเองและส่วนรวมก็จะเกิดขึ้น รู้ว่าหากตนกระทำหรือไม่กระทำการใดที่เป็นการละเมิดผู้อื่นหรือชุมชนแล้วย่อมนำมาซึ่งปัญหา ที่ส่งผลกระทบต่อตนเองและผู้อื่นหรือโรงเรียน ซึ่งตนเองต้องรับผิดชอบต่อความเคารพเชื่อฟังกฎเกณฑ์หรือข้อห้ามต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นเพราะเด็กเห็นคุณค่าของสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นได้ด้วยตนเอง เช่น การไม่เข้าเกะฮีดรทำให้ขาดแรงงาน ที่จะช่วยกันผลิตวัตถุดิบในการประกอบอาหารรับประทาน เมื่ออาหารไม่พอเพียงชุมชนหรือโรงเรียน ก็เกิดปัญหาความอดอยาก ทุกคนยอมเดือดร้อน เป็นต้น ความร่วมมือ ความรับผิดชอบต่อ ตลอดจนความผูกพันและการตรวจสอบซึ่งกันและกันจึงตามมา

ความสัมพันธ์แบบเกื้อกูล เป็นความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับเด็กที่มีสายเลือดเดียวกัน และที่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดมีความบกพร่องทางด้านร่างกายหรือสติปัญญา ที่ไม่ได้ดำเนินไปเพื่อประโยชน์ตนหรือกลุ่ม เพราะแม้จะเป็นเครือญาติกันก็ไม่ได้อยู่ร่วมกัน ดังนั้นความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันจึงเป็นความสัมพันธ์ที่มีความเอื้ออาทร การเห็นอกเห็นใจกัน การเห็นถึงความแตกต่างในความเป็นมนุษย์ของกันและกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้เกิดในกิจกรรม ที่มีกาลเทศะเฉพาะที่ต้องร่วมใจ ร่วมแรงกัน เช่น การทำนา การทำเกษตร การออกค่าย เมื่อความสัมพันธ์ระหว่างเด็กแบบเกื้อกูลกัน เป็นไปอย่างราบรื่นมากเท่าใด เด็กจะเริ่มเรียนรู้ ปรับแต่งค่านิยม บุคลิกภาพส่วนตนและขยายความสัมพันธ์ดังกล่าวนั้นไปสู่ผู้ใหญ่ในที่สุด เห็นได้ว่าความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกัน เป็นความสัมพันธ์ที่อยู่บนพื้นฐานของความรัก ความเอื้ออาทร ใจกว้างยอมรับฟังและช่วยเหลือกันและกัน เห็นถึงความแตกต่างในความเป็นมนุษย์ของกันและกัน ที่สามารถนำมาซึ่งความสามารถในการปกครองตนเอง ความมีวินัยในตน การเคารพในตนเองและผู้อื่น ความรับผิดชอบ การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วมได้

ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เกิดโดยตรงแต่ผ่านสถาบันหรือกลไก เป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับเด็กที่มีระยะห่างทางสังคมระหว่างกันแคบ เพราะทั้งเด็กและผู้ใหญ่ต้องทำกิจกรรมส่วนรวมร่วมกัน เช่น ทำนา ทำเกษตรร่วมกัน การช่วยกันรักษาทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อมทั้งภายในและภายนอกโรงเรียน ตลอดจนเมื่อมีเหตุวิกฤติในโรงเรียนและชุมชนภายนอก หรือเครือข่ายที่โรงเรียนเกี่ยวข้อง เช่น ปัญหาอุทกภัย ปัญหาสิ่งแวดล้อมอันเนื่องมาจากการวางท่อก๊าซ เป็นต้น อำนาจที่จะลงโทษผู้กระทำการละเมิดสิทธิเสรีภาพของผู้อื่นหรือชุมชน อยู่ที่สภาโรงเรียน ซึ่งมีคณะทำงานส่วนใหญ่เป็นเด็ก การพิจารณาตัดสินโทษต้องเป็นไปตามมติของสภาโรงเรียน ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้จึงนำมาซึ่งความเข้าใจในหลักการของการใช้สิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาค การใช้มติของเสียงส่วนใหญ่ หรือกล่าวอย่างสั้นๆ ก็คือ เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่นำมาซึ่งความผูกพันและยึดมั่นในอุดมการณ์ประชาธิปไตยนั่นเอง นอกจากนี้ยังนำมาซึ่งการมีวินัยในตน การมีสำนึกสาธารณะ การมีส่วนร่วม

ความสัมพันธ์กึ่งสั่งการ เป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับผู้ใหญ่ ที่มีความแตกต่างกันเพราะสถานภาพ บทบาทหรือหน้าที่ความรับผิดชอบที่แตกต่างกัน มีสายการบังคับบัญชาที่ต้องมีผู้ประสานหรือเป็นกลไกให้การปฏิบัติงานตามหน้าที่และบทบาทดังกล่าวดำเนินไปได้ด้วยดี ผู้ประสานงานจึงต้องมีความรู้หรือประสบการณ์ ตลอดจนข้อมูลต่างๆ เกี่ยวกับโรงเรียน เกี่ยวกับสมาชิกแต่ละคนในโรงเรียนมากกว่าผู้อื่น มีความชัดเจนในอุดมการณ์ของโรงเรียน มีความเป็นกัลยาณมิตร และมีความสามารถในการสร้างหรือสมานความสามัคคีให้เกิดขึ้น มีข้อตกลง มีการตอบสนองกันและกัน (Contractual relationship)

นอกจากนี้ยังมีความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนกับบุคคลภายนอก ที่ส่วนใหญ่เป็นการทำกิจกรรมร่วมกันในลักษณะที่เป็นเครือข่าย หรือการทำกิจกรรมร่วมกับองค์กรหรือกลุ่มที่มีอุดมการณ์ร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นอุดมการณ์ประชาธิปไตย หรืออุดมการณ์เกี่ยวกับการศึกษา จึงเห็นได้ว่ารูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมข้างต้น สะท้อนให้เห็นถึงโครงสร้างทางสังคมของโรงเรียน ที่มีบรรยากาศแห่งมิตรภาพ ทุกคนมีความเท่าเทียมกัน มีสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคในการใช้ชีวิต ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ได้หลอมรวม บุรณการและกลั่นกรอง จนกลายมาเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญที่ต้องถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งถัดมา

ทุนทางสังคม

ทุนทางสังคม เป็นปัจจัยหรือเงื่อนไขที่ซ่อนตัวอยู่ภายใต้บริบทและโครงสร้างทางสังคมของชุมชนที่มีลักษณะเป็นชุมชนที่ตึกงาม ที่นำมาซึ่งการพัฒนาชุมชนทำให้คนในชุมชนเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง

ทุนทางสังคมเป็นทั้งเหตุและผลจากชุมชน กล่าวคือทุนทางสังคมสามารถก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองให้กับชุมชนได้และในทางกลับกันชุมชนก็สามารถสร้างทุนทางสังคมให้เกิดขึ้นมาได้เพื่อเอื้อต่อการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง ทุนทางสังคมของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองประกอบไปด้วยช่องทางหรือเครือข่ายการสื่อสาร (Channel) ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน (Trust) และบรรทัดฐานทางสังคม (Norms)

ช่องทางหรือเครือข่ายการสื่อสาร (Channel)

โดยปกติการติดต่อสื่อสาร ประกอบไปด้วยองค์ประกอบสำคัญ 3 ประการ ได้แก่ ผู้ส่งสาร สาร และผู้รับสาร ซึ่งมีลักษณะของการสื่อสารทั้งแบบที่เป็นการสื่อสารทางตรงในลักษณะที่ผู้ส่งสารและผู้รับสารเห็นหน้าเห็นตากัน (Face to face communication) และทางอ้อมที่ผ่านสื่อกลางในการสื่อสารระหว่างกัน

ในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ผู้ใหญ่กับเด็กจะติดต่อพูดคุยกันโดยตรง ในลักษณะที่ต่างฝ่ายต่างเห็นหน้าเห็นตากัน ในเรื่องราวเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตอยู่ในโรงเรียนทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นการรับประทานอาหาร การอยู่อาศัย การพักผ่อนนอนหลับ การอาบน้ำ การซักเสื้อผ้า การเรียนหนังสือ การเล่น ฯลฯ แต่หากเป็นการติดต่อขอความช่วยเหลือ การให้รับทราบข้อมูลความเป็นไปต่างๆ ของสังคมใหญ่ หรือการประสานงานกันที่ฝ่ายหนึ่งอยู่ไกลก็จะมีสื่อ เช่น โทรศัพท์ และวิทยุสื่อสาร เป็นเครื่องมือหรือตัวกลางในการติดต่อ นอกจากนี้เรื่องราว โอกาส สถานที่ สัญลักษณ์ ตลอดจนคุณสมบัติและลักษณะของข้อมูลต่างๆ ที่ต้องการจะถ่ายทอดแก่กันและกัน ก็ยังแตกต่างกันไป ดังนั้นเพื่อความชัดเจนในการทำความเข้าใจว่า ช่องทางหรือเครือข่ายในการสื่อสาร ที่จัดว่าเป็นทุนทางสังคมที่เอื้อต่อการก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองนั้น ก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองขึ้นมาได้อย่างไร ผู้วิจัยจึงขอยกประเด็นการนำเสนอสถานการณ์ที่แสดงให้เห็นลักษณะของการติดต่อสัมพันธ์กัน ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองดังนี้

โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นโรงเรียนที่กำลังเกิดขึ้นภายใต้ปรัชญาการศึกษาใหม่ ในลักษณะของการเป็นทางเลือกที่ออกจากระบบการศึกษากระแสหลักของสังคมไทย มีการผสมผสานแนวคิดแบบตะวันตก ที่ให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อม ที่เอื้อต่อการมีเสรีภาพอย่างมีขอบเขตของเด็กในการศึกษา และแนวคิดแบบตะวันออกเชิงพุทธที่เน้นการศึกษาในความหมายที่ว่า เป็นการพัฒนาที่หลุดพ้นจากการบงการของตัณหาไปสู่การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา คือรู้จักรับและปฏิบัติต่อสิ่งที่เกี่ยวข้องในชีวิตอย่างถูกต้อง ตามกฎของเหตุและผล ส่งผลให้โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองมีอุดมการณ์หลัก 3 ประการ คือ การศึกษาคือชีวิต การมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานการไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น และเด็กจะพัฒนาได้ด้วยสิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร การถ่ายทอดหรือขัดเกลาอุดมการณ์ทั้งสามให้มวลสมาชิกได้รับรู้ เรียนรู้และเข้าใจ จึงมีการติดต่อสื่อสารกัน 3 ลักษณะ ได้แก่ ระหว่างครูใหญ่กับเจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างๆ หรือระหว่างผู้ใหญ่กับผู้ใหญ่ ระหว่างครูใหญ่หรือผู้ใหญ่กับผู้ใหญ่กับเด็ก และระหว่างเด็กกับเด็ก

การสร้างความเข้าใจที่ตรงกันในอุดมการณ์ เป้าหมาย หลักการ ตลอดจนการจัดการศึกษาของโรงเรียนฯ ระหว่างครูใหญ่กับเจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างๆ หรือระหว่างผู้ใหญ่กับผู้ใหญ่ด้วยกัน เกิดขึ้นตั้งแต่มีการสัมภาษณ์งาน โดยครูใหญ่ เพื่อศึกษาหาข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับผู้สมัครว่า มีอุดมการณ์ส่วนตนเป็นเช่นใด มีคุณลักษณะเหมาะสมที่จะทำหน้าที่ต่างๆ ในโรงเรียน หรือไม่ ดังคำให้สัมภาษณ์ของครูสอนคอมพิวเตอร์ท่านหนึ่งที่ว่า

ถ้าถามปัญหาหลายอย่างอะ คนที่จะมาอยู่ที่นี่ได้ขั้นแรก จะต้องมาเป็นอาสาสมัครคิดว่านะครับ หรืออย่างน้อยถ้าไม่ใช่อาสาสมัคร อาสาสมัครนี่ ผมหมายถึงคนที่ยังไม่เคยผ่านประสบการณ์ด้านครูมาเลยอย่างนี้ละ จะต้องมาเป็นอาสาสมัคร เพื่อดูแนวความคิด และเพื่อดูว่าหนึ่งเค้าเข้ากับเด็กได้ไหม เค้าเต็มใจจะทำงานที่นี่ไหม หรือว่ามาทำงานเพื่อเป็นทางผ่าน เพราะหลายอย่าง หลายครั้งเจออย่างนั้นเหมือนกัน พอเค้าได้งานใหม่เค้าก็ไป ซึ่งที่นี่ถ่ายทอดให้เค้าเยอะมาก แล้วเราก็ก็น้อยเหมือนกันอะเห็นแม่... บอกแต่ว่าก็มีครูบางคนเค้าได้ประสบการณ์ได้วุฒิ คือแบบคือเค้ามีประสบการณ์ที่ผ่านมาแล้ว แม่... ก็ยืนยันว่าเออเค้าอาจบรรจุให้เลยแล้วแต่แม่... ก็จะเป็นคนดูอีกที แล้วแต่เคส แต่คนที่เค้าเข้ามาเลย ก็ยังไม่ผ่านครู หรือไม่ได้เป็นครู ยังไม่ได้เรียนครูก็มีเยอะ แต่ว่าเค้าก็อย่างนั้นละ ต้องถูกทดสอบก่อน

เมื่อรับเข้าทำงาน แล้วทำงานตามบทบาทหน้าที่ไปได้สักระยะ ครูใหญ่จะตรวจสอบความชัดเจนในอุดมการณ์ ลักษณะการทำงาน โดยการ “เรียกพบ” หรือ “สอบถาม” จากเด็ก ๆ ที่มีปฏิสัมพันธ์กับผู้ใหญ่คนดังกล่าวอีกครั้ง รวมทั้งสังเกตขณะปฏิบัติหน้าที่ด้วย การสื่อสารแบบที่เรียกว่า “เรียกพบ” เป็นการสื่อสารอย่างไม่เป็นทางการระหว่างครูใหญ่กับผู้ใหญ่หรือเจ้าหน้าที่ฝ่ายต่าง ๆ ในลักษณะที่คุยกัน ปรัชญาหรือกันซักถามปรับความเข้าใจกัน ในการทำหน้าที่โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวกับการเรียนของเด็ก ซึ่งที่นี้ถือว่าการเรียนเป็นเสรีภาพส่วนตัวของเด็กที่จะเข้าเรียนหรือไม่เข้าเรียนก็ได้ หรือต้องการอยากเรียนอย่างไรก็ได้ โดยผู้ใหญ่หรือครูต้องไม่ใช่อำนาจกับเด็กหรือตีเด็ก อันเป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของเด็ก ดังคำให้สัมภาษณ์ของครูสอนคอมพิวเตอร์ท่านเดิมที่ว่า

...เค้าจะเรียกเราไปคุยเองว่า เราต้องการทำอะไรบ้าง เค้าอยากให้เราทำอะไรบ้าง แล้วก็เอามาจูนกัน แล้วก็คิดออกมาอีกทีว่าควรจะทำอย่างไรบ้าง แล้วต้องเอาอะไรมาสมกันบ้าง ... ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นความร่วมมือระหว่างผมกับเค้า แก ก็จะวางจากประสบการณ์ ที่แกเคยเจอมาเหมือนกัน ส่วนผมก็จะเอาจากประสบการณ์ที่ผมเคยมี เคยเจอมา เคยสะสมมาเหมือนกัน เพราะฉะนั้นเด็กที่เค้าอยากเรียนอะไรก็ได้ที่เค้าต้องการ โอเคสอนเราต้องการ สามทั้งคู่ต้องการ แต่ส่วนใหญ่ผมก็จะตามใจเด็ก...

นอกจากนี้การสร้างความเข้าใจที่ตรงกันในเรื่องอุดมการณ์ดังกล่าว ยังเกิดขึ้นใน “การประชุมครู” อันเป็นเสมือนการใช้พลังกลุ่มในการตรวจสอบความเข้าใจในอุดมการณ์ของโรงเรียนว่าตรงกันสอดคล้องกันหรือไม่อย่างไร แต่ละคนเห็นว่าการศึกษาคควรเป็นเช่นไร ควรใช้เทคนิควิธีการสอนแบบไหน ควรจัดสิ่งแวดล้อมอย่างไรเด็กจึงจะพัฒนา หรือสิทธิเสรีภาพของครูและของเด็กมีขอบข่ายแค่ไหนอย่างไร เป็นต้น ซึ่งการประชุมครูนี้จะมีทุกคืนวันจันทร์ ลักษณะการติดต่อสื่อสารเช่นนี้ จึงเป็นเสมือนการที่รุ่นพี่สอนรุ่นน้องเพื่อนร่วมงานสอนเพื่อนร่วมงานด้วยกัน ส่วนสมาชิกหลักของโรงเรียนฯ ซึ่งเป็นเด็กมีจำนวนมาก ทำให้การถ่ายทอดหรือขัดเกลาอุดมการณ์ทั้งสามแก่เด็กแบบตัวต่อตัว โดยครูใหญ่หรือผู้ใหญ่คนอื่น จึงต้องกระทำการประชุมสภาโรงเรียน การเรียนการสอนในห้องเรียน การเรียนรู้ในวิถีชีวิต

ลักษณะการประชุมสภาโรงเรียน จัดเป็นการสื่อสารแบบสองทาง ระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก ระหว่างเด็กกับเด็ก ซึ่งแม้จะมีการดำเนินการประชุมโดยเด็กเป็นหลัก เช่น มีเด็กเป็นประธานสภาโรงเรียน มีเด็กบางส่วนเป็นคณะลูกขุนหรือคณะกรรมการอุทธร ก็ยังคงต้องมีผู้ใหญ่ ทำหน้าที่เป็นผู้ประสานหรือผู้อำนวยความสะดวกในการดำเนินการประชุม ให้ผ่านพ้นไปอย่างเรียบร้อย มีวาระของการประชุมสภาโรงเรียนและ

เวลาเป็นข้อกำหนดในการประชุม มีสัญลักษณ์หลายอย่าง เช่น การยกมือ การลุกขึ้นยืน คำพูด ฯลฯ รูปแบบของการสื่อสารเริ่มต้นจากประธานกล่าวเปิดประชุมและอนุญาตให้ลูกชนอ่านกฎการประชุม จากนั้นพิจารณาเรื่องราวต่างๆที่เกิดขึ้นในชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเรื่องการฟ้องร้องกัน เพราะมีฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดทำการละเมิดข้อตกลงร่วมกัน จากนั้นพิจารณาข้อมูลต่างๆร่วมกัน จนกระทั่งครบวาระการประชุม และยุติการประชุม การประชุมสภาโรงเรียน จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ทุกคนได้มีส่วนร่วมในการประชุม ได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และช่วยขัดเกลาให้สมาชิกเห็นความสำคัญของการมีส่วนร่วมในการประชุม ร่วมรับผิดชอบ การเรียนรู้สิ่งต่างๆในการประชุม ที่มีขึ้นเป็นประจำอย่างสม่ำเสมอทุกวันศุกร์ของสัปดาห์ การเรียนรู้ต่างๆผ่านการปฏิบัติ เช่นนี้ ส่งผลให้สมาชิกทุกคนไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่เกิดการสร้างค่านิยมส่วนตนขึ้นหลายประการ ที่จัดเป็นคุณลักษณะที่พึงประสงค์สำหรับการเป็นสมาชิกของโรงเรียนฯ เช่น การตรงต่อเวลา การเคารพในกฎ ข้อห้ามต่างๆของโรงเรียนฯ การเข้าใจในเรื่องสิทธิเสรีภาพในการอยู่ร่วมกัน การเข้าใจหลักการการปกครองระบอบประชาธิปไตย ฯลฯ ช่องทางหรือเครือข่ายการสื่อสารในลักษณะเช่นนี้ จัดเป็นทุนทางสังคมที่เอื้อต่อการก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในหลายมิติ เช่น การมีวินัยในตนเอง การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วม การมีสำนึกต่อส่วนรวมหรือสาธารณะ การมีความผูกพันและยึดมั่นในอุดมการณ์ประชาธิปไตย

การเรียนรู้ในห้องเรียนระหว่างครูกับเด็ก จัดเป็นการสื่อสารแบบสองทางอีกลักษณะหนึ่ง ที่ก่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจในเนื้อหาสาระวิชาความรู้ต่างๆ โดยปกติการเรียนรู้ในห้องเรียนในโรงเรียนทั่วไป จะเป็นการสื่อสารในลักษณะที่เรียกว่า การสื่อสารทางเดียว (One-way communication) มีครูเป็นผู้ส่งสาร มีเนื้อหาวิชาความรู้ต่างๆเป็นสาร และมีเด็กเป็นผู้รับสาร แต่สำหรับโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง กลับมีลักษณะแบบสองทางที่ครูกับเด็กสามารถถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจ ความต้องการต่างๆสู่กันและกันได้ เป็นการเรียนรู้ในลักษณะที่ทั้งสองฝ่ายเรียนรู้ไปด้วยกันพร้อมกัน ห้องเรียนก็ไม่จำกัดอยู่แค่ในห้องสี่เหลี่ยม อยู่ได้ต้นไม้ ริมแม่น้ำ ในป่า ฯลฯ ก็ได้ ดังคำให้สัมภาษณ์ของเจ้าหน้าที่ต่างประเทศท่านหนึ่ง ความว่า "... มันจะมีห้องเรียนอยู่ แต่จริง ๆ เด็กไม่ได้เรียนในห้อง ได้ต้นไม้อีกห้องเรียน แม่น้ำคือห้องเรียน สวนเกษตรเราคือห้องเรียน แล้วก็บ้านนี่ก็คือห้องเรียนได้เหมือนกัน เราถือว่าการเรียนรู้ของเด็กนี่คือห้องเรียน ..." นอกจากนี้เด็กยังมีเสรีภาพที่จะเรียนหรือเล่นก็ได้ จะเข้าห้องเรียนหรือไม่เข้าห้องเรียนก็ได้ โดยเป็นการเรียนรู้ที่ตั้งอยู่บนอุดมการณ์เรื่องสิทธิเสรีภาพในการศึกษาของเด็กเป็นหลัก ไม่มีรูปแบบการเรียนการสอนที่ตายตัว ทุกคนสามารถเป็นผู้สอนผู้เรียนได้ วิธีการสอน เช่น บอกหรือพูดบ่อยๆ การทำเป็นตัวอย่างให้ดู การลงมือปฏิบัติ ฯลฯ ทำให้เด็กเกิดการเรียนรู้ในเรื่องสิทธิเสรีภาพนี้ได้อย่างรวดเร็วและไม่ขาดตอนจากการดำเนินชีวิต ส่งผลให้ทั้งเด็กและครูเกิดสำนึกในสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาค อันเป็นหลักการภายใต้อุดมการณ์ประชาธิปไตยได้เป็นอย่างดี อีกทั้งส่งผลให้เด็กและครูเกิดการเรียนรู้ ในการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกัน เคารพในกฎเกณฑ์ ข้อห้ามต่างๆ ของห้องเรียน ของโรงเรียน ทำให้ชุมชนโรงเรียนมีความสุข สันติ

นอกจากนี้การสื่อสารแบบสองทางระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก ระหว่างเด็กกับเด็ก ยังเกิดขึ้นในการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันที่บ้านและในชุมชนโรงเรียนอีกด้วย ในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง มีบ้านพักอาศัยทั้งสิ้น 15 หลัง แต่ละหลังมีสมาชิกประมาณ 8-15 คน ลักษณะการเป็นอยู่ การอาศัยของแต่ละหลังไม่แตกต่างกันเท่าใดนัก เนื่องจากทุกบ้านมีกิจกรรมส่วนใหญ่คล้ายคลึงกัน กิจกรรมในบ้าน หรือการทำเวรบ้าน เช่น กวาดบ้าน ถูบ้าน กวาดบริเวณบ้าน ล้างห้องน้ำ ประกอบอาหาร ฯลฯ เป็นสิ่งที่ทุกคนในบ้านต้องช่วยเหลือกัน ทุกคนต้องเคารพในสิทธิเสรีภาพของกันและกัน บรรยากาศที่อบอุ่นเป็นมิตรจึงเกิดขึ้น ทุกสิ่งดำเนินไปได้ด้วยการพูดคุยปรึกษาหารือกัน ในลักษณะที่เข้าใจตรงกันว่า เป็น "การประชุมบ้าน" ซึ่งนอกจากจะทำให้รู้เรื่องราวต่างๆที่เกิดขึ้นในบ้าน ในโรงเรียนแล้ว ยังรู้เรื่องราวต่างๆของสังคมภายนอกอีกด้วย ไม่ว่า

จะเป็นเรื่องราวทางการเมือง ทางเศรษฐกิจ สังคม การศึกษา สิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรม ดังคำให้สัมภาษณ์ของเจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างประเทศที่ว่า

เราก็จะคุยกับเขา เราก็คุยร่วมกัน ถ้าหนูไม่ทำงานบ้านหนึ่งคนนี่นะ เออถ้าเกิดว่าเราซื้อขนมบ้านมาสักสิบชิ้น มีสิบคนอย่างนี้ หนูไม่ทำงานบ้าน หนูก็ควรไม่ได้กิน ชิ้นของหนูก็ต้องแบ่งเฉลี่ยให้คนที่เขาทำงาน แค่นี้เด็กก็จะรู้แล้วหรือ บางครั้งทำน้อย หรือทำแต่ไม่ตั้งใจทำ แต่ก็ทำ สักแต่ว่าทำเข้าใจไหมอะ สักแต่ว่า แต่ไม่ได้อะไรสักอย่างแต่ก็ทำ แต่เราอาจจะลดส่วนมา ไข่ไหมอะเขาได้กันสองชิ้น คนนี้อาจจะได้หนึ่งชิ้น หรือว่าได้ครึ่งหนึ่ง... ไม่มีทักท้วง เพราะอย่างที่บ้านนี้จะใช้การประชุมบ้านกันทุกเดือน บางครั้งถ้าไม่ได้ประชุมเราก็จะคุยกัน บางครั้งก็อาจจะ เข้าไปขอคุยกับเด็ก บ้าง หรือว่าคุยกันบ้างว่าอันนี้เป็นอะไรอย่างไร

นอกจากนี้ยังระยะห่างทางสังคมระหว่างผู้ใหญ่กับเด็กมีน้อยหรือแคบเท่าไร การสื่อสารพูดคุยกันก็ยิ่งง่ายและสะดวกมากขึ้นเท่านั้น การใช้สรรพนามเรียกขานกันว่า “แม่” “พ่อ” “พี่” “น้อง” หรือแม้แต่ “มิ่ง” “กู” เป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่ช่วยลดช่องว่าง (Gap) ระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก และระหว่างเด็กกับเด็ก การสื่อสารความคิด ความเข้าใจในเรื่องราวต่าง ๆ ระหว่างกันจึงก่อให้เกิดประสิทธิผลได้มากกว่า ทั้งเรื่องของอุดมการณ์ของโรงเรียนและสังคมภายนอก เรื่องกฎเกณฑ์ต่างๆ ของบ้าน ของโรงเรียน ของสังคมภายนอก เป็นต้น และเนื่องจากสมาชิกส่วนใหญ่ของโรงเรียนเป็นเด็ก ความต้องการทางอารมณ์จึงมีมาก การละเล่น ศิลปวัฒนธรรม ประเพณีต่างๆ พิธีการทางศาสนา เช่น การอุปสมบท การบวชชีพราหมณ์ การเวียนเทียน การนั่งสมาธิ ฯลฯ ตลอดจนการเลียนแบบพฤติกรรมของกันและกัน การจับกลุ่มพูดคุยกันอย่างไม่เป็นทางการหรือการนินทากัน ล้วนเป็นช่องทางในการถ่ายทอดหรือขัดเกลาความรู้ และทักษะทางสังคมต่างๆ ให้กับเด็ก ส่งผลให้เด็กซึมซับ รับรู้ เห็นคุณค่าของความรู้ วัฒนธรรมที่เป็นส่วนหนึ่งในวิถีการดำเนินชีวิตได้อย่างไม่รู้ตัว

สำหรับสื่อเทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งปัจจุบันมีวิวัฒนาการรวดเร็วมาก มีเทคนิควิธีการจัดการสื่อเหล่านี้ให้ดึงดูด เสริมสร้างค่านิยมหลายอย่างให้กับเด็กๆ หรือแม้แต่ผู้ใหญ่ได้ ซึ่งส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับอุดมการณ์สมัยใหม่ ที่มีค่านิยมแบบทุนนิยม วัตถุนิยม บริโภคนิยม และศักดินานิยม อันเป็นค่านิยมที่เป็นอุปสรรคต่อการเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง ดังนั้นโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง จึงต้องควบคุมสื่อเทคโนโลยีสมัยใหม่ต่างๆ เหล่านี้อย่างชัดเจน รัดกุม เป็นรูปธรรม จัดกาลเทศะในการบริโภคสื่อต่างๆ เหล่านี้ให้กับมวลสมาชิกในโรงเรียนขออย่างเป็นระบบ ขณะเดียวกันผู้ใหญ่ที่มีความชัดเจนในอุดมการณ์ของโรงเรียนจะต้องใช้ช่วงจังหวะเวลาและสถานที่ที่เหมาะสม สอดแทรกให้เด็กได้คิด พิจารณาอย่างเป็นเหตุเป็นผล ถึงผลของการบริโภคสื่ออย่างไม่มีเหตุผลหรือไม่มีสติ

ช่องทางหรือเครือข่ายการสื่อสาร เป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่ง ของโรงเรียนแห่งคุณธรรม ความเป็นพลเมือง ที่เป็นเงื่อนไขก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็น การมีวินัยในตน การมีสำนึกต่อส่วนรวมหรือสาธารณะ การมีความกล้าหาญทางจริยธรรม การมีความรับผิดชอบต่อตนเองและส่วนรวม ตลอดจนการมีความผูกพันและยึดมั่นในการปกครองระบอบประชาธิปไตย เพราะช่องทางหรือเครือข่ายการสื่อสาร มีคุณสมบัติที่เอื้อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองหลายประการ เช่น มีลักษณะเป็นการสื่อสารสองทาง มีความไม่เป็นทางการ

ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน (Trust)

ภายใต้บริบทและโครงสร้างทางสังคม ที่มีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ความสัมพันธ์แบบแนวราบมากกว่าแนวตั้ง ความเสมอภาคเท่าเทียมกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของกันและกัน การเคารพในกฎกติกาหรือข้อห้ามต่างๆ ความเป็นมิตรที่ดีต่อกัน และภายใต้ช่องทางสื่อสารที่เอื้ออำนวยนำมาซึ่ง ความไว้วางใจและเชื่อถือกัน

การศึกษาเกี่ยวกับความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน ในการวิจัยครั้งนี้ ใช้วิธีการศึกษาแบบปรากฏการณ์นิยม ซึ่งเป็นการลงไปดูปรากฏการณ์จริงที่เกิดขึ้นในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ซึ่งพบว่า ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน ที่จัดเป็นทุนทางสังคม ที่สามารถก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้มีรายละเอียดดังนี้

จากการที่ผู้ใหญ่หรือกลุ่มผู้บริหารโรงเรียนได้มีประสบการณ์ตรง ได้รู้ ได้เห็น ได้ยิน ได้ฟัง เกี่ยวกับการจัดการศึกษาของรัฐมาเป็นเวลานานพอสมควร ทำให้กลุ่มคนดังกล่าวนี้มีภาพในความคิด (Stereotype) เกี่ยวกับการจัดการศึกษาของรัฐว่า เป็นการศึกษาที่ไม่ให้โอกาสและไม่ให้ทางเลือกแก่ผู้เรียน เป็นการศึกษาที่ละเมิดสิทธิเสรีภาพในความเป็นมนุษย์ของผู้เรียน คือไม่ให้เสรีภาพในการตัดสินใจแก่ผู้เรียนว่าจะเรียนหรือเล่นหรือทำกิจกรรมใด ขณะที่เด็กอีกหลายคนในทุกภูมิภาคของประเทศไทย มีภาพในความคิดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของรัฐไปในทิศทางเดียวกัน คือ ความยากจนอันเป็นผลจากการพัฒนาประเทศทำให้พวกเขาไม่สามารถศึกษาเล่าเรียนได้ โรงเรียนที่ด้อยส่วนใหญ่ในประเทศไทยไม่ยอมรับเด็กยากจน (ตัวอย่าง) ความสอดคล้องตรงกันในภาพในความคิดของคนทั้งสองกลุ่มนี้ จึงนำมาซึ่งความร่วมมือกัน ก่อเกิดเป็นโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองขึ้น ปรับแต่งภาพในความคิดของกันและกันจนกลายเป็นจริงขึ้นมา (Self-fulfilling prophecy)

การแลกเปลี่ยนกันทางสังคมในการอยู่ร่วมกัน ระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก นอกจากแต่ละคนจะต้องมีศักยภาพในการรับรู้ข่าวสารข้อมูลต่างๆในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ไม่ว่าจะเป็น อุดมการณ์หลักของโรงเรียน บรรทัดฐานทางสังคมของโรงเรียน กฎเกณฑ์ของการอยู่ร่วมกันในบ้าน ในโรงเรียน แล้ว ยังต้องมีการประพฤติปฏิบัติตนเพื่อเปิดรับข้อมูลข่าวสารต่างๆนั้นด้วย โดยการสมาคมกันหรือการประชุมปรึกษาหารือกัน การเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆของชุมชนร่วมกัน และที่สำคัญต่างคนต่างต้องมีความไว้วางใจกันและเชื่อถือกันและกัน

จากการศึกษาเกี่ยวกับความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน ของมวลสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง พบว่า ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกันของที่มี 2 ลักษณะใหญ่ๆคือ 1) ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกันเพราะมีความเหมือนกัน (Similar) 2) ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกันเพราะทุกคนต่างต้องพึ่งพากันอยู่ (Interdependence)

ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน เพราะมีความเหมือนกันในแหล่งที่มาหรือมาจากภูมิภาคเดียวกัน ทำให้หลายคนรู้สึกเหมือนเป็นคนในครอบครัวเดียวกัน ความเป็นเพื่อน เป็นพี่ เป็นน้องกัน เป็นญาติกัน เกาะกลุ่มพึ่งพาอาศัยกันและกันบนฐานของความเป็นเครือญาติ ทุกคนในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองจึงรู้จักกันหมดว่า ใครเป็นใคร มาจากไหน ใครเป็นญาติพี่น้องกับใคร อยู่บ้านไหน มีผู้ใหญ่คนใดทำหน้าที่เป็นพ่อหรือแม่หรือพี่เลี้ยงประจำบ้าน แต่ละคนมาจากจังหวัดใด มาอยู่ในโรงเรียนแห่งนี้ตั้งแต่เมื่อใด ยามเดือดร้อนร้อนใจทุกคนที่ต่างช่วยเหลือกันพึ่งพากันและกันได้

การที่ทุกคนในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง มีพื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคม ไม่แตกต่างกัน คือยากจนเหมือนกัน ทำให้ไม่มีข้อแตกต่างหรือระดับชั้นทางสังคมที่แตกต่างกัน ผนวกกับการไม่เน้นการสร้างค่านิยมด้านวัตถุของโรงเรียนฯให้กับมวลสมาชิก ไม่ใช่เงินเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน “ที่นี้เราใช้ระบบคูปอง... จะให้บางคนหนึ่งสืบบาทต่อหนึ่งวัน คนละสืบบาทต่อหนึ่งวันแล้วก็มาขึ้นรวมกัน ...” (แม่ครัว) ประกอบกับการเรียนการสอนในชั้นเรียนและการเรียนรู้ในกิจกรรมต่างๆที่เน้นการคิดอย่างเป็นเหตุเป็นผล ทำให้ทุกคนในโรงเรียนสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ ทุกคนไว้วางใจกันและกัน การแก่งแย่งแข่งขันกันทางวัตถุที่สะท้อนให้เห็นถึงค่านิยมทางวัตถุ หรือบริโภคนิยม ระหว่างมวลสมาชิกในโรงเรียนฯ จึงปรากฏให้เห็นน้อยมากหรือไม่ปรากฏเลยในบางปีการศึกษา

นอกจากนี้ เพราะการมีอุดมการณ์การศึกษาร่วมกันที่ว่า การศึกษาคือชีวิต การมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานการไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น และเด็กจะพัฒนาได้ด้วยสิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองจึงไม่ได้จัดตั้งขึ้นในส่วนกลาง แต่ตั้งขึ้นในต่างจังหวัด มีสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ จึงห่างไกลจากกระแสวัฒนธรรมหรือค่านิยมที่เป็นอุปสรรคต่อการก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง การที่โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง มีลักษณะของการเป็นโรงเรียนประจำที่ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ต้องใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันในโรงเรียน อุดมการณ์ที่เป็นนามธรรมถูกแปรเปลี่ยนมาสู่การปฏิบัติภายใต้มนต์ที่ว่า “บ้านและโรงเรียนคือหน่วยเดียวกัน” ห้ามมิให้ผู้ใดกระทำการอันเป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเอง ของผู้อื่นรวมถึงของธรรมชาติ แต่หากมีการละเมิดฯ เกิดขึ้น ทุกคนจะต้องร่วมกันตัดสินในสถานที่เฉพาะที่จัดขึ้น ที่เรียกว่า “สภาโรงเรียน”

การที่คนจำนวนมากที่มีความแตกต่างหลากหลายกันมาอยู่ร่วมกัน ณ ที่แห่งหนึ่ง ได้อย่างราบรื่น การติดต่อสื่อสารระหว่างกันจะต้องมีลักษณะพิเศษ ที่สามารถสร้างข้อผูกมัดหรือพันธะระหว่างกันและกันได้ ทำให้ทุกคนเกิดความรู้สึกไว้วางใจกันและกัน เชื่อมมั่นว่า การที่ตนไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตน ของผู้อื่น ตลอดจนธรรมชาติ ผู้อื่นก็จะไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเอง ผู้อื่น ตลอดจนธรรมชาติแวดล้อมเช่นกัน เมื่อต่างคนต่างมีความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน ยอมรับฟังความคิดเห็นของกันและกัน ยอมรับในความแตกต่างหลากหลายของกันและกันได้ ความรักใคร่กลมเกลียว สมานสามัคคีกัน ย่อมเกิดขึ้นตามมา

การอยู่ร่วมกันที่บ้านและในโรงเรียน ผู้ใหญ่และเด็กต่างต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกันทำกิจกรรมต่างๆของบ้าน ของโรงเรียน จนกลายเป็นกิจวัตรประจำวัน เป็นความเคยชินที่จะต้องทำ ต้องรับผิดชอบ จนกลายมาเป็นความเชื่อว่า หากตัวเองไม่ทำจะทำให้บ้าน และโรงเรียนได้รับผลกระทบ ทำให้ทุกคนในโรงเรียนเดือดร้อน

ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกันในการดำรงชีวิตเพราะต่างต้องพึ่งพากัน มิได้เกิดแต่ในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองเท่านั้น ยังเกิดขึ้นกับเครือข่ายภายนอกโรงเรียนอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการพึ่งพากันในเรื่องของปัจจัยในการดำรงชีวิต เช่น อาหาร เสื้อผ้า เครื่องอุปโภคบริโภคต่างๆ ซึ่งทางโรงเรียนจะมีเครือข่ายในลักษณะเช่นนี้อยู่หลายที่ ทั้งในจังหวัดที่โรงเรียนตั้งอยู่ และในชนบทที่ห่างไกลทางภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งการมีเครือข่ายทางความคิด ทางการศึกษา หรืออุดมการณ์ที่ร่วมกัน ในรูปสหพันธ์หรือองค์กรต่างๆ ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกันจึงแผ่ขยายออกไปในวงกว้างมากขึ้น

ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน เพราะการพึ่งพากันและกันในการทำหน้าที่ตามบทบาทที่ได้รับมอบหมาย เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นระหว่างคนสองคนขึ้นไปที่มาอยู่ร่วมกันภายใต้โครงสร้างทางสังคมของบ้าน ของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ลักษณะของความไว้วางใจกันและเชื่อถือกันแบบนี้อาจเรียกว่า เป็นความไว้วางใจกันและเชื่อถือกันทางสังคม (Social trust) กล่าวคือ ในการทำหน้าที่ของผู้ใหญ่ฝ่าย

ต่าง ๆ ในโรงเรียน ทุกคนต่างรับผิดชอบในหน้าที่ของตนอย่างเต็มที่ เพื่อให้การดำเนินงานของโรงเรียนดำเนินไปได้อย่างบรรลุผล การร่วมแรงร่วมใจกัน การประชุมปรึกษาหารือกันอยู่เป็นประจำจึงมีขึ้นทุกคืนวันจันทร์ ที่เรียกว่า “ประชุมผู้ใหญ่หรือประชุมครู” ดังตอนหนึ่งในคำให้สัมภาษณ์ของครูสอนคอมพิวเตอร์ที่ว่า

เราต้องปรึกษากันหลาย ๆ คน ทุกวันจันทร์จะมีการประชุมอะ ประชุมครู ทุกวันศุกร์จะมีการประชุม ทั้งครูทั้งเด็ก เพื่อ ประชุมสภาที่ใกล้ห้องโสตจะทั้งเด็กทั้งครูทุกวันศุกร์ แต่ถ้าวันจันทร์นี้ จะเฉพาะครู เราก็จะพูดกันในวง ใครมีอะไรก็จะพูดกันในวงนั้นแหละ ก็คือจะเกริ่นกันให้รู้ก่อน แต่ถ้อยคำจริง ๆ แล้วถ้ามันจะละเอียดจริง ๆ แล้วเราก็จะต้องมาคุยกันมาถกกันเองแล้วค่อย เค้าจะมีช่วงเวลาให้ก็คือคุณต้องวางแผนล่วงหน้าเป็นทอมชนทอมบางครั้งทุกคนเตรียมตัวนะทอมหน้า อะไอย่างนี้ อะไอย่างนี้ก็พูดไป เค้าจะมีใครมี เค้าจะมีวาระหนึ่งวาระสอง วาระหนึ่งคือ ใครอยากคุยอะไรใครอยากอธิบายอะไรคือใครมีงานที่ค้าง ๆ อยู่เอามา วาระสองก็คือ ใครอยากเสนอสิ่งใหม่ ใครอยากมีอะไร ที่ต้องการก็พูดพูดออกมาเพื่อให้ทุกคนตัดสินใจ เค้าไม่ได้ตัดสินใจคนเดียว

ดังนั้นไม่ว่ามวลสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง จะมีความเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร หากทุกคนได้มาสมาคมร่วมกัน (Association) มีอิสระเสรีในการคิด ในการกระทำ ในการตัดสินใจ มีความเท่าเทียมกัน ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกันย่อมเกิดขึ้น และสามารถนำมาซึ่งการมีส่วนร่วม ความร่วมมือกันได้ แต่เนื่องจากแต่ละคนมีพื้นฐานความเป็นมา ตลอดจนบุคลิกภาพ และลักษณะประจำตนที่แตกต่างกัน ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกันนอกจากจะเกิดจากร่วมกันมีความเหมือนกัน การฟังพากันและกันแล้ว ยังสามารถเกิดขึ้นจากบรรทัดฐานทางสังคมของโรงเรียนที่มีลักษณะเฉพาะตน

บรรทัดฐานทางสังคม (Norms)

บรรทัดฐานทางสังคมของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ที่มีคุณสมบัติในการก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้ มีลักษณะดังนี้

1. เป็นกฎเกณฑ์หรือข้อห้าม หรือกติกาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ที่บ้าน ในห้องเรียน ที่สภาโรงเรียน โดยมีสถานการณ์ที่นำมาซึ่งการแลกเปลี่ยนหลายสถานการณ์ เช่น สถานการณ์ของ “การมีใจ” อันเป็นสถานการณ์ของการที่โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองต้องประสบปัญหาวิกฤติ เช่น อุทกภัย โรคระบาด ทำให้ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ในโรงเรียนแห่งนี้ ต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการแก้ปัญหาดังกล่าว ต้อง “ร่วมแรงร่วมใจ” ช่วยกันคนละไม้คนละมือ จนกลายมาเป็นกฎ กติกาในการอยู่ร่วมกันในปัจจุบันที่ว่า งานชุมชนทุกคนต้องร่วมกันทำร่วมกันพิจารณา ร่วมกันรับผิดชอบ ดังคำให้สัมภาษณ์บางส่วนของครูใหญ่ ความว่า

มันมันเริ่มจากหมู่บ้านสามสิบห้าไร่ มันสร้างใจกันขึ้นมาตรงนั้นแล้ว มันเลยเป็นผลพลพวงพลอยได้นะนะ จากสามสิบห้าไร่ ที่จะส่งต่อมาถึงสองร้อยไร่ตรงนี้ ก็คือเราอยู่กันด้วยความเอื้ออาทร ถึงแม้สภาโรงเรียนจะลงโทษ ไอ้หมอนี่มันดัดสิทธิ์ ไปตั้งสามร้อยวัน แต่ไอ้หมอนี่มันก็ไม่เหมือนถูกลงโทษเลย เพราะว่าเพื่อนแบ่งให้กิน แม่แบ่งให้กิน แล้วในขณะที่เดียวกันทั้งเพื่อนทั้งแม่ก็พยายามเข้าไปช่วยในการ เป็นกระบวนการในการที่จะเข้าไปปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของเค้าด้วยนะ เพราะงั้นเค้าก็เหมือนกับ.. การลงโทษก็คือเป็นการบอกให้รู้ว่า พฤติกรรมของนายอันนั้นนายสร้างปัญหานั้น แต่เราจะให้อภัยนาย ถ้านายเลิกสร้างปัญหานั้นแล้วเราก็ส่งต่อไปถึงระบบด้วยว่าไอ้สามร้อยวันนี้นายสามารถลดได้

อีก ถ้านายไม่สามารถสร้างปัญหาได้เลย ตลอดหนึ่งอาทิตย์เราจะลดให้นายเลย หนึ่งในสาม โดยที่เราจะช่วยกันเสนออะไรอย่างนี้...กระบวนการทั้งหมดเลยนี้มันก็เข้ามาช่วย...

นอกจากนี้ในสถานการณ์ของการประชุมสภาโรงเรียน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวาระที่สอง อันเป็นวาระที่มีชื่อเรียกว่า "เสนอให้ชี้แจง" เพื่อแลกเปลี่ยนทัศนะความคิดเห็นแก่กันและกัน สร้างเป็นข้อสรุปออกมาว่าจะมีการเพิ่มเติมรายละเอียด ในกฎเกณฑ์หรือข้อห้ามหรือกติกาต่างๆ หรือสร้างกฎเกณฑ์หรือข้อห้าม หรือกติกาต่างๆขึ้นมาใหม่อย่างไร จึงจะมีความเหมาะสมกับสภาวะการณ์ นอกจากนี้จะต้องมีความชัดเจนในกฎเกณฑ์หรือข้อห้าม หรือกติกาต่างๆนั้นอีกด้วย

2. เป็นกฎเกณฑ์หรือข้อห้าม หรือกติกาต่างๆ ที่เกิดจากความไว้วางใจกัน เชื่อมมั่นในกัน และกันว่า ทุกคนต้องปฏิบัติเหมือนกันโดยไม่มีการเลือกปฏิบัติ เช่น ทุกคนต้องเข้าร่วมการประชุมสภาโรงเรียนเหมือนกัน ไม่มีการเลือกปฏิบัติว่าผู้ใหญ่ไม่ต้องเข้าก็ได้โดยไม่มีเหตุผลเพียงพอ หรือทุกคนต้องไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของกันและกันหรือแม้กระทั่งของธรรมชาติสิ่งแวดล้อมในโรงเรียน เป็นต้น ซึ่งหากผู้ใดฝ่าฝืน หรือละเมิดกฎเกณฑ์หรือข้อห้าม หรือกติกาต่างๆ เหล่านี้จะต้องได้รับโทษตามที่กำหนดร่วมกันไว้ ดังกรณีคำให้สัมภาษณ์ในเรื่องการประชุมสภาของครูประจำชั้นป.3 ตามที่ปรากฏในหน้าที่ 80 หรือกรณีการละเมิดกฎเกณฑ์หรือข้อห้าม หรือกติกาต่างๆ ของเด็ก เช่น การขโมย การออกนอกบริเวณโรงเรียนโดยไม่มีผู้ใหญ่รับรู้รับทราบ การทำร้ายร่างกายกัน การสูบบุหรี่ เป็นต้น

3. ความซับซ้อนของการจัดระเบียบทางสังคมมีมาก เพราะทุกคนปฏิสัมพันธ์กันด้วยเรื่องส่วนรวมมากกว่าส่วนตน ให้ความสำคัญกับคุณค่าการแลกเปลี่ยนทางด้านจิตใจเป็นสำคัญ และเน้นความเท่าเทียมกันในการมี การใช้ทรัพยากรในชุมชน ดังกรณีตัวอย่างเกี่ยวกับการแข่งขันกีฬาของโรงเรียนฯ ตามความในคำให้สัมภาษณ์ของครูท่านหนึ่งที่ว่า

เป็นเกมที่ ที่ทุกคนมีส่วนร่วมไม่ใช่ว่าถนัดเฉพาะเก่งๆมาเล่น มาแข่งขัน เอาแพ้เอาชนะ ไม่เน้นการแข่งขัน เน้นการมีส่วนร่วม ลงที่เป็นสิบ ลงที่เป็นยี่สิบ คิดกิจกรรมที่ไม่มีรูปแบบเหมือนข้างนอก... อย่างการแข่งขันนี้เราไม่เน้นว่า อย่างการแพ้ ชนะ แพ้ชนะแล้วจะเป็นอย่างไร จะให้เป็นแต้ม สะสมแต้ม ไม่ใช่ว่าคนนี้ได้เท่านี้ เป็นสิกก็ต้องสะสมแต้มกันและกัน ต้องยอมรับซึ่งกันและกัน ... ไม่ได้แยกว่าใครแพ้ชนะอันนี้คือกรรมการให้ ส่วนการที่จะให้รางวัลก็คือ เกมเบ็ดเตล็ดที่เล่นสะสมแต้ม ทั้งสามวันที่แข่ง ทีมไหนได้คะแนนมากให้เป็นทีม ไม่ได้ให้เป็นคน ให้ทั้งหมด ให้เป็นทีม แต่สุดท้ายก็คือทุกคนได้กินอ้อมเท่าเทียมกัน แล้วคิดกิจกรรมอะไรแต่ละอย่างนี้ต้องสอดคล้องกับปรัชญาของโรงเรียน ปรัชญาไม่เน้นการแข่งขัน ถ้าเป็น แบบอื่นนี่คนนี้วิ่งได้เป็นที่หนึ่ง เอาขึ้นแสดงโชว์ไหม แล้วได้รางวัล แต่นี่เราไม่มี เราไม่มีแบบเป็นคน มีแบบเป็นทีมมีเท่าไร แต่สรุปแล้วเกิดความคิดสร้างสรรค์ ได้ที่สามชนมก็เหมือนกับได้ที่หนึ่ง

กรณีของผลิตผลการเกษตรที่ได้จากการทำเกษตรร่วมกัน ซึ่งสรุปจากคำกล่าวของเด็กๆ และแม่ครัวได้ว่า ผักที่ปลูกได้ต้องเอามาส่งที่ครัวกลางก่อน เพื่อชั่งน้ำหนักและเก็บรักษาไว้ แม่ครัวจะมีหน้าที่จดรายละเอียดเกี่ยวกับผลผลิตเหล่านี้ไว้ ว่าแต่ละชนิดมีปริมาณมากน้อยเท่าใด พอเพียงกับปริมาณความต้องการของทุกคนในโรงเรียนหรือไม่ นอกจากนี้การผลิตได้หากนำไปใช้ประกอบอาหาร จะต้องนำคุปองบ้านมาซื้อที่ครัวกลาง ที่เก็บรักษาผลผลิตเหล่านี้ไว้

คุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองที่ถูกสร้างขึ้น

จากปรากฏการณ์ทางสังคมต่างๆที่เกิดขึ้นในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ที่ทั้งผู้ใหญ่ และเด็กในชุมชนต่างสนใจ ใส่ใจ รับรู้ร่วมกัน ร่วมแสดงทัศนะความคิดเห็นต่างๆในเรื่องต่างๆของชุมชนร่วมกัน ด้วยความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน อุทิศตน เสียสละความสุขส่วนตน เพื่อทำกิจที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมร่วมกัน ร่วมแรงร่วมใจกันทำกิจกรรมต่างๆเพื่อดำรงชุมชนให้อยู่รอด ขณะเดียวกันก็ไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของกันและกัน ประพฤติปฏิบัติตนตามกฎหมายที่ได้ร่วมกันคิดร่วมกันสร้างขึ้น มา ได้สะท้อนให้เห็นถึง คุณธรรมของความเป็นพลเมืองของที่นี่ได้อย่างชัดเจน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า คุณธรรมของความเป็นพลเมือง หมายถึง คุณลักษณะของบุคคล ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงค่านิยมร่วม (Common values) ของคนในชุมชนแห่งนี้ที่ยึดถือกันว่าเป็นคุณค่าสูงสุดที่จำเป็นต่อการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ประกอบไปด้วยมิติสำคัญๆ 5 มิติ ได้แก่

1. การมีวินัยในตน (Self-discipline)
2. การมีสำนึกสาธารณะ (Public conscious)
3. การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วม (Cooperation / participation)
4. การมีความกล้าหาญทางจริยธรรม (Moral courage)
5. การมีความผูกพันและยึดมั่นในอุดมการณ์ประชาธิปไตย

ซึ่งมีรายละเอียดในแต่ละมิติดังนี้

การมีวินัยในตน

ในการอยู่ร่วมกันในโรงเรียน ทุกคนต่างต้องเคารพในกฎ กติกา หรือข้อห้ามต่างๆ ในการอยู่ร่วมกัน ในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ทั้งที่เป็นกิจกรรมส่วนตน เช่น กิจวัตรประจำวัน การเรียนหนังสือ การฝึกงานอาชีพ ฯลฯ และกิจกรรมส่วนรวม เช่น การทำงานบ้าน การทำเกษตร การทำนา เป็นต้น ในลักษณะที่เหมือนกัน คล้ายกันทุกๆวัน นับตั้งแต่เช้า “หลังจากที่ทุกคนทำกิจวัตรส่วนตัวเสร็จเรียบร้อยแล้ว ต่างก็ต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกันทำความสะอาดบ้านเรือน เช่น กวาดบ้าน ถูบ้าน กวาดบริเวณบ้าน ล้างห้องน้ำ ขัดห้องสุขา ฯลฯ โดยทำตามความสามารถ ความถนัด ที่ตนสามารถจะกระทำได้ ซึ่งก็เป็นไปตามธรรมชาติของการทำงานตามวัย (Developmental task) ของมนุษย์ที่ทุกคนสามารถทำงานหรือกิจกรรม บางกิจกรรมได้ตามวัยของตน จึงเห็นได้ว่า เด็กๆส่วนใหญ่ของบ้านซึ่งอยู่ในวัยเด็กเล็กและเด็กกลาง กิจกรรมส่วนรวมของบ้านที่สามารถกระทำได้อีกคือ การกวาดบ้าน การกวาดหน้าบ้านหรือบริเวณบ้าน หรือการถูบ้าน ฯลฯ หลังจากนั้น“เข้าเกษตร” ซึ่งเป็นกิจกรรมส่วนรวมที่ต้องร่วมกันทำเพื่อให้มีปริมาณอาหารที่พอเพียงสำหรับสมาชิก อีกทั้งเป็นการลดภาระเรื่องค่าใช้จ่ายบางส่วนในปัจจัยสี่ด้านนี้ โดยช่วยกันดูแลรับผิดชอบพื้นที่แปลงเกษตรเป็นบ้านๆไป เด็กที่ชอบเล่นน้ำก็จะรดน้ำรดต้นไม้ เด็กที่ชอบเก็บพืชผักผลไม้ก็จะเก็บพืชผักผลไม้ นั้นๆ เด็กที่ชอบขุดแปลงก็จะขุดแปลง เป็นต้น ลักษณะการทำงานส่วนรวมร่วมกันนี้ จะเห็นได้ว่า ไม่มีการแบ่งงานกันทำที่ตายตัว แต่เป็นการเปิดโอกาสให้เด็กๆเลือกทำได้ตามความต้องการ ตามความถนัด เพื่อให้เด็กมีความสุขในการทำงานนั้นๆ และไม่มีการบังคับว่าเด็กจะต้องทำมากทำน้อยขนาดไหน ขึ้นอยู่กับว่า มีเวลามากน้อยเพียงพอกเท่าใด แต่ก็มีเด็กหลายคนที่มาทำกิจกรรมส่วนรวมนี้ในเวลาของตนเองว่างเพิ่มเติมอีก เพราะทำแล้วมีความสุข ชอบที่จะทำ มีความสุขเมื่อเห็นต้นไม้หรือพืชผักผลไม้ที่ปลูกเจริญเติบโต ออกดอก

ออกผล ซึ่งนับดังกล่าวนี้นี้จัดว่าเป็น ความรู้สึกหรือสำนึกที่จะต้องกระทำเพราะเห็นถึงประโยชน์ หรือคุณค่าของการทำตามกฎ กติกา ในการอยู่ร่วมกันในโรงเรียน ในกิจกรรมอื่นๆก็เช่นเดียวกัน ทั้งนี้ผู้ใหญ่ที่ดูแลเด็กแต่ละบ้านก็ต้องสังเกตเด็กด้วยว่า เด็กที่เป็นสมาชิกของบ้านนั้นทำกิจกรรมต่างๆเป็นเช่นไร รับผิดชอบหรือไม่ ฯลฯ เมื่อถึงเวลาแจกขนมหรือของหวานหรือนม อาจแจกในปริมาณที่น้อยกว่าเพื่อนคนอื่นหรือมากกว่าคนอื่นก็ได้ แต่ทั้งนี้ต้องบอกเด็กหรือให้เหตุผลก่อนว่าทำไม เพราะอะไร หรืออย่างไร ถึงได้ในปริมาณที่ต่างจากเพื่อน ด้วยคำพูดที่นุ่มนวล เป็นมิตร หรืออ้างเหตุและผลที่ได้จากการประชุมสภาโรงเรียนที่ว่า ใครไม่ทำกิจกรรมส่วนรวมก็ไม่ได้รับผลประโยชน์จากการทำกิจกรรมนั้น เช่น ไม่ทำนาปลูกข้าวก็ไม่ต้องกินข้าว ไม่ปลูกพืชผักก็ไม่ต้องรับประทานพืชผัก รับประทานแต่ข้าวเปล่าๆ เป็นต้น ดังนั้นผู้ใหญ่แต่ละบ้านจะต้องเป็นคนช่างสังเกต และมีจิตวิทยาในการอยู่ร่วมกับเด็กเป็นอย่างดี

ในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เด็กซึ่งเป็นสมาชิกส่วนใหญ่ของโรงเรียนจึงปฏิบัติตามหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายตามความถนัด ความสามารถ ด้วยความเต็มใจ และเห็นประโยชน์หรือคุณค่าในสิ่งนั้นๆ แต่เนื่องจากเด็กส่วนใหญ่ยังอยู่ในวัยเด็กเล็ก ดังนั้นผู้ใหญ่จึงต้องคอยบอก สอน ชี้แนะ หรือสอดแทรกอยู่เสมอระหว่างการทำกิจกรรมต่างๆเหล่านั้นว่า ทำไมหรือเพราะเหตุใด โดยจะพูดด้วยคำพูดหรือประโยคเดิมๆที่ใช้ทุกวันๆ เช่น “ช่วยกันทำ ช่วยกันกิน ช่วยกันใช้” “อยู่ด้วยกันก็ต้องช่วยเหลือกัน”

การที่ทุกครั้งที่ทำกิจกรรม ผู้ใหญ่พูดในลักษณะเช่นนี้อยู่บ่อยๆ เสมอๆ ซึ่งเด็ก ๆ ส่วนมากให้ความเห็นว่าการพูดบ่อยๆคือ “การบ่น” ส่งผลให้เด็ก ๆ เกิดความรู้สึกทั้งที่เป็นความรู้สึกเชิงบวก เช่น ชอบ สนุก อยากลงมือปฏิบัติ และความรู้สึกเชิงลบ เช่น ไม่ชอบ เบื่อหน่าย ไม่พอใจ อยากเถียง ดังปรากฏในคำให้สัมภาษณ์ของเด็ก ๆ หลายคน ได้แก่ “แม่...นะชอบบ่น...ไม่เห็นต้องบ่นเลย ก็เป็นหน้าที่ที่ต้องทำอยู่แล้ว ก็ดูแลตัวเองได้แล้วไม่เห็นต้องพูดต้องบ่นเลย...แต่บางทีก็ดี จะได้ไม่ลืม...” (น้องเก๋) หรือคำให้สัมภาษณ์ของน้องเจตน์ที่ว่า “ ก็มีการบ่น แต่ผมไม่กล้าเถียงแม่...จะเป็นครูอื่นมากกว่า...ก็ผมไม่ชอบให้เค้าว่าอะ...ตอนเด็ก ๆ เถียงแต่ตอนนี้ไม่เถียงแล้ว...ก็ตั้งแต่อายุสิบสามสิบสองสิบสาม” เป็นต้น และผลจากความรู้สึกต่างๆเหล่านี้ได้นำมาซึ่งการเรียนรู้อย่างไม่เป็นทางการ แต่สัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตในแต่ละวันของเด็ก ๆ ทำให้เด็ก ๆ เกิดการซึมซับเข้าสู่ค่านิยม ความคิด ความเชื่อของเด็กได้ง่ายและรวดเร็วกว่าการสอนบนกระดาน ในห้องเรียน จนเด็ก ๆ สามารถกระทำได้โดยอัตโนมัติ หรือเป็นกิจวัตรที่เด็กกระทำอย่างสม่ำเสมอได้ขาด กระตือรือร้นที่จะกระทำ เช่น ตื่นแต่เช้าเพื่อทำในงานที่ตนเองถนัด ที่ตนเองชอบ หรือกระโดดโลดเต้นทุกครั้งที่ได้เดินทางไปทำนากับเพื่อนๆ และผู้ใหญ่ในที่นาข้างนอกโรงเรียน ซึ่งอาจจะเป็นเพราะสนุกตามวัยของเด็กและได้ทำกิจกรรมในลักษณะที่ต่างจากที่เคยทำมาทุกวันก็ได้ แต่ที่สำคัญสิ่งใดที่ทำให้แล้วรู้สึกสนุก รู้สึกชอบ ก็จะทำให้เด็กเกิดความกระตือรือร้นที่จะกระทำ ดังสะท้อนให้เห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของแม่ครัวท่านหนึ่ง ความว่า “...ไถนี้เราจะจ้าง ก็จ้างคนที่หนองขวานนั่นแหละไถ แต่ไปหว่านเอง ดำเอง หน้าเกี่ยวกับก็เกี่ยวเอง จะให้เด็กมันรู้รึว่ามันกว่าจะได้มาเป็นข้าวสารที่เรากินนี่มันลำบากแค่ไหน มันจะได้รู้ เด็กมันชอบ เด็กเค้าชอบมากคะ มันได้จับปู จับหอยอะไรกันมันสนุก ก็ได้เล่นด้วยทำด้วย ตามประสาเด็กนั่นแหละ แต่มันก็สนุก เด็กมันก็รัก”

การร่วมทำกิจกรรมของชุมชนหรือโรงเรียนตามช่วงเวลาต่างๆในแต่ละวัน อย่างสนุกสนานร่วมกัน เพื่อนๆ ได้เลือกทำในส่วนที่ตนชอบ ถนัดหรือพอใจ ทำให้เด็ก ๆ ทำกิจกรรมเหล่านั้นอย่างมีความสุข และรู้สึกอยากทำด้วยตนเอง ร่วมรับผิดชอบและดูแลชุมชนโรงเรียนอย่างเต็มความสามารถ ตลอดจนทำตามกฎเกณฑ์ ข้อห้ามต่างๆของโรงเรียนอย่างเต็มที่ อย่างเคร่งครัด ด้วยความเต็มใจ เป็นเหตุเป็นผล ปรากฏการณ์ต่างๆเหล่านี้จึงสะท้อนให้เห็นถึง นัยของความมีวินัยในตนเองได้อย่างชัดเจน หรืออาจกล่าวได้ว่า การมีวินัยในตนเองเป็นการกระทำอย่างมีความรับผิดชอบ เช่น ตรงต่อเวลา ทำตามกฎเกณฑ์ กติกา หรือข้อห้ามต่างๆของโรงเรียน

เรียน ฯลฯ อย่างมีความเคารพหรือเห็นคุณค่าต่อส่วนรวม ที่ไม่ทำให้บุคคลหรือชุมชนหรือโรงเรียนเดือดร้อน

นอกจากนี้จากข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ ยังแสดงให้เห็นว่า การมีวินัยในตนของเด็กๆ ได้แก่ การร่วมทำกิจกรรมต่างๆ ของโรงเรียน การเคารพกฎ กติกา ข้อห้ามต่างๆ ของโรงเรียน การไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น ฯลฯ ยังมีสาเหตุมาจากภายในของเด็กด้วย กล่าวคือ เป็นสาเหตุมาจากความรู้สึก หรือทัศนคติ ค่านิยมต่างๆ ของเด็ก ได้แก่ “ความกลัว” เช่น กลัวครูใหญ่ไม่รัก กลัวผู้ใหญ่ไม่รัก กลัวถูกไล่ออกจากโรงเรียน กลัวถูกส่งกลับบ้าน กลัวไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ กลัวถูกทำโทษ หรือ “ความต้องการ” อยากจะพัฒนาโรงเรียนหรือช่วยเหลือน้องๆ ความต้องการการยอมรับจากผู้ใหญ่หรือเพื่อนๆ “ความรัก” โรงเรียนเหมือนโรงเรียนเป็นบ้านหรือครอบครัวของตน “ความสนุกสนาน” ในการได้ร่วมกันทำกิจกรรมต่างๆ กับเพื่อนหรือผู้ใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิจกรรมที่ต้องกระทำภายนอกโรงเรียน เช่น การออกค่าย การทำนา การทัศนศึกษา ฯลฯ ซึ่งเมื่อทำการวิเคราะห์พบว่า เด็กที่มีความรู้สึกดังข้างต้นนี้ส่วนมากอยู่ในช่วงของเด็กกลาง ซึ่งเป็นวัยที่กำลังแสวงหาเอกลักษณ์แห่งตน และเป็นวัยที่สามารถพัฒนางานตามขั้นพัฒนาการในเชิงรูปธรรมได้ดี ในขณะที่การมีวินัยในตนของเด็กโดยส่วนมากมีสาเหตุมาจากภายนอกหรือสังคม กล่าวคือ เห็นว่าการร่วมทำกิจกรรมต่างๆ ของโรงเรียน การเคารพกฎ กติกา ข้อห้ามต่างๆ ของโรงเรียน การไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น ฯลฯ เป็นเรื่องของหน้าที่ความรับผิดชอบของตนเองที่มีต่อโรงเรียนหรือชุมชน

การมีวินัยในตนเองของสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ตามรายละเอียดข้างต้น จึงเป็นคุณลักษณะที่เด็กหรือสมาชิกในโรงเรียนมีการควบคุมตนเองได้ จัดสรรให้เกิดโอกาสในการพัฒนาตนและสังคมได้ โดยมีสาเหตุมาจากภายในตนมากกว่าจากภายนอกหรือสังคม เห็นประโยชน์หรือคุณค่าของกิจกรรมที่กระทำนั้นๆ ได้ด้วยตนเอง มากกว่าเป็นเพราะข้อกำหนด หรือกฎเกณฑ์ต่างๆ ที่ระบุว่าจะต้องกระทำในทางพระพุทธศาสนาเรียกผู้ที่มีคุณลักษณะเช่นนี้ว่า ผู้มีปัญญาและศีลธรรม

การมีสำนึกสาธารณะ

การอยู่ร่วมกันอย่างถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน ที่ทุกคนมีวินัยในตนเอง ทำกิจกรรมต่างๆ ที่จัดเป็นกิจกรรมส่วนรวมของโรงเรียนอย่างเห็นคุณค่า เพราะรู้สึกเป็นเจ้าของบ้าน เจ้าของโรงเรียน เจ้าของแปลงเกษตร ฯลฯ ที่ตนได้อาศัยอยู่ ได้ใช้ผลผลิตจากผืนดินนั้นอยู่ ด้วยความรู้สึกที่อยากให้อาคารเรียนดำรงอยู่ได้ ไม่ทอดยาว ไม่เดือดร้อน หรือเกิดปัญหาใดๆ เห็นคุณค่า เห็นความสำคัญของทุกสิ่งทุกอย่างในบ้าน ในโรงเรียน ไม่ว่าจะเป็นบุคคล สิ่งของ หรือกฎเกณฑ์ ข้อห้ามต่างๆ ที่สำคัญมีความศรัทธา เห็นความสำคัญของสิ่งต่างๆ เหล่านี้อย่างแท้จริง

การมองเห็นประโยชน์ คุณค่า ความสำคัญของกฎ ข้อกำหนดต่างๆ ของโรงเรียน และพร้อมหรือตื่นตัวที่จะเสนอกฎ กติกา หรือรักษา กฎ กติกาเหล่านั้นไว้ เพราะเห็นว่าเป็นสิ่งดีมีประโยชน์ต่อตนเองและชุมชน หรือการมีความรับผิดชอบในการทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกันในห้องเรียน/ชุมชน เพื่อให้โรงเรียน/ชุมชนพัฒนาทุกคนสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข ตลอดจนการร่วมคิดร่วมแก้ปัญหาเกี่ยวกับชุมชนภายนอกหรือเครือข่ายภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ สัตว์ป่า แม่น้ำ ฯ เพื่อให้สิ่งเหล่านี้ได้เกื้อหนุนให้ทุกคนในห้องเรียน/ชุมชน สามารถสนองความต้องการด้านปัจจัยที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตอยู่ได้ ตลอดจนการเห็นคุณค่าในสิทธิเสรีภาพของกันและกัน สิ่งต่างๆ เหล่านี้สามารถสะท้อนให้เห็นถึงการมีสำนึกสาธารณะได้ การมีสำนึกสาธารณะจะเกี่ยวพันกับปัจจัยส่วนบุคคลโดยเฉพาะปัจจัยทางด้านจิต สิ่งสะท้อนให้เห็นหรือเป็นดัชนีชี้ให้เห็นถึงการมีสำนึกสาธารณะในห้องเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองแห่ง

นี้ก็ได้แก่ 1) ความรู้สึกผิดชอบหรือมโนธรรม (Conscience) ที่สามารถควบคุมตนเองจากภายในได้ในการทำกิจกรรมต่างๆเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ส่วนรวม 2) ความรู้สึกถึงความจำเป็นที่จะต้องประพฤติ ปฏิบัติ หรือทำกิจกรรมต่างๆนั้น ว่า ถ้าไม่ทำจะเป็นผลเสียต่อชุมชนมากกว่าเป็นผลดี และที่สำคัญตนเองก็ไม่สามารถที่จะอยู่ร่วมกับคนอื่นในชุมชนได้ และ 3) ความตั้งใจในการทำกิจกรรมต่างๆร่วมกับผู้อื่น เพื่อให้โรงเรียนสามารถดำรงอยู่ได้ด้วยตนเองหรือเพื่อให้โรงเรียนไม่ต้องพึ่งพิงรัฐ เป็นอิสระจากการครอบงำของรัฐ

อย่างไรก็ตามก็ยังมีเด็กบางส่วนที่ขาดการมีสำนึกสาธารณะ กล่าวคือ มีการหนีหรือไม่เคารพ ไม่เห็นคุณค่า ไม่เห็นความสำคัญของการอยู่ร่วมกัน โดยเห็นแต่ประโยชน์ส่วนตัว ความสนุกสนานของตน ไม่อยากทำกิจกรรมต่างๆเพื่อโรงเรียนหรือชุมชน หรือทำบ้างเล็กน้อยๆ ซึ่งจากการสัมภาษณ์เด็กส่วนนี้ พบว่า ส่วนใหญ่เด็กที่ขาดสำนึกสาธารณะตามลักษณะข้างต้นนี้ เป็นเด็กที่เพิ่งเข้ามาใหม่ มีที่อยู่อาศัยในชุมชนเมือง ที่เต็มไปด้วยค่านิยมทางด้านวัตถุ อยู่ในวัยเด็กกลาง เห็นแต่ความต้องการส่วนตัวเป็นสำคัญ ไม่คำนึงถึงส่วนรวมหรือสังคม ดังข้อมูลต่างๆของเด็กกลาง 2 คนที่ว่า “อยู่ข้างนอกสบายกว่านี้ตั้งเยอะ จะไปไหนก็ได้ ไปเที่ยวห้างก็ได้” และ “ไม่อยากทำ...อยากอ่านหนังสืออย่างเดียว จะได้เรียนสูงๆ...ไม่อยากอยู่อย่างนี้ ลำบาก”

แต่เมื่อเด็กเหล่านี้ได้สัมผัสกับ บรรยากาศของความเป็นครอบครัวและความเป็นประชาธิปไตยในโรงเรียน ที่เปิดโอกาสให้เด็กคิดให้เด็กเลือก ให้เด็กตัดสินใจได้ด้วยตนเอง ให้เด็กๆได้บอก ได้สอน ได้ชี้แนะซึ่งกันและกันเอง ทั้งที่บ้าน ที่โรงเรียน ที่ประชุมสภามชช ขณะเดียวกันผู้ใหญ่ก็ไม่ใช้อำนาจบังคับให้เด็กกระทำหรือไม่กระทำการใดๆ แต่ใช้การอธิบายด้วยหลักของเหตุและผล สร้างบรรยากาศในการอยู่ร่วมกันที่เต็มไปด้วยการพึ่งพาอาศัยกันและกัน ไม่แข่งขันกัน หรือมีแรงจูงใจภายนอกที่เป็นวัตถุสิ่งของ แต่ก็มีการกวดขันในการอยู่ร่วมกัน ตลอดจนการพึ่งพาอาศัยธรรมชาติ การปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ทำให้เด็กๆเกิดการเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง เกิดความคิดในเชิงสร้างสรรค์ คิดเป็น เคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของกันและกัน เกิดความเข้าใจสิทธิ เสรีภาพและความเสมอภาคได้ด้วยตนเอง ส่งผลต่อพื้นฐานความคิดความเชื่อส่วนตัว ที่เชื่อว่า การทำกิจกรรมเพื่อส่วนรวม เช่น การทำนา การทำเกษตร ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ต่อส่วนรวมนั้น ในท้ายที่สุดก็คือ การทำประโยชน์เพื่อตนเอง หรือในทางกลับกันการทำเพื่อประโยชน์แห่งตน เช่น ทำนาเพราะกลัวอด ทำเกษตรเพราะจะได้มีพืชผักที่ตนชอบไว้รับประทาน การเข้าร่วมการประชุมสภาโรงเรียนเพื่อจะได้ไม่ถูกลงโทษจากที่ประชุม หรือการเข้าร่วมประชุมสภาโรงเรียนตรงตามเวลาเพื่อจะได้รับรู้เรื่องราวต่างๆที่เกิดขึ้นในโรงเรียนตั้งแต่ต้น อย่างต่อเนื่อง ฯลฯ ในท้ายที่สุดแล้วก็นำมาซึ่งประโยชน์ต่อส่วนรวมดังพิจารณาได้จาก “การมีใจ” ของเด็กๆในการทำกิจกรรมต่างๆเพื่อแก้ปัญหาวิกฤติของโรงเรียน ของบ้าน ที่ตนเองอยู่อาศัย เป็นต้น ผลจากการทำกิจกรรมต่างๆด้วยความเต็มใจและเห็นคุณค่าจึงเป็นเสมือนการเรียนรู้ของเด็กๆ ถึงประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับทั้งต่อตนเองและต่อส่วนรวม

ปรากฏการณ์ของการเห็นคุณค่า เห็นความสำคัญของการอยู่ร่วมกัน ร่วมแรงกายแรงใจกัน ให้ความสำคัญแก่กันและกัน ไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของกันและกัน รวมถึงยอมรับในสิ่งที่ประพฤติดังปฏิบัติต่อกันจึงเป็นอีกหนึ่งลักษณะที่เรียกว่า “การมีสำนึกสาธารณะ” ที่ชุมชนสามารถก่อให้เกิดหรือสร้างให้กับสมาชิกได้ภายใต้โครงสร้างการจัดระเบียบทางสังคมที่ชัดเจน เป็นธรรม ที่ทุกคนมีความสัมพันธ์กันแบบแนบแน่น เกื้อกูล พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน

การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วม

การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วม หมายถึง การมีใจต่อกันและกันในการสร้างกระแสแห่งความปรารถนาดีและความรู้สึกที่บริสุทธิ์ต่อกันและกันเพื่อนำมาสู่การปฏิบัติสิ่งต่างๆร่วมกันอย่างเกิดประโยชน์สูงสุดแก่ชุมชน ซึ่งในชุมชนแห่งนี้การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วมจำแนกออกได้ 3 ลักษณะ คือ

1. การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางด้านเศรษฐกิจของชุมชน หมายความว่า เป็นการให้ความร่วมมือในการทำกิจกรรมต่างๆหรือมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมต่างๆที่เกี่ยวกับการดำรงชีวิต เช่น บัณฑิต ไม่ว่าจะเป็นการทำงาน การทำเกษตร การรณรงค์หาทุนจากภายนอก การติดต่อขอรับบริจาคจากภายนอก หรือการร่วมกันไม่ใช้ระบบเงินตราในชุมชนแต่ใช้ระบบอุปถัมภ์ในชุมชน เพื่อลดค่านิยมด้านวัตถุโดยเฉพาะเงิน อีกทั้งยังเป็นการป้องกันปัญหาความแปลกแยกในชุมชน การดำรงชีวิตอย่างขาดสติ มีแต่ความอยาก ความต้องการทางด้านวัตถุสิ่งของ หรือการออมทรัพย์ รักษาทรัพย์ของชุมชนร่วมกัน ด้วยการไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจในชุมชนไม่จะเป็นการตัดไม้ทำลายป่า การจับสัตว์น้ำเพื่อขาย ตลอดจนติดตามข่าวสารของชุมชนในเรื่องค่าใช้จ่ายต่างๆที่ชุมชนต้องรับภาระอยู่เพียงลำพัง ร่วมกันหาหนทางแก้ไข ปรับปรุง เช่น การลดการใช้ไฟฟ้าโดยไม่จำเป็น การอาบน้ำที่ใช้น้ำพร้อมกันในช่งเย็น การทำงานตามที่ได้รับมอบหมายเป็นเวลา เป็นต้น

2. การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางด้านสังคม เช่น การจัดโครงการค่ายอาสาเพื่อนำสิ่งของเครื่องใช้ที่ได้รับจากการบริจาคมาและมีเหลือเกินความต้องการของคนในชุมชนก็จะนำออกไปบริจาคต่อยังท้องถิ่นที่ห่างไกลขาดแคลน หรือการร่วมกับทางจังหวัดรณรงค์เรื่องการป้องกันการแพร่ระบาดของไข้มาลาเรียให้หมู่บ้านต่างๆรับทราบ หรือการร่วมฟังการอภิปราย การสัมมนา การให้ความรู้ต่างๆ หรือการร่วมทำกิจกรรมกับเครือข่ายหรือองค์กร หรือหน่วยงานภายนอกเพื่อให้ความรู้แก่ประชาชนในท้องถิ่นต่างๆให้เข้าใจเกี่ยวกับปัญหาสังคมต่างๆ เช่น ปัญหาเรื่องโรคเอดส์ ปัญหาเรื่องโรคมาลาเรีย ด้วยการแสดงละคร การเชิดหุ่น เป็นต้น

3. การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางด้านการเมืองกับบุคคลหรือองค์กรภายนอก เช่น การร่วมต่อต้านการตัดไม้ทำลายป่า การร่วมกับหน่วยงานหรือองค์กรพิทักษ์สิ่งแวดล้อมประท้วงการวางท่อแก๊ส การสร้างเขื่อน การตัดป่าไม้ เป็นต้น

การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วมในลักษณะต่างๆข้างต้นนี้ทำให้โรงเรียน สามารถแสดงจุดยืนหรืออุดมการณ์ของโรงเรียนได้อย่างชัดเจน สามารถถ่ายทอดสิ่งเหล่านี้สู่สมาชิกในโรงเรียนได้ด้วย ส่งผลให้โรงเรียนพัฒนาไปในทิศทางที่มุ่งหวังได้ ทำให้สมาชิกของโรงเรียนเข้าใจหลักการในเรื่องประชาธิปไตยได้มากขึ้น รวดเร็วขึ้น เพราะได้เรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติ

การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วมด้วยความสำนึก ความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน เข้าร่วมอย่างมีความเต็มใจและตั้งใจ นับเป็นคุณลักษณะสำคัญที่โรงเรียนพยายามก่อให้เกิดขึ้นในตัวมวลสมาชิกของที่นี่ ดังจะเห็นได้จากเหตุผลในการสร้างสภาโรงเรียนขึ้นพร้อมกับการสร้างโรงเรียน ในการประชุมสภาโรงเรียน ทุกคนในโรงเรียนเห็นคุณค่าของความเป็นพลเมืองถือเป็นหน้าที่และสิทธิที่ต้องเข้าร่วม นอกจากนั้นการเข้าร่วมประชุมสภาโรงเรียนยังจัดเป็นกฎเกณฑ์อย่างหนึ่งในการอยู่ร่วมกันของทุกคนที่นี่ ดังนั้นการร่วมประชุมสภาโรงเรียนจึงเป็นเสมือนกิจกรรมที่เป็นกิจประจำของโรงเรียน เช่นเดียวกับการเข้าแถวเคารพธงชาติ หรือการสวดมนต์ก่อนเข้าห้องเรียน ความรู้สึกต่างๆที่แต่ละคนที่เข้าร่วมประชุมสภาโรงเรียน ไม่ว่าจะเป็นความรู้สึกที่สับสนว่าเข้าประชุมสภาโรงเรียนทำไมของสมาชิกใหม่ของโรงเรียน ความรู้สึกที่อยากบอก อยาก

แจ้งข่าวสารต่างๆให้ทุกคนในโรงเรียนทราบ ความรู้สึกอยากเป็นประธานสภาโรงเรียนหรือเป็นคณะลูกขุน คณะกรรมการอูธร ด้วยเหตุผลนานาประการ ได้แก่ อยากแจ้งข่าวสารต่างๆให้เพื่อนๆได้ทราบ อยากช่วยผู้ใหญ่ดูแลโรงเรียนหรือชุมชน อยากได้รับคำชมจากครูใหญ่หรือผู้ใหญ่ หรือความต้องการการยอมรับจากเพื่อนๆ ตลอดจนอยากนั่งเก้าอี้ประธานสภาเพราะความเท่ ความรู้สึกต่างๆเหล่านี้ ล้วนเกิดขึ้นมาเมื่อได้มีโอกาสหรือประสบการณ์ในการเข้าร่วมประชุมสภาโรงเรียนตลอดจนเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆของบ้าน ของโรงเรียนทั้งสิ้น และความรู้สึกต่างๆเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า การร่วมรับรู้ รับทราบสิ่งต่างๆที่เกิดขึ้นในโรงเรียน เป็นสิ่งที่มีความสำคัญและจำเป็นแก่การดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันในโรงเรียนแห่งนี้ ดังนั้นเมื่อมีเหตุการณ์หรือกิจกรรมใด ไม่ว่าเล็กหรือใหญ่ขนาดไหนความรู้สึกที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมจึงเกิดขึ้นอยู่เสมอๆ ดังจะเห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของสมาชิกในโรงเรียนแห่งนี้ ความว่า "...อยากจะทำกับข้าวครวกลาง อยากเปลี่ยนเก้าอี้ไปเสนอที่ประชุมสภา ก็เปลี่ยนบางคนก็อยากจะทำกับข้าวครวกลางทั้งสามมือ บางคนก็อยากจะทำกินเองที่บ้าน ก็เสนอเปลี่ยนได้ เราจะเปลี่ยนมาเรื่อยๆ" (แม่ครัวพิศ) หรือความรู้สึกที่อยากร่วมประชุมสภาโรงเรียนของครูอนุบาลท่านหนึ่ง ความว่า "อยากจะทำกับข้าวครวกลางให้ทุกคนได้รู้ว่าเกิดอะไรขึ้นกับในโรงเรียนนะ... อยากพูดก็มันไม่มีอะไรนี่มันก็เป็นกันเองและมัน และก็ทุกคนมันก็เป็นคนเหมือนกันนะ ถ้าคนอื่นพูดได้เราก็คงน่าจะพูดได้เพราะทุกคนมีสิทธิ์มีเสียงเหมือนกันนี่" เป็นต้น

การมีความกล้าหาญทางจริยธรรม

การที่ทุกคนมีความระมัดระวังเอาใจใส่ และกล้าที่จะคัดค้านหรือต่อต้านการกระทำใดๆที่เป็นการกระทำที่ผิดศีลธรรม จริยธรรมในการอยู่ร่วมกันหรือระบบแห่งการดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันในโรงเรียนด้วยเหตุผลตามหลักการของสังคม ตามหลักการของการใช้เหตุและผล วิจารณ์อย่างสอดคล้องกับบรรทัดฐานหรือกฎเกณฑ์ต่างๆของโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง ... รวมถึงหลักการในการยึดอุดมคติขั้นสูงสุด เช่น ความดี ความเป็นธรรม ฯลฯ แม้ว่าการต่อต้านการคัดค้านนั้นจะทำให้ต้องเสียประโยชน์ส่วนตนไปบ้างก็ตามนั้นอาจเรียกได้ว่า การมีความกล้าหาญทางจริยธรรม ซึ่งเหตุการณ์ที่พบและสะท้อนให้เห็นถึงการมีความกล้าหาญทางจริยธรรมของคนที่มีหลายลักษณะ ทั้งที่ถูกกำหนดจากความคิด ความรู้สึกภายในตน และจากสังคมภายนอก ได้แก่

การคัดค้านหรือต่อต้านของเด็กในกรณีผู้ใหญ่ต้องการจะล้มระบบสภาโรงเรียน กรณีนี้เกิดขึ้นมาครั้งแรกด้วยความต้องการของเด็กๆโดยเฉพาะเด็กเข้าใหม่ ที่ไม่อยากจะเข้าประชุมสภาแต่เมื่อเรียนรู้ถึงเหตุผลของการมีระบบสภาในโรงเรียนแล้วก็เริ่มเข้าใจ แต่ก็ยังไม่ชัดเจนกระทั่งเมื่อผู้ใหญ่เริ่มสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เด็ก ๆ รู้ว่าการที่ไม่มีระบบสภาจะมีผลอย่างไรต่อเด็กได้บ้าง การมีระบบสภาจะมีผลอย่างไรต่อเด็กได้บ้าง เมื่อถึงภาวะที่มีความต้องการที่จะล้มระบบสภาโดยผู้ใหญ่เกิดขึ้น ปฏิบัติการที่รุนแรงจากการต่อต้านของเด็กก็เกิดขึ้น เด็กๆต่างพยายามหาเหตุและผลชักนำโน้มน้าวเพื่อนๆให้คงระบบสภาไว้ เพื่อเป็นการลดการใช้อำนาจของผู้ใหญ่ ซึ่งแม้ว่าเหตุการณ์ดังกล่าวนี้จะมีกระบวนการสร้างการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นแต่กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวก็สามารถทำให้เด็ก ๆ เกิดการเรียนรู้ได้ถึงสองประเด็น คือประเด็นเกี่ยวกับระบบสภา และประเด็นเกี่ยวกับวิธีการหรือกระบวนการในการต่อต้านคัดค้านความไม่เป็นธรรมที่จะเกิดขึ้นจากการล้มระบบสภา

การคัดค้านหรือต่อต้านของเด็กในกรณีเกี่ยวกับการรับประทานอาหารจำพวกเนื้อสัตว์ กรณีการคัดค้านการรับประทานอาหารจำพวกเนื้อสัตว์ เริ่มขึ้นมาจากกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชนว่า การรับประทานอาหารเนื้อสัตว์เป็นการละเมิดต่อสิทธิเสรีภาพในการมีชีวิตอยู่ของสัตว์ เป็นการทารุณร่างกายกัน โดย

เฉพาะสัตว์ใหญ่ ทำให้เด็กส่วนมากนิยมบริโภคอาหารจำพวกผักและผลไม้ สำหรับวิธีการต่อต้านของเด็กที่พบจะเป็นการปฏิเสธการรับประทานอาหารที่ประกอบด้วยเนื้อสัตว์ของโรงเรียน ซึ่งถือว่าการคัดค้านที่ไม่รุนแรง

การคัดค้านหรือต่อต้านของเด็กเล็กและเด็กกลางกรณีที่ถูกเด็กโตรังแกด้วยการหลอกหรือพูดเรื่องไร้สาระให้เกิดความวิตกกังวล เช่น ในการลงทำน้ำอาบน้ำ เด็กที่อยู่ในวัยที่เริ่มเข้าสู่ช่วงแห่งการมีวุฒิภาวะจะมีความผิดปกติทางร่างกาย ทำให้รู้สึกไม่สบายอาบน้ำที่ท่อน้ำ ผนวกกับกลุ่มเด็กที่เข้ามาใหม่ที่เคยชินกับการอาบน้ำอย่างสบายๆในห้องอาบน้ำ ทำให้เด็กโตพยายามหามาตรการที่จะจัดการกับเรื่องนี้จึงได้ใช้วิธีหลอกให้กลัว ด้วยการอ้างว่ามีคนผูกคอตายในห้องน้ำทำให้เด็กเล็กและเด็กกลางหวาดกลัวหรือตกใจ แต่ก็จะมีส่วนน้อยเท่านั้นที่รู้สึกกลัว อย่างไรก็ตามการต่อต้าน คัดค้านการกระทำของเด็กโตด้วยการฟ้องในที่ประชุมสมภาณับเป็นอีกหนทางหนึ่งที่เด็กๆใช้ในการคัดค้านต่อต้านกันเอง

การกลั้วที่จะหักท้วงแซกที่มาริจาคของ แต่ละเมิตสิทธิเสรีภาพของชุมชนด้วยการสูบบุหรี่ เป็นเหตุการณ์ที่พบเห็นได้บ่อยเมื่อมีแขกมาเยี่ยมชม โดยเฉพาะแขกผู้ชายที่สูบบุหรี่ไม่เป็นที่เป็นทาง สูบให้เด็กเห็น การพูดกล่าวของผู้ใหญ่ในโรงเรียนต่อแขกที่สูบบุหรี่ไม่เคยได้ผล จนกระทั่งเกิดการหักท้วงโดยเด็ก เพราะอย่างน้อยก็ทำให้รู้สึกอับอายได้

การต่อต้านการสูบบุหรี่ของกลุ่มเด็กด้วยกันด้วยการไม่รับเข้ากลุ่ม เป็นการต่อต้านแบบทันทีทันใด เมื่อใดก็ตามที่มีเพื่อนที่เป็นเด็กกลางหรือเด็กโตด้วยกันสูบบุหรี่ในบ้าน เด็กๆในบ้านทั้งหมดต่างวิ่งหนีออกจากบ้าน ปลอบยให้คนที่สูบบุหรี่อยู่คนเดียวและใช้อำนาจของกลุ่มกำหนดให้ผู้สูบบุหรี่นั้นจะไปไหนไม่ได้จนกว่ากลืนบุหรี่จะจางหายและไม่มีการสูบบุหรี่ที่ติดตามร่างกายแล้วจึงจะสามารถไปทำอื่นๆในชุมชนได้ ซึ่งก็นับว่าเป็นวิธีการในการคัดค้านการจัดการกันเองในชุมชนอย่างสอดคล้องกับสถานการณ์

การกลั้วที่จะหักท้วง คัดค้าน ต่อต้านการกระทำหรือเรียกร้องให้กระทำการใดๆของทุกคนที่นี่ ไม่ได้เป็นการกระทำที่เห็นแก่ส่วนตน แต่เป็นการกระทำที่เห็นแก่ประโยชน์ที่ชุมชนพึงจะได้รับที่สามารถทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขตามเป้าหมายที่มุ่งหวัง ภายใต้อุดมการณ์หลักการการจัดดำเนินการของโรงเรียน

การมีความผูกพันและยึดมั่นในอุดมการณ์ประชาธิปไตย

การมีความผูกพันและยึดมั่นในอุดมการณ์ประชาธิปไตยของชุมชนแห่งนี้ เป็นการไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเสรีภาพในการทำชีวิตให้ดีและใช้ชีวิตให้เป็นประโยชน์ เพื่อให้ตนเองได้พัฒนาและเกื้อกูลแก่สังคม การไม่ละเมิดในสิทธิเสรีภาพของกันและกันในชุมชน การอยู่ร่วมกันอย่างเท่าเทียมกัน การอยู่ร่วมกันอย่างเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน การให้ความสำคัญกับส่วนรวมเป็นหลัก การมีความเสมอภาคเท่าเทียมกันในการใช้อำนาจ และเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน เสียสละ มีสำนึกต่อตนเอง สิ่งแวดล้อมและชุมชนร่วมกัน

การมีความผูกพันและยึดมั่นในอุดมการณ์ประชาธิปไตยของทุกคนในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองสามารถสะท้อนให้เห็นได้ในกิจกรรมต่างๆต่อไปนี้ ได้แก่

กิจกรรมของการประชุมสภาโรงเรียน ที่เป็นการสร้างสถานการณ์การเรียนรู้เกี่ยวกับการใช้อำนาจอย่างเท่าเทียมกันในชุมชน อีกทั้งเรียนรู้เกี่ยวกับสิทธิ เสรีภาพของกันและกันที่จะนำมาซึ่งความสุขในการดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันในชุมชน การมีความผูกพันและยึดมั่นในอุดมการณ์ประชาธิปไตยที่เกิดขึ้นมีทั้งที่เกิดขึ้น

โดยตรงด้วยการลงมือปฏิบัติและเกิดขึ้นทางอ้อมผ่านสื่อหรือสัญลักษณ์ต่างๆ เช่น กรณีของการขอใช้สิทธิในการพูดในสภาโรงเรียนด้วยการยกมือ หรือการใช้สิทธิของการเป็นคณะลูกขุนสั่งการให้ผู้ที่มีความผิดยื่นขึ้นในที่ประชุมเพื่อให้สมาชิกในห้องประชุมได้รับทราบตรงกันว่า ใครคือผู้ที่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของส่วนรวม อยู่บ้านไหน คือนั่งอยู่ในกลุ่มสมาชิกที่มีผู้ใหญ่ประจำบ้านหลังไหนคุ่มอยู่ เป็นต้น

กิจกรรมการเรียนการสอน ที่ให้ความสำคัญกับ "เสรีภาพ" ของเด็กในการเรียนเป็นหลัก กล่าวคือให้เด็กมีเสรีภาพที่จะตัดสินใจและเลือกที่จะเรียนหรือไม่เรียนก็ได้ด้วยตนเอง โดยเด็กจะต้องพร้อมที่จะยอมรับผลที่จะเกิดขึ้นจากการตัดสินใจนั้นด้วย หรือการให้อิสระแก่เด็กในการฝึกฝนทักษะหรือสร้างทักษะทางอาชีพตามความสนใจ ความถนัด ความชอบของเด็กๆ ดังรายละเอียดในคำให้สัมภาษณ์ของครูท่านหนึ่งที่ว่า "...หัวใจหลักของเราคือเด็กมีสิทธิที่จะเข้าเรียนก็ได้ ไม่เข้าเรียนก็ได้ การไม่เข้าห้องเรียนก็คือเด็กได้เรียน...อีกอย่างเราต้องการให้เขาได้คลี่คลาย ให้พร้อม ถ้าไม่พร้อมเขาก็ไม่อยากจะเรียน ที่นี้ไม่บังคับ ไม่บังคับเรียน ไม่บังคับอะไรเลย ให้เขาได้ค้นพบศักยภาพของเขาเอง แต่ผู้ใหญ่จะต้องเป็นตัวเชื่อมกับเด็ก..." เป็นต้น

นอกจากนี้ยังสะท้อนให้เห็นในความคาดหวังในอนาคตของสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองหลายต่อหลายคน เช่น ความคาดหวังของครูใหญ่ของโรงเรียนที่สะท้อนให้เห็นถึงสิทธิเสรีภาพส่วนตนในการตัดสินใจต่อชีวิตตนเอง ซึ่งมีความปรากฏดังรายละเอียดในคำให้สัมภาษณ์ว่า

แม่รู้สึกว่ามีกับที่นั่นเป็นหน่วยเดียวกันแล้ว เพราะฉะนั้นชีวิตของแม่ก็คือเรื่องของที่นี่ แม่ก็จะจัดวางชีวิตของแม่ให้มันได้กับส่วนตรงนั้นแหละ คือที่แม่คิดอย่างนี้เพราะว่า ตลอดเวลาแม่ทำงานที่นี้มายี่สิบปี ถ้าเอามาคิดว่าเป็นโรงเรียนที่ แม่เหมือนกับแม่รับราชการนะ แม่ก็ถือว่าแม่ทำงาน ไม่มีวันหยุดยี่สิบปีนี้ แต่ถ้าถือว่าที่นี้คือบ้าน แม่ก็ถือว่าแม่หยุดอยู่กับบ้าน การที่แม่หุงข้าวให้เด็กกิน เก็บบ้านกวาดบ้าน ซักเสื้อผ้าให้เด็กอะไรต่อมิอะไรก็คือเราเลี้ยงลูก เหมือนกับสมัยก่อน เราเลี้ยงลูกสองคน แต่ตอนนี้เราเลี้ยงลูกหลายคนหน่อยเท่านั้นเอง มันก็ไม่มีอะไร บางวันก็ตีวให้ลูกบ้าง เหมือนกับเตรียมให้ลูกไปสอบ... แม่ไม่เคยกำหนดชีวิตลูก นอกจากว่าบางกิจกรรมเท่านั้นเอง ที่แม่จะเสนอเค้า เสนอเค้าเชิงลือบับ"

หรือความคาดหวังในอนาคตของครูประจำชั้นป.3 ที่สะท้อนให้เห็นถึงอุดมการณ์ส่วนตนในสิทธิเสรีภาพเกี่ยวกับตนเอง ดังปรากฏตามคำให้สัมภาษณ์ความว่า

อยากจะกลับคืนสู่รากเหง้าของตัวเอง แต่ยังจัดการในครอบครัวไม่ได้ เพราะเขาไม่ยอมรับ ความคิดอย่างนี้มันสวนเค้า เพราะว่าเรียนจบมา ทำไม ต้องมาทำอย่างนี้เหมือนเขา เพราะเราเป็นลูกชาวไร่ชาวนา เรามีมือเดียว กับทางเลือกแบบนี้ เราอยู่มาใช้ไหม เราน่าจะกลับไปคืนสู่รากเหง้า ให้พอเพียงกับตัวเอง รู้จักพอได้แล้วคือเราถึงจุดอิมของตัวเราพอแล้วไง เราได้ประสบการณ์มากพอแล้ว เราน่าจะกลับคืนสู่ชุมชนของตนเอง ทำอะไรให้คือไม่หวังจะรวยอะไร เลี้ยงปากเลี้ยงท้องตนเองที่บ้าน แล้วก็ตอนนี้ชุมชนล่มสลายแล้ว ชุมชนที่บ้านล่มสลาย และก็ความเป็นนิคมมันเข้าไปใช้ไหม แล้วก็เทคโนโลยีเข้าไปแล้ว ระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมมันพังเลย แล้วแม่เสียตาย วิถีชีวิตวัฒนธรรมยังจี แต่ก่อนมันมีอะไรดี ๆ อยู่เตี้ยวันหมด คือเสียตายยับ อยากจะไปอะไรกับตรงนั้น

จากความหมายของปรากฏการณ์ย่อยแต่ละชุดที่ประกอบกันขึ้นเป็นคุณธรรมของความเป็นพลเมือง เหล่านี้ มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันอยู่ตลอดเวลา สามารถเป็นเหตุและผลในการเกิดขึ้นของกันและกันได้ เช่น การมีวินัยในตนเองเป็นเหตุนำมาสู่ความสามารถในการควบคุมตนเอง และเมื่อบุคคลสามารถควบคุมตนเองได้ก็ส่งผลให้บุคคลสามารถแสดงพฤติกรรมที่พึงประสงค์ออกมาได้ ได้แก่ ไม่ละเมิดกฎ กติกา ข้อห้าม ต่างๆของชุมชน ไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น นอกจากนี้การที่ผู้ใหญ่หรือเด็กมีวินัยในตนเองแล้วอาจเป็นเหตุให้เกิดความรับผิดชอบตามมา เช่น ไม่ทิ้งขยะในที่สาธารณะ ไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ฯ เมื่อความรับผิดชอบเกิดขึ้นมาก็ส่งผลให้บุคคลนั้น มีความร่วมมือกันในการทำกิจกรรมทั้งที่เป็นกิจกรรมส่วนตนและกิจกรรมส่วนรวม พร้อมกันนั้นอาจก่อให้เกิดสำนึกที่จะรับผิดชอบต่อตนเอง ต่อสังคม กล้าที่ต่อต้าน คัดค้าน เรียกร้อง หรือกระทำการใดที่เห็นประโยชน์ของส่วนรวมเป็นสำคัญได้

จึงสรุปได้ว่า คุณธรรมของความเป็นพลเมือง เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้น ดำรงอยู่ในสังคม และส่งผลกระทบต่อสังคม และจากผลของการวิจัยได้ชี้ชัดให้เห็นว่า คุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชนที่ดิงาม ซึ่งอาจจะเป็นองค์กรหรือสถาบันทางสังคมใด ๆก็ได้ โดยมีเงื่อนไขและกระบวนการก่อเกิดที่เฉพาะเกี่ยวข้องกับความเป็นชุมชนที่ดิงามนั้น สำหรับโรงเรียนแห่งคุณธรรม ความเป็นพลเมือง ซึ่งมีบริบทและโครงสร้างทางสังคมที่มีลักษณะเฉพาะตนแห่งหนึ่ง ได้สะท้อนให้เห็นว่าสิ่งที่ซ่อนตัวอยู่ภายใต้บริบทและโครงสร้างทางสังคมดังกล่าว นั้น มีเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองอยู่ 4 เงื่อนไขสำคัญ ได้แก่ อุดมการณ์ของโรงเรียน สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ โครงสร้างทางสังคม และทุนทางสังคม

บทที่ 7

ข้อเสนอเชิงทฤษฎีและข้อเสนอแนะ

การวิจัย เรื่อง การสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในชุมชนไทย มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา ลักษณะของบริบททางสังคม หรือโครงสร้างทางสังคมของชุมชนที่ดิงาม ที่เป็นเงื่อนไขหรือเอื้อให้เกิดคุณลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมือง และศึกษาว่าคุณลักษณะต่างๆของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองดังกล่าวนี้มีนัยหมายถึงอะไร สามารถสร้างหรือก่อให้เกิดขึ้นมาในตัวบุคคลได้อย่างไร โดยหวังว่าผลจากการวิจัยนี้จะสามารถสร้างความรู้ ความเข้าใจที่ชัดเจนเกี่ยวกับลักษณะของชุมชนที่ดิงามที่เอื้อหรือเป็นเงื่อนไขในการก่อเกิดคุณลักษณะต่างๆของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองของเด็กไทยได้ ตลอดจนทำให้เข้าใจถึงกระบวนการทางสังคม ที่มีส่วนสำคัญต่อการกำหนดคุณลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมืองไทย นอกจากนี้ยังเป็นแนวทางในการสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองให้กับเยาวชนไทย รวมถึงเป็นแนวทางในการวางนโยบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ต่อไป

ผู้วิจัยจึงได้เลือกใช้วิธีการแบบปรากฏการณ์นิยม (Phenomenology approach) ซึ่งเป็นวิธีการของการลงไปได้ ปรากฏการณ์จริงที่เกิดขึ้น อันจะช่วยให้เข้าใจบริบททางสังคมที่เอื้อหรือเป็นเงื่อนไขในการก่อเกิดคุณลักษณะคุณธรรมของความเป็นพลเมืองต่างๆได้ ภายใต้วิธีการวิจัยลักษณะนี้ อันเป็นการสร้างทฤษฎีจากปรากฏการณ์จริงหรือทฤษฎีจากฐานราก ที่สามารถรวบรวมข้อมูลได้จากการสัมภาษณ์ระดับลึก การสังเกตแบบมีส่วนร่วม ผู้วิจัยจึงต้องสร้างความพร้อมในการคิด เลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี สร้างมโนทัศน์เชิงทฤษฎี รวมถึงหาข้อสรุปเชิงทฤษฎี

ในการสัมภาษณ์ระดับลึก ผู้วิจัยได้สร้างแนวคำถาม (Guideline) เป็นแนวทางในการสัมภาษณ์ โดยได้สัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักทั้งสิ้น 28 ราย มีอายุตั้งแต่ 3-51 ปี มีบทบาทหน้าที่แตกต่างกันไป เช่น เป็นครูใหญ่ เจ้าหน้าที่ฝ่ายการศึกษา เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างประเทศ ช่าง แม่ครัว นักเรียน (รายละเอียดนำเสนอในบทที่ 3 ตาราง 1 หน้า 37-38) อันเป็นการศึกษาข้อมูล จากจุดยืนของผู้ให้ข้อมูลตามประสบการณ์จริงที่เกิดขึ้น นอกจากนี้ผู้วิจัยยังใช้วิธีการสังเกตอย่างมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ เช่น กิจกรรมการประชุมสภาโรงเรียน กิจกรรมการเรียนการสอน กิจกรรมการอาบน้ำที่ทำน้ำ เป็นต้น เพื่อให้ได้รายละเอียดเกี่ยวกับการทำกิจกรรมต่างๆ อันเป็นการสะท้อนให้เห็นถึง คุณลักษณะของผู้มีคุณธรรมของความเป็นพลเมือง ตามวิถีประชาธิปไตย

ความเป็นพลเมืองตามวิถีประชาธิปไตย (Democratic citizenship) มีลักษณะของความเป็นพลเมือง (Civic characters) สำคัญ 3 ประการ ได้แก่ การมีความรู้ (Civic knowledge) ที่เป็นพื้นฐานสำหรับการมีชีวิตความเป็นพลเมือง ซึ่งประกอบไปด้วย อุดมการณ์ ค่านิยม ความเชื่อ พฤติกรรม การปฏิบัติตามระบอบประชาธิปไตย การมีทักษะ (Civic skill) ที่จะมาช่วยพัฒนาความรู้ ความสามารถในการคิดและการปฏิบัติได้อย่างถูกต้องเหมาะสมตามสิทธิและสามัญสำนึกของความเป็นพลเมือง หรือรัฐสิทธิ หน้าที่ และการมีคุณธรรม (Civic virtue) ที่สะท้อนให้เห็นถึงค่านิยมร่วม (Common values) ของความเป็นพลเมืองของคนในสังคม/ชุมชนที่ดิงาม (Civic community) ที่ยึดถือกันว่าเป็นคุณค่าสูงสุดที่จำเป็นต่อการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

คุณธรรมของความเป็นพลเมือง จึงกลายเป็นสิ่งสำคัญที่สังคมประชาธิปไตยกำลังแสวงหา ค้นหา และมุ่งมั่นจะดำเนินการให้เกิดขึ้น เพราะหวังว่าสิ่งนี้จะช่วยดำรงสังคม/ชุมชน สร้างความเข้มแข็งให้กับสังคม/ชุมชน เป็นพลังสร้างสรรค์สังคม/ชุมชน นำพาให้สังคม/ชุมชนพัฒนาไปอย่างมีประสิทธิภาพ เกิดประสิทธิผล

และเป็นธรรม แต่เนื่องจากคุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นสิ่งที่มีความเป็นนามธรรมสูง ที่ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ด้วยการถ่ายทอดผ่านกระบวนการเรียนการสอนหรือการศึกษาของโรงเรียนตามปกติทั่วไป หากแต่ต้องอาศัยการเรียนรู้จากประสบการณ์ในการปฏิบัติกิจกรรมต่างๆร่วมกัน หรือจากวิถีการดำเนินชีวิตจริงในสังคม/ชุมชน ที่มีการผสมผสานของหลายสิ่งหลายอย่างเข้าด้วยกันอย่างลงตัว ภายใต้บริบทและโครงสร้างทางสังคมของชุมชนที่ดำรง ดังนั้นในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยจึงจะจงเลือกพื้นที่ที่มีความเป็นชุมชนที่ดำรง กล่าวคือเป็นโรงเรียนที่มีความเป็นชุมชนอยู่ในตัว คือมีความเป็นบ้าน เป็นโรงเรียน ตลอดจนมีศูนย์รวมจิตใจหรือลักษณะของศาสนาประกอบอยู่

โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง เป็นโรงเรียนระดับประถมศึกษา ที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวกันของกลุ่มบุคคลที่มีแนวคิดเชิงต่อต้านอำนาจรัฐ ไม่เห็นด้วยกับการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนของรัฐ ซึ่งเป็นการจัดการศึกษาที่ไม่ได้ให้โอกาสและทางเลือกอย่างแท้จริงกับผู้เรียนและชุมชน กลุ่มบุคคลดังกล่าวเชื่อว่า โรงเรียนกับบ้านควรเป็นหน่วยเดียวกัน ไม่ควรแยกจากกัน มีบรรยากาศที่เต็มไปด้วยมิตรภาพ ความรัก ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน ตลอดจนเป็นมิตรกับบุคคล องค์กร หรือหน่วยงานภายนอก มีเครือข่ายที่มีอุดมการณ์ร่วมกันคอยช่วยเหลือ มีลักษณะการดำเนินชีวิตของที่เน้นการพึ่งตนเองมากกว่าการพึ่งพา รัฐ ภายใต้ระบบวิถีชีวิตเชิงองค์รวมที่เน้นความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติอย่างลงตัว และยึดมั่นในหลักคำสอนของพระพุทธองค์ ตามวิธีการแห่งศรัทธาและวิธีการแห่งปัญญา แก้ไขปัญหาความขัดแย้งต่างๆด้วยสันติวิธี มีกลไกของระบบสภาโรงเรียน และหลักการทางพระพุทธศาสนา ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี ศิลปวัฒนธรรม การละเล่นต่างๆ ช่วยผ่อนคลายความตึงเครียดระหว่างกันและกัน ช่วยขัดเกลาอารมณ์และจิตใจให้ละเอียดอ่อน การจัดการศึกษาของโรงเรียน จึงมีลักษณะเป็นทางเลือกที่ออกจากระบบการศึกษากระแสหลักของสังคมไทย มีปรัชญาการศึกษาแนวมนุษยนิยม ที่ผสมผสานระหว่างแนวคิดแบบตะวันตก ที่ให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการให้เสรีภาพอย่างอย่างมีความรับผิดชอบแก่เด็ก คือไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น และแนวคิดแบบตะวันออกเชิงพุทธ ที่ให้ความสำคัญกับการศึกษาที่แท้จริงที่หมายถึง การพัฒนาที่หลุดพ้นจากการบงการของตัณหาไปสู่การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา คือรู้จักรับและปฏิบัติต่อสิ่งที่เกี่ยวข้องในชีวิตอย่างถูกต้องตามกฎหมายของเหตุและผล

จากหลักการ แนวคิด ความเชื่อ อุดมการณ์ข้างต้น และเพื่อให้การดำเนินงานของโรงเรียนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ เกิดประสิทธิผล กลุ่มบุคคลเหล่านี้จึงรวมตัวกันจัดตั้งโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมืองขึ้นที่ต่างจังหวัด บนเนื้อที่ 200 ไร่ ห่างจากศูนย์กลางของจังหวัดประมาณ 60 กิโลเมตร แวดล้อมไปด้วยธรรมชาติที่บริสุทธิ์และอุดมสมบูรณ์ มีสมาชิกที่เป็นเด็ก 135 คนและผู้ใหญ่ 48 คน ซึ่งมีความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรมมาจากทั่วทุกภูมิภาคของประเทศไทย มาอยู่ร่วมกันเสมือนเป็นครอบครัวด้วยบรรยากาศแห่งมิตรภาพ อีกทั้งยังมีความเป็นมิตรกับบุคคล องค์กรหรือหน่วยงานภายนอก มีเครือข่ายที่มีหลักการ แนวคิด ความเชื่อ อุดมการณ์ร่วมกันคอยช่วยเหลือ และเพื่อให้สมาชิกทุกคนมีอุดมการณ์ที่สอดคล้องกัน เป็นไปในทิศทางเดียวกันกับอุดมการณ์หลักของโรงเรียนที่ว่า การศึกษาคือชีวิต การมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบคือไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น และเด็กจะพัฒนาได้ด้วยสิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร การหล่อหลอมอุดมการณ์จึงต้องอยู่บนข้อตกลงเบื้องต้น 3 ประการ ได้แก่ 1) ผู้ใหญ่จะต้องมีทัศนคติในการมองเด็กว่า เด็กเป็นเสมือนผ้าขาวบริสุทธิ์มาตั้งแต่เกิด การที่เด็กเกิดหรือสร้างปัญหาเป็นเพราะผลการกระทำและแรงกดดันจากผู้ใหญ่หรือการเลี้ยงดูที่ผิด พฤติกรรมที่เป็นปัญหาของเด็กจึงไม่ใช่พฤติกรรมถาวรอย่างใดก็ตามเด็กที่มีปัญหาสามารถกลับมาเป็นเด็กที่มีความสุขได้อีกครั้งหนึ่งด้วยสิ่งแวดล้อมที่มีเสรีภาพ 2) ผู้ใหญ่จะต้องทำโรงเรียนให้เหมาะกับเด็กไม่ใช่เปลี่ยนเด็กให้เหมาะกับโรงเรียน คือจัดสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมให้กับเด็ก

และ 3) เด็กมีเสรีภาพในการตัดสินใจว่าจะเรียนหรือเล่นซึ่งก็คือการไม่แทรกแซงธรรมชาติของเด็ก ให้ความสำคัญกับความพร้อมของเด็ก การจัดการศึกษาของโรงเรียนจึงมุ่งเน้นที่จะให้ทุกคนได้ใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข เคารพสิทธิเสรีภาพของกันและกัน มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน มีความเอื้ออาทร เห็นอกเห็นใจ แบ่งปันกัน ทั้งผู้ใหญ่และเด็กมีความเสมอภาคกัน

โรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง จึงเป็นชุมชนที่มีการบูรณาการระหว่างปัจเจกบุคคลกับสังคมอย่างลงตัว มีกระบวนการเรียนรู้ที่มีส่วนสร้างเสริมให้บุคคลเกิดคุณลักษณะสำคัญ ที่เป็นพื้นฐานของการเป็นสมาชิกของชุมชนสังคมที่มีการปกครองระบอบประชาธิปไตย นั่นก็คือ มีคุณธรรมของความเป็นพลเมือง การจัดการศึกษาของที่นี่แบ่งออกได้เป็น 2 ลักษณะ ได้แก่ ลักษณะหลัก ซึ่งเป็นการจัดการศึกษาเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ในวิถีชีวิต ที่มีกระบวนการเรียนรู้ไม่ใช่เป็นเพียงการให้ความรู้ด้วยการบรรยายในชั้นเรียนอย่างเดียว หากแต่เป็นการเรียนรู้ที่เน้นการคิด การปฏิบัติ การร่วมกันทำกิจกรรมต่างๆ หรือกล่าวอย่างสั้นๆ ก็คือเป็นการเรียนรู้ที่มุ่งเน้นให้เกิดประสบการณ์ตรง (Learning by doing) ที่ทุกคนต้องลงมือปฏิบัติหรือกระทำร่วมกัน ทุกคนต่างเป็นครูให้กันและกันได้ และ ลักษณะรอง ซึ่งเป็นการจัดการศึกษาในห้องเรียนเหมือนโรงเรียนทั่วไป เพื่อให้สามารถเปิดดำเนินการสอนในลักษณะของการเป็นโรงเรียนอยู่ได้ ด้วยเหตุนี้รูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง จึงไม่เหมือนกับที่เกิดขึ้นในโรงเรียนปกติ ที่มีลักษณะความสัมพันธ์แบบแนวดิ่ง มีการรวมศูนย์อำนาจ หากแต่เป็นความสัมพันธ์ที่มีลักษณะเป็นแนวราบ มีการกระจายอำนาจเสียเป็นส่วนใหญ่ ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนแห่งคุณธรรมความเป็นพลเมือง จึงมีรูปแบบความสัมพันธ์ย่อยๆ แตกต่างกันไป เช่น ความสัมพันธ์แบบต่างพึ่งพากันและกันในการดำรงชีวิต ความสัมพันธ์แบบกึ่งสังการ ความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันและตรวจสอบอำนาจซึ่งกันและกัน ความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกัน ความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ไม่เกิดโดยตรงแต่ผ่านสถาบันหรือองค์กร ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในโรงเรียนกับบุคคลภายนอก เป็นความสัมพันธ์ในรูปของเครือข่ายที่เน้นการปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นมิตรต่อกันและกัน ภายใต้บริบทและโครงสร้างทางสังคมเช่นนี้ได้นำมาซึ่งความไว้วางใจซึ่งกันและกัน โดยความรู้สึกดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นจากการมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบคือไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของกันและกัน และเกิดขึ้นเมื่อมีการจัดวางกาลเทศะ (Time and space) ที่เหมาะสมให้ ภายใต้ความสัมพันธ์ที่เป็นเครือข่ายที่ทุกคนมีความเท่าเทียมกันเสมอภาคกัน อีกทั้งยังนำมาซึ่งช่องทางหรือเครือข่ายการติดต่อสื่อสารระหว่างกันที่ต่างฝ่ายต่างเห็นหน้าเห็นตากันหรือการมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมต่างๆ ในการพูดคุยปรึกษาหารือกันที่บ้านหรือที่สถานโรงเรียน ในการพูดคุยกันเชิงวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับข่าวต่างๆ ภายนอกชุมชนที่ได้รับรู้มา ฯลฯ และการสื่อสารทางอ้อมหรือการเรียนรู้ด้วยเทคนิควิธีการต่างๆ เช่น ผ่านการเรียนรู้จากสื่อโทรทัศน์ วิทยุทัศน์ต่างๆ ที่ได้รับการกลั่นกรองหรือพิจารณาแล้วครั้งหนึ่ง และบรรทัดฐานทางสังคมที่มีลักษณะพิเศษคือเป็นบรรทัดฐานทางสังคมที่เกิดขึ้นมาจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นหรือข้อมูลต่างๆ แก่กันและกัน เกิดมาจากการไว้วางใจกันและเชื่อมั่นในกันและกัน และการให้ความสำคัญกับเรื่องส่วนรวมมากกว่าเรื่องส่วนตัว ทำให้ทุกคนมีความสัมพันธ์กันด้วยเรื่องส่วนรวมเป็นหลัก ท้ายที่สุดสิ่งเหล่านี้ได้กลายมาเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญของโรงเรียน ที่สามารถก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในมิติต่างๆ ได้ เช่น การมีวินัยในตน การมีสำนึกสาธารณะ การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วม การมีความกล้าหาญทางจริยธรรม การมีความผูกพันและยึดมั่นในอุดมการณ์ประชาธิปไตย

คุณธรรมของความเป็นพลเมือง จึงเป็นสิ่งที่มิมีเงื่อนไขในการก่อเกิดและไม่สามารถเกิดขึ้นได้ในชุมชนปกติทั่วไป หากแต่ต้องเกิดขึ้นในชุมชนที่ดีงาม คือเป็นชุมชนที่มีเงื่อนไขที่สามารถก่อเกิดคุณลักษณะของคุณธรรมของความเป็นพลเมืองขึ้นในมวลสมาชิกได้ ผลการวิจัยนี้ได้นำมาสู่ข้อเสนอเชิงทฤษฎีซึ่งผู้วิจัยจะนำเสนอในรูปของข้อเสนอเชิงทฤษฎี ตลอดจนข้อเสนอแนะในเชิงนโยบายและข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย ดังรายละเอียดในหัวข้อต่อไป

ข้อเสนอเชิงทฤษฎี (Proposition)

ในการศึกษา การสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในชุมชนไทย ได้ข้อค้นพบว่า คุณธรรมของความเป็นพลเมืองในบุคคลโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเด็ก ถูกสร้างขึ้นได้ในชุมชนที่ดีงาม ซึ่งเป็นชุมชนที่ถูกกำหนดโดยอุดมการณ์ของความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ โดยอุดมการณ์ดังกล่าวมีผลต่อการกำหนดบริบททางกายภาพและสังคม ตลอดจนโครงสร้างทางสังคมของชุมชน ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชุมชนมีลักษณะเป็นแบบแนวราบมากกว่าแนวดิ่ง และนำมาซึ่งทุนทางสังคม ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญที่ทำให้ชุมชนมีความเป็นอิสระในการจัดการตนเอง ดังรายละเอียดของข้อค้นพบต่าง ๆ ดังนี้

ชุมชนที่ดีงาม (Civic community)

ชุมชน ที่จัดว่าเป็นชุมชนที่ดีงาม จะต้องประกอบด้วยสิ่งสำคัญ 4 ประการที่เป็นเงื่อนไขก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองขึ้นในมวลสมาชิกได้ ได้แก่

1. อุดมการณ์ของความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้
2. บริบททางกายภาพและสังคมที่สอดคล้องกับอุดมการณ์
3. โครงสร้างทางสังคมที่มีลักษณะเป็นแบบแนวราบมากกว่าแนวดิ่ง
4. ทุนทางสังคม

อุดมการณ์ของความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้

(Ideology of learning community)

อุดมการณ์ของความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ มี 3 มิติคือ 1) การศึกษาคือชีวิต 2) การมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบคือไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น และ 3) เด็กจะพัฒนาได้ด้วยสิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร โดยอุดมการณ์ของชุมชนทั้งสาม จะถูกขัดเกลาหรือหล่อหลอมให้กับสมาชิกโดยเฉพาะอย่างยิ่งสมาชิกที่เป็นเด็กได้ จะต้องอยู่บนข้อตกลงเบื้องต้น 3 ประการ ได้แก่ 1) ผู้ใหญ่จะต้องมีทัศนคติในการมองเด็กว่า เด็กเป็นเสมือนผ้าขาวบริสุทธิ์มาตั้งแต่เกิด การที่เด็กเกเรหรือสร้างปัญหาเป็นเพราะผลการกระทำและแรงกดดันจากผู้ใหญ่ หรือการเลี้ยงดูที่ผิด พฤติกรรมที่เป็นปัญหาของเด็กจึงไม่ใช่พฤติกรรมถาวร อย่างไรก็ตามเด็กที่มีปัญหาสามารถกลับมาเป็นเด็กที่มีความสุขได้อีกครั้งหนึ่ง ด้วยสิ่งแวดล้อมที่มีเสรีภาพ 2) ผู้ใหญ่จะต้องทำโรงเรียนให้เหมาะกับเด็ก ไม่ใช่เปลี่ยนเด็กให้เหมาะกับโรงเรียน คือจัดสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมให้กับเด็ก และ 3) เด็กมีเสรีภาพในการตัดสินใจว่าจะเรียนหรือเล่นซึ่งก็คือ การไม่แทรกแซงธรรมชาติของเด็ก ให้ความสำคัญกับความพร้อมของเด็ก

มิติของอุดมการณ์การศึกษาคือชีวิต (Education is life)

การศึกษาคือชีวิต หมายถึง การเรียนรู้ของบุคคลที่จะเข้าใจในตนเองและผู้อื่น ตลอดจนสิ่งแวดล้อมรอบตัว เพื่อที่จะสามารถพึ่งตนเองได้ ช่วยเหลือตนเองและผู้อื่นเป็น เป็นการเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมต่างๆ ดังนั้นอาณาบริเวณของการศึกษาจึงไม่ได้จำกัดอยู่แค่ในห้องเรียนสี่เหลี่ยม ที่มีการเรียนการสอนแบบสั่งการ ชี้นำ มีครูเป็นศูนย์กลาง หากแต่เป็นการเรียนรู้ไปด้วยกันระหว่างคนสองฝ่ายที่เปิดโอกาสให้แก่งกันและกันในการคิด ในการตัดสินใจ และในการกระทำ เป็นการเรียนรู้ที่เน้นการปฏิบัติ ดังนั้น การศึกษาตามอุดมการณ์ดังกล่าวนี้จึงมีวิธีการเรียนรู้ได้หลายแบบ เช่น ด้วยการฟังคำบอกเล่าหรือประสบการณ์จากผู้มีประสบการณ์ตรงเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ การสมาคมหรือสัมพันธ์กับบุคคล องค์กรต่างๆ ภายนอกชุมชน การเล่น การอาบน้ำ การอ่านหนังสือในห้องสมุด การชมรายการโทรทัศน์ การทำกิจกรรมชุมชนต่างๆร่วมกัน เช่น การทำนา การทำเกษตร ฯลฯ

มิติของอุดมการณ์ การมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบคือไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น (Responsible freedom)

การมีเสรีภาพอยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบ คือ การปลอดหรือเป็นอิสระจากแรงกดดันภายนอกและภายในหรือสัญชาตญาณ โดยสมาชิกทุกคนในชุมชนสามารถเลือกที่จะตัดสินใจกระทำหรือไม่กระทำการใดได้ด้วยตนเอง ตามศักยภาพของตนเอง รู้ว่าตนเองต้องการอะไร แต่ก็ต้องตระหนักถึงผลกระทบจากการกระทำนั้นๆด้วย ซึ่งความเป็นอิสระดังกล่าวนี้สามารถปรากฏให้เห็นด้วยการแสดงออกทางพฤติกรรมทั้งที่เป็นพฤติกรรมภายนอก เช่น การพูด การกระทำ และพฤติกรรมภายใน เช่น การคิด เสรีภาพที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบของบุคคลในชุมชนที่ดังาม ได้แก่ เสรีภาพในการพึ่งตนเองหรือการไม่ยอมให้อำนาจอื่นมาอยู่เหนือตนหรือชุมชน เสรีภาพในการเรียนของเด็กที่เป็นอิสระจากการใช้อำนาจบังคับของผู้ใหญ่ เป็นต้น

มิติของอุดมการณ์ เด็กจะพัฒนาได้ด้วยสิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร (Child developed by friendship climate)

อุดมการณ์ดังกล่าวนี้ มีเป้าหมายเพื่อพัฒนาให้เด็กมีความรู้คู่คุณธรรม มีความสุขในการเรียน ในการใช้ชีวิตอยู่ในชุมชน สิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตร ได้แก่ สิ่งแวดล้อมที่เต็มไปด้วยความรัก ความเอื้ออาทร ความเป็นมิตร การให้อาหาร และการให้สิทธิแก่เด็ก ไม่ว่าจะเป็นสิทธิในการปกครองตนเอง สิทธิในการเรียนรู้ สิทธิในการมีพื้นที่ส่วนตน สิทธิที่จะกำหนดกฎเกณฑ์หรือข้อห้ามต่างๆ ในการอยู่ร่วมกันกับผู้ใหญ่ เป็นต้น โดยสิทธิต่างๆ เหล่านี้จะอยู่บนหลักของความเสมอภาค

สิ่งแวดล้อมที่เป็นกัลยาณมิตรเกิดขึ้นมาจากองค์ประกอบสำคัญ 2 ประการคือ บุคคลที่มีความเข้าใจในตนเอง และโครงสร้างทางสังคมที่มีลักษณะเป็นแบบแนวราบมากกว่าแนวดิ่ง

อุดมการณ์เป็นทั้งจุดเริ่มต้นและจุดหมายในตัวเอง การหล่อหลอมเสริมสร้างอุดมการณ์ให้มวลสมาชิกในชุมชนในลักษณะที่สัมพันธ์และกลมกลืนเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำเนินชีวิต จึงสามารถกระทำได้ด้วยการพูดถึงอยู่บ่อยๆ ในทุกช่วงเวลาแห่งการอยู่ร่วมกัน การใช้คำถามที่เปิดโอกาสให้คิดแต่ไม่คาดหวังเอาคำตอบ การเรียนการสอนกันในชั้นเรียนผ่านกฎเกณฑ์ ข้อห้ามต่างๆ การโยนเข้าสู่เนื้อหาวิชาต่างๆ การยกตัวอย่างเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างการละเมิดกฎเกณฑ์ ข้อห้ามต่างๆ กับการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ ข้อห้ามต่างๆ การกระตุ้นทันทีเมื่อมีการละเมิดสิทธิเสรีภาพของกันและกัน ในลักษณะของการอ้างแนวปฏิบัติว่าการกระทำการละเมิด ต้องถูกดำเนินการผ่านสถาบันหรือกลไกที่ชุมชนได้ร่วมกันจัดตั้งขึ้นมา (ที่มีลักษณะเหมือนศาล) การเรียนรู้ผ่านกิจกรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นกิจกรรมส่วนตนและกิจกรรมส่วนรวม การสาธิตยกตัวอย่างให้ดู ตลอดจนการใช้สัญลักษณ์ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นภาษา หรืออากัปกิริยาต่างๆ

บริบททางกายภาพและสังคมที่สอดคล้องกับอุดมการณ์ (Physical and social contexts)

บริบททางกายภาพและสังคมที่สอดคล้องกับอุดมการณ์ และส่งผลต่อการก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองประกอบด้วยมิติสำคัญ 6 มิติ ได้แก่ 1) การอยู่ร่วมกับธรรมชาติ 2) การพึ่งตนเอง 3) การจัดสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการเป็นชุมชนที่ดีงาม 4) การจัดการศึกษาให้อยู่ในลักษณะของการเรียนรู้ที่ไม่แปลกแยกจากวิถีการดำเนินชีวิต 5) การมีเครือข่ายความสัมพันธ์กับภายนอกทั้งที่เป็นบุคคล องค์กรหรือหน่วยงานต่างๆ และ 6) การมีบรรยากาศประชาธิปไตย

การอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างสอดคล้องกับอุดมการณ์ เป็นการอยู่โดยไม่มีการทำลายธรรมชาติหรืออยู่โดยไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของธรรมชาติ แต่เน้นการอยู่อย่างกลมกลืนกับธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างบ้านเรือน การสร้างอาคารเรียน อาคารฝึกทักษะทางอาชีพ ฯลฯ ที่มีการก่อสร้างโดยไม่มีการปรับหรือทำลายสภาพทางภูมิศาสตร์ดั้งเดิมของพื้นที่

การพึ่งตนเอง ด้วยการนำคุณสมบัติของธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์หรือประสิทธิภาพสูงสุด เช่น การทำระบบประปาธรรมชาติด้วยการใช้น้ำจากแม่น้ำ การใช้ลมจากธรรมชาติช่วยระบายความร้อนของบ้านหรืออาคาร การปลูกพืช ผัก ผลไม้บนพื้นที่ดินที่ว่างเปล่าในชุมชน เป็นต้น

การจัดสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการเป็นชุมชนที่ดีงาม เช่น การสร้างความเป็นครอบครัวที่เต็มไปด้วยความเป็นมิตร ความเอื้ออาทร ฯลฯ ต่อกันและกัน การสร้างความสมัครสมานสามัคคีกันด้วยการทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมในบ้าน หรือกิจกรรมของชุมชน เป็นต้น

การจัดการศึกษาให้อยู่ในลักษณะของการเรียนรู้ที่ไม่แปลกแยกจากวิถีการดำเนินชีวิต เช่น การไม่เรียนในเรื่องที่ไกลตัว หรือยากเกินไป หากแต่เป็นการเรียนรู้ที่เกี่ยวข้องกับการใช้ชีวิต เช่น การเรียนรู้เรื่องการทำอาหาร การเรียนรู้ทักษะทางอาชีพที่สอดคล้องกับความถนัดของตน การเรียนรู้การทำงานหรือการทำกิจกรรม การเรียนรู้ประวัติศาสตร์ของชุมชนแล้วค่อยขยายไปยังประวัติศาสตร์ของจังหวัด ของภาค ของประเทศ การเรียนรู้ระบบการแลกเปลี่ยนหรือเศรษฐกิจด้วยการใช้ระบบคูปอง เป็นต้น

การมีเครือข่ายความสัมพันธ์กับภายนอกทั้งที่เป็นบุคคล องค์กรหรือหน่วยงานต่างๆ อันเป็นเสมือนการเลือกคบคนที่มีอุดมการณ์ที่ตรงกัน สอดรับกัน เป็นกัลยาณมิตรต่อกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกันได้

การมีบรรยากาศประชาธิปไตย ซึ่งก็คือ การที่สมาชิกทุกคนของชุมชนมีความรู้ ความเข้าใจในหลัก การของสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาค และสามารถปฏิบัติตนได้อย่างสอดคล้องกับหลักการทำให้สามารถอยู่ ร่วมกันได้อย่างมีความสุขสันติ

โครงสร้างทางสังคมที่มีลักษณะเป็นแบบแนวราบมากกว่าแนวตั้ง (Social structure : more horizontal than vertical)

โครงสร้างทางสังคม เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชุมชน ซึ่งมี 2 มิติคือ ความสัมพันธ์ ระหว่างสมาชิกในชุมชน กับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนกับบุคคลภายนอก

ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชน มีลักษณะเป็นความสัมพันธ์แบบแนวราบมากกว่าแนวตั้ง เกิด ขึ้นได้เพราะการยึดมั่นในอุดมการณ์หลักของชุมชนร่วมกัน ความสัมพันธ์แบบแนวราบที่สามารถก่อเกิดคุณ ธรรมของความเป็นพลเมืองได้ต้องอยู่บนพื้นฐานของ 1) การเคารพในสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคของ กันและกัน 2) ความเป็นกัลยาณมิตร ที่เต็มไปด้วยความรัก ความเอื้ออาทร ใจกว้าง ยอมรับฟังและช่วยเหลือ ซึ่งกันและกัน เห็นถึงความแตกต่างในความเป็นมนุษย์ของกันและกัน และหากจะเกิดความสัมพันธ์แบบแนว ตั้งขึ้น ก็จะต้องเป็นความสัมพันธ์แบบแนวตั้งที่ไม่มีการใช้อำนาจโดยตรง แต่ต้องใช้ผ่านสถาบันหรือกลไก และหากเป็นอำนาจที่เกี่ยวข้องกับบทบาทหน้าที่ก็ต้องมีผู้ประสานงานที่มีความรู้ ประสบการณ์ ตลอดจนข้อ มูลต่างๆเกี่ยวกับสมาชิกในชุมชน เกี่ยวกับชุมชน มากกว่าผู้อื่น นอกจากนี้จะต้องเป็นผู้ที่มีความชัดเจนใน อุดมการณ์ มีความเป็นมิตร มีความสามารถในการสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นในชุมชนด้วย

ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนกับบุคคลภายนอก เป็นเรื่องของการทำงานร่วมกัน ซึ่งกิจ กรรมนั้นเกี่ยวข้องกับอุดมการณ์ของชุมชนเป็นหลัก

ทุนทางสังคม (Social capital)

ทุนทางสังคมของชุมชนที่ตีงาม ประกอบด้วยมิติสำคัญ 3 มิติ ได้แก่ 1) ช่องทางหรือเครือข่ายการสื่อ สาร 2) ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน และ 3) บรรทัดฐานทางสังคม

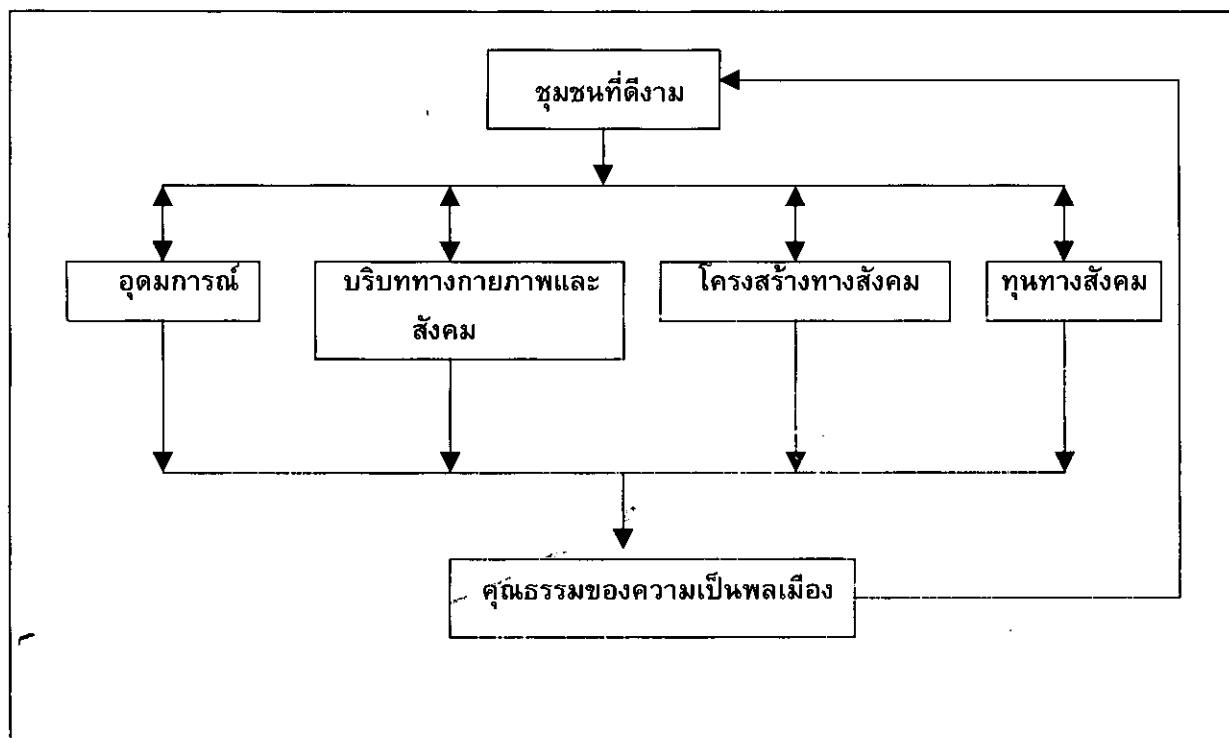
มิติเกี่ยวกับช่องทางหรือเครือข่ายการสื่อสาร พบว่า ช่องทางหรือเครือข่ายการสื่อสารที่ดีที่สุด คือ การสื่อสารสองทางแบบทางตรง ที่ผู้ส่งสารและผู้รับสารเห็นหน้าเห็นตากัน มีวิธีการในการสื่อสารเป็นการ เสวนา หรือสนทนา หรือเป็นการเรียนรู้ที่ผู้ส่งสารและผู้รับสารเรียนรู้ไปพร้อมๆกัน หรือการประชุมปรึกษาหารือกัน

มิติเกี่ยวกับความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน มี 2 ลักษณะ ได้แก่ 1) ความไว้วางใจกันและเชื่อถือกัน เพราะมีความเหมือนกัน ซึ่งประกอบไปด้วย ความเหมือนกันในอุดมการณ์ ความเหมือนกันในแหล่งที่มาหรือ ภูมิภาคที่มา ความเหมือนกันในพื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคม และความเหมือนกันในการเป็นสมาชิกของ ชุมชนหรือการมีพันธะข้อผูกมัดระหว่างกัน และความไว้วางใจกันและเชื่อถือกันเพราะทุกคนต่างต้องพึ่งพา กัน ซึ่งประกอบไปด้วย การพึ่งพากันในการดำรงชีวิตในชุมชน การพึ่งพากันเพื่อการสานต่ออุดมการณ์ร่วม กันกับบุคคลภายนอก และการพึ่งพากันในการทำบทบาทหน้าที่

มิติเกี่ยวกับบรรทัดฐานทางสังคม ซึ่งเป็นบรรทัดฐานทางสังคมที่มีคุณสมบัติ 3 อย่างได้แก่ 1) เป็น บรรทัดฐานที่เกิดขึ้นมาจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน 2) เป็นบรรทัดฐานที่เกิดขึ้นมาจาก

ความไว้วางใจกันและเชื่อมั่นในกันและกันว่า ทุกคนต้องปฏิบัติเหมือนกันโดยไม่มีการเลือกปฏิบัติ และ 3) เป็นบรรทัดฐานที่ให้ความสำคัญกับเรื่องส่วนรวมมากกว่าเรื่องส่วนตัว ที่ให้ความสำคัญกับคุณค่าการแลกเปลี่ยนทางด้านจิตใจ ตลอดจนความเท่าเทียมกันในการมี การใช้ทรัพยากรของชุมชน

เพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจผู้วิจัยจึงได้นำเสนอแผนภาพประกอบ ดังปรากฏรายละเอียดตามภาพประกอบ 2 ต่อไปนี้

ภาพประกอบ 2 แสดงความสัมพันธ์ของเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในชุมชนไทย

คุณธรรมของความเป็นพลเมืองเกิดขึ้นในชุมชนที่ดิ่งาม

(Civic virtue in civic community)

คุณธรรมของความเป็นพลเมือง เกิดขึ้นโดยเงื่อนไขที่อยู่ในชุมชนที่ดิ่งาม มีนัยหมายถึง คุณลักษณะภายในคนและภายนอกคนของบุคคลที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงค่านิยมร่วมของคนในชุมชนที่ยึดถือกันว่าเป็นคุณค่าสูงสุดที่จำเป็นต่อการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ซึ่งประกอบด้วยมิติสำคัญ 5 มิติ ได้แก่ 1) ความมีวินัยในตน 2) การมีสำนึกสาธารณะ 3) การให้ความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วม 4) การมีความกล้าหาญทางจริยธรรม และ 5) การมีความผูกพันยึดมั่นในอุดมการณ์ประชาธิปไตย

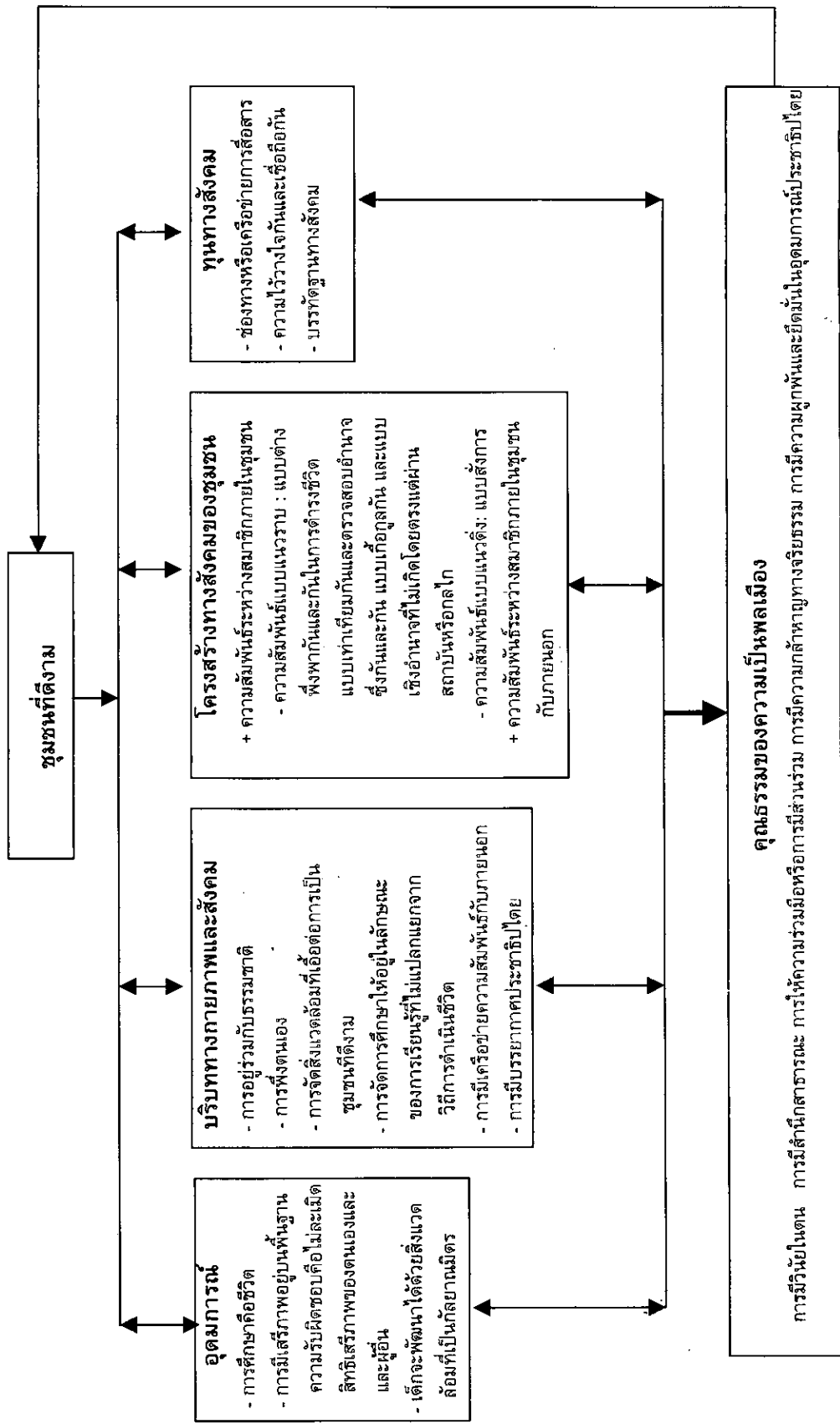
ด้วยเหตุที่การเกิดขึ้นของชุมชน เป็นการเกิดขึ้นจากการรวมตัวกันของกลุ่มคนที่มีอุดมการณ์ร่วมกัน ดังนั้นทุกกิจกรรมของชุมชนจึงเป็นผลมาจากการร่วมคิด ร่วมปฏิบัติ และร่วมรับผิดชอบ

การที่บุคคลต้องอยู่ในชุมชนที่เต็มไปด้วยความร่วมกัน บุคคลจะเกิดการรับรู้ เรียนรู้ ในสิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนไม่ว่าจะเป็นอุดมการณ์ กฎเกณฑ์ หรือข้อห้ามต่างๆ ผ่านการปฏิสัมพันธ์ด้วยการพูดคุย

รับฟัง และปฏิบัติตาม จนกลายเป็นเสมือนกิจวัตรประจำวัน เกิดความเข้าใจในอุดมการณ์ กฎเกณฑ์หรือข้อห้ามต่าง ๆ นั้น เห็นประโยชน์ เห็นคุณค่า เห็นความสำคัญของมันและมัน และพร้อมที่จะเสนอสิ่งใหม่ทดแทนสิ่งเก่าที่หมดคุณค่าหรือประโยชน์ต่อชุมชน หรือรู้สึกอย่างแรงกล้าว่าจะต้องประพฤติ ปฏิบัติกิจกรรม หรือสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น โดยเห็นว่าถ้าไม่ทำจะก่อให้เกิดผลเสียกับชุมชนมากกว่าเป็นผลดี ขณะเดียวกันก็ทำให้ตนเองไม่สามารถอยู่ร่วมกับทุกคนในชุมชนได้ ทุกคนจึงเกิดความกระตือรือร้นที่จะปฏิบัติหรือกระทำด้วยความเต็มใจ ซื่อตรง เห็นคุณค่าในสิ่งที่กระทำที่ปฏิบัตินั้น และที่สำคัญเป็นการปฏิบัติตามกติกาที่ได้ตกลงร่วมกันไว้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสุขลักษณะส่วนตัว เรื่องบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบ เรื่องการทำงานเพื่อส่วนรวม ทุกคนจึงเกิดความเข้าใจในตนเองมากยิ่งขึ้น มีวินัยในตนเอง เห็นความแตกต่างระหว่างตนเองและบุคคลอื่น รู้และเข้าใจว่าตนเองมีเอกลักษณ์เฉพาะตนหรือคุณลักษณะต่าง ๆ ที่ไม่เหมือนใคร ทุกคนก็จะศรัทธาในตนเอง พึ่งตนเองได้ มองโลกในแง่ดี เกิดเป็นความเคารพในตนเองและส่งต่อไปยังผู้อื่น อยู่ร่วมกันอย่างเห็นคุณค่า เห็นความสำคัญของมันและมัน เมื่อเกิดความผิดปกติใดๆ ขึ้นกับส่วนรวม ทุกคนก็จะลุกขึ้นต่อต้าน คัดค้านหรือหักท้วงได้ แม้ว่าผลที่เกิดขึ้นจะกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ส่วนตนก็ตาม ความผูกพันหรือพันธะกับตนเองกับชุมชน ส่งผลให้บุคคลเกิดความยึดมั่นในอุดมการณ์ของชุมชน เห็นความสำคัญของสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาค อันเป็นหลักการของการปกครองระบอบประชาธิปไตย สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นบุคคลที่มีคุณธรรมของความเป็นพลเมืองได้

เพื่อให้สะดวกต่อการทำความเข้าใจมากยิ่งขึ้น จึงขอเสนอความสัมพันธ์ระหว่างเงื่อนไขต่างๆ ที่จะนำไปสู่การเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง ดังภาพประกอบ 3 หน้า 109

ภาพประกอบ 3 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างเงื่อนไขต่างๆ ที่จะนำไปสู่การเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในเชิงนโยบาย

คุณธรรมของความเป็นพลเมือง เป็นคุณลักษณะพื้นฐานประจำตนของบุคคล ที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงค่านิยมร่วมของคนในชุมชน/สังคมที่ยึดถือกันว่า เป็นคุณค่าสูงสุดที่จำเป็นต่อการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข และเอื้ออำนวยให้ชุมชน/สังคมนั้นได้พัฒนาไปอย่างเกิดประสิทธิผล คุณธรรมของความเป็นพลเมืองจึงเป็นสิ่งที่มิควมประโยชน์ที่จำเป็นต้องสร้างให้เกิดขึ้นในบุคคล

การสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองให้เกิดขึ้นกับบุคคล สามารถสร้างขึ้นได้ด้วยเงื่อนไขสำคัญหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นความสอดคล้องกันระหว่างอุดมการณ์ของบุคคลกับของชุมชน/สังคม ความสอดคล้องเหมาะสมของบริบททางกายภาพและสังคมที่เอื้ออำนวยต่อการเป็นชุมชนที่ดีงาม ที่เต็มไปด้วยบรรยากาศประชาธิปไตย ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ตลอดจนมีกระบวนการและโครงสร้างทางสังคมที่สอดคล้องกับความเป็นประชาธิปไตย เช่น มีความสัมพันธ์แบบแนบแน่น มีบรรทัดฐานทางสังคมที่เกิดขึ้นมาจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ความไว้วางใจและเชื่อมั่นในกันและกัน การเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน รวมทั้งมีการสื่อสารสองทางแบบทางตรงที่ต่างฝ่ายต่างเห็นหน้าเห็นตากัน ปฏิสัมพันธ์กันได้ ดังนั้นข้อเสนอแนะในเชิงนโยบายเกี่ยวกับการสร้างคุณธรรมของความเป็นพลเมืองในชุมชนไทย จึงประกอบไปด้วย

1.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายเกี่ยวกับอุดมการณ์ประชาธิปไตย ซึ่งโรงเรียนหรือชุมชนจะต้องมีอุดมการณ์/เป้าหมายที่ชัดเจนที่จะหล่อหลอมหรือสร้าง ให้กับมวลสมาชิก และเป้าหมาย/อุดมการณ์ของโรงเรียนหรือชุมชนกับของบุคคลที่เป็นสมาชิกนั้นจะต้องมีความสอดคล้องกัน โดย

1.1.1 สมาชิกทุกคนในโรงเรียนหรือชุมชน จะต้องประชุมปรึกษาหารือร่วมกัน หรือสมาคมกันอย่างสม่ำเสมอ เพื่อปรับแต่งอุดมการณ์ของกันและกันให้สอดคล้องกับอุดมการณ์/เป้าหมายหลักของโรงเรียนหรือชุมชน อีกทั้งต้องร่วมกันแปลงอุดมการณ์ที่มีความเป็นนามธรรมนั้นมาเป็นหลักการ วิธีการ และขั้นตอนการดำเนินการต่างๆที่มีความรัดกุม ชัดเจน เป็นรูปธรรม สามารถนำมาปฏิบัติได้

1.1.2 โรงเรียนหรือชุมชน จะต้องมีการติดต่อสื่อสารหรือสมาคมกับบุคคล องค์กร หรือสถาบันต่างๆภายนอก ที่มีอุดมการณ์/เป้าหมายคล้ายคลึงกัน เพื่อแลกเปลี่ยนทัศนะหรือประสบการณ์ระหว่างกันและกัน

1.1.3 โรงเรียนหรือชุมชน จะต้องหล่อหลอมและเสริมสร้างอุดมการณ์ให้กับมวลสมาชิกในลักษณะที่สัมพันธ์และกลมกลืน เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต ที่ทุกคนต้องเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ที่มีสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคของกันและกัน และให้ความสำคัญกับปัจจัยหรือสิ่งแวดล้อม ทั้งภายนอกและภายในของบุคคล ไม่ว่าจะเป็นสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติหรือกายภาพต่างๆ รวมถึง ปัญญา ความคิดที่อยู่บนหลักของเหตุและผล และจิตใจที่เป็นอิสระปลอดจากกิเลส ตัณหา

1.2 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายเกี่ยวกับ โครงสร้างทางสังคม ที่สอดคล้องกับความเป็นประชาธิปไตย

1.2.1 โรงเรียนหรือชุมชน จะต้องเปิดโอกาสให้สมาชิกทุกคนได้ปฏิสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ในการทำกิจกรรมต่างๆร่วมกัน ในลักษณะที่เป็นการติดต่อสื่อสารสองแบบทางตรง คือ เห็นหน้าเห็นตากัน เพื่อเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันในลักษณะที่เป็นความสัมพันธ์แนบแน่นมากกว่าแนวตั้ง อันจะนำ

มาซึ่งความไว้วางใจและเชื่อมั่นในกันและกัน

1.2.2 โรงเรียนหรือชุมชน จะต้องเปิดโอกาสให้สมาชิกทุกคนได้มีส่วนร่วมในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ในการกำหนดกฎเกณฑ์ กติกา ข้อห้ามต่างๆในการอยู่ร่วมกันขึ้นมา ด้วยวิธีการประชุมร่วมกันเป็นประจำอย่างน้อยสัปดาห์ละหนึ่งครั้ง

1.2.3 โรงเรียนหรือชุมชน จะต้องมีกฎเกณฑ์ในการคัดเลือกสมาชิกใหม่อย่างชัดเจน โดยสมาชิกเก่าและสมาชิกใหม่จะต้องไม่มีความแตกต่างกันมากในพื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคม

1.2.4 สมาชิกทุกคนในโรงเรียนหรือชุมชน ไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ จะต้องมีเสรีภาพและความเสมอภาคกันในการกระทำ ขณะเดียวกันก็ต้องยอมรับในผลของการกระทำนั้นๆด้วย ส่วนสิทธิซึ่งเป็นเรื่องของหน้าที่ ที่มีความเกี่ยวข้องกับวัยวุฒิ คุณวุฒิ ของเด็กและผู้ใหญ่จะมีความแตกต่างกัน เช่น ในขณะที่เด็กสามารถเลือกที่จะเรียนหรือเล่นก็ได้ ครูหรือผู้ใหญ่ที่มีหน้าที่สอนก็ต้องทำการสอนต่อไปเมื่อถึงเวลาสอน ไม่มีสิทธิที่จะเลือกทำสิ่งอื่นใด ณ ขณะเวลาของการสอนนั้นได้ เป็นต้น

1.2.5 อำนาจในการตัดสินใจ ลงโทษผู้กระทำความผิดในโรงเรียนหรือชุมชน จะต้องมาจากมติของส่วนร่วม ไม่ใช่ของผู้หนึ่งผู้ใดหรือกลุ่มหนึ่งกลุ่มใดโดยเฉพาะ

1.3 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายเกี่ยวกับการสร้างบรรยากาศประชาธิปไตยในโรงเรียนหรือชุมชน

1.3.1 ด้านหลักสูตร หลักสูตรจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงหรือยืดหยุ่นได้ โดยหลักสูตรจะต้องประกอบไปด้วย 3 ลักษณะ ได้แก่ ด้านวิชาการ ด้านทักษะทางอาชีพ และด้านชุมชนศึกษา ซึ่งผู้สอนและผู้เรียนจะต้องร่วมกันพิจารณาว่า สิ่งที่จะเรียนรู้นั้น จะต้องเป็นสิ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับวิถีการดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกัน

1.3.2 ด้านการเรียนการสอน การเรียนขึ้นอยู่กับความพร้อมของเด็กเป็นสำคัญ กล่าวคือ จะต้องเปิดโอกาสให้เด็กสามารถตัดสินใจเองได้ว่า จะเริ่มเรียนเมื่อใด อย่างไร หรือที่ไหน แต่ทั้งนี้ต้องไม่เป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของบุคคลอื่นๆในชั้นเรียนเดียวกัน หรือหากเรียนแล้วรู้สึกเบื่อ ไม่ชอบ ไม่อยากเรียน ก็สามารถยุติการเรียนด้วยการเดินออกไปจากห้องเรียนได้ แต่ทั้งนี้ต้องไม่ทำความเดือดร้อนให้กับคนอื่นๆที่กำลังเรียนอยู่ หรือก็คือต้องเคารพในกฎเกณฑ์ หรือกติกาของชั้นเรียนนั้นๆด้วย

1.3.3 ด้านบุคลากร ครูหรือผู้ใหญ่จะต้องมีความเป็นกัลยาณมิตรกับเด็ก มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เมตตา กรุณา มีความรู้ มีทักษะในการคิดเชิงวิเคราะห์ สังเคราะห์หรือวิจารณ์ รู้จักเก็บข้อมูลจากเด็ก รู้จักสังเกต และมีความทันต่อเหตุการณ์ เปิดโอกาสให้ผู้เรียนหรือเด็ก ได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ

1.3.4 ด้านกิจกรรมในการเรียนการสอน กิจกรรมการเรียนการสอนจะต้องเน้นการมีส่วนร่วมของเด็กเป็นสำคัญ

1.3.5 ด้านการวัดและประเมินผลการเรียนการสอน จะต้องไม่จำกัดอยู่แค่การสอบแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายต่างๆข้างต้นนี้จะสัมฤทธิ์ผลได้หรือไม่นั้นก็ขึ้นอยู่กับว่า

1. โรงเรียนหรือชุมชนนั้น จะต้องมีความขนาดและจำนวนสมาชิกจำกัดที่ทุกคนสามารถติดต่อสื่อสารหรือสัมพันธ์กันแบบเห็นหน้าเห็นตากันได้

2. สมาชิกทุกคนในโรงเรียนหรือชุมชนนั้น จะต้องอยู่ร่วมกันเป็นประจำ เสมือนเป็นครอบครัวเดียวกัน

3. ผู้บริหารโรงเรียน ตลอดจนครูหรือเจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างๆ จะต้องมีความเข้าใจที่ตรงกันในการดำเนินงานต่างๆ ภายใต้อุดมการณ์หลักร่วมกัน นอกจากนี้จะต้องประพจน์หรือปฏิบัติตนเป็นตัวอย่างที่ดีแก่เด็กๆ

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 เนื่องจากคุณธรรมของความเป็นพลเมืองเป็นสิ่งที่มีความเป็นนามธรรมสูง มีเงื่อนไขและกระบวนการทางสังคมในการก่อเกิด แต่จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ศึกษาวิจัยเฉพาะเงื่อนไขที่อยู่ภายใต้โครงสร้างทางกายภาพและสังคมของชุมชน ที่เป็นปัจจัยก่อให้เกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง ยังไม่มีความลุ่มลึกในแง่กระบวนการในการสร้างหรือก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมืองขึ้นในบุคคล ดังนั้นน่าจะมีการศึกษาถึงกระบวนการดังกล่าวอย่างละเอียดในการวิจัยครั้งต่อไป

2.2 ในการศึกษาถึงกระบวนการในการสร้างหรือก่อเกิดคุณธรรมของความเป็นพลเมือง ควรมีการศึกษาทั้งในลักษณะของการหาข้อสรุปเชิงทฤษฎี รวมถึงการตรวจสอบความถูกต้องของการอธิบายในเชิงทฤษฎีที่สร้างขึ้นนั้น ว่ามีอำนาจการใช้ได้ทั่วไปมากน้อยเพียงใดด้วยอันจะเป็นประโยชน์ต่อการนำไปใช้ต่อไป

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กฤติยา อาชวนิชกุล และวรรณ จารุสมบัติ. (2540). *คุณธรรมแบบพลเมืองในการเมืองสู่ภาคประชาชน : บทสังเคราะห์ขบวนการประชาสังคม*. กรุงเทพฯ : โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2535). *100ปีกระทรวงศึกษาธิการ*. ที่ระลึกคล้ายวันสถาปนาครบรอบ 100 ปี กระทรวงศึกษาธิการ 1 เมษายน. กรุงเทพฯ : กระทรวงศึกษาธิการ.
- กวี อิศริวรรณ. (ม.ป.ป.). *20 ความคิดทางการเมือง*. กรุงเทพฯ : สยามบรรณ .
- กิติมา ปรีดีดิถ. (2533). *ปรัชญาการศึกษาเล่ม 1 : ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับปรัชญาการศึกษา*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : ภาควิชาบริหารการศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- คณะกรรมการวางแผนพื้นฐานเพื่อปฏิรูปการศึกษา.(2518). *การศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศูนย์การศึกษาทหารราบ.
- กระชิต เมืองทอง. (2536). *ผลของการใช้กลุ่มสัมพันธ์ที่มีต่อการสร้างความเป็นประชาธิปไตยของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6*. วิทยานิพนธ์ กศ.ม.(จิตวิทยาการแนะแนว). พิษณุโลก : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนเรศวร. ถ่ายเอกสาร.
- จุไรรัตน์ แสนใจรักษ์ และพิทยา ว่องกุล. บรรณาธิการ (2542). *สร้างสังคมใหม่:ชุมชนประชาธิปไตย-ธรรมาธิปไตย*. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง (มหาชน).
- ฉันทนา บรรพศิริโชติ และสุริชัย หวันแก้ว. บรรณาธิการ แปล. (2539). *ศัพท์การพัฒนา : คู่มือความรู้สู่อำนาจ*. (The Development Dictionary : A Guide to Knowledge as Power). กรุงเทพฯ : โครงการหนังสือเล่ม สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชลอ วณูติ. (2507). *ความรู้สำหรับประชาชน*. เอกสารประกอบความรู้ในการอบรมกำนันผู้ใหญ่บ้าน ฉบับที่ 1 กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย. ม.ป.พ.
- ชนิดา รักษ์พลเมือง. (2525). *สังคมวิทยาการศึกษา*. (วิชา 411 651) กรุงเทพฯ : ภาควิชาสารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชนิดา รักษ์พลเมือง. (2527). *การศึกษาเพื่อพัฒนา*. กรุงเทพฯ : โครงการส่งเสริมการผลิตตำรา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชูชัย ศุภวงศ์. (2539). "กระบวนการประชาสังคมไทยร่วมสมัย," *นิเวศวิทยา*. 3(32) : 23-32.
- เชิงชาย จงสมชัย. (2538). *พุทธธรรมและการเมือง กับการพัฒนาประชาธิปไตยในทัศนะพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต)*. วิทยานิพนธ์ ร.ม. (การปกครอง). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช. (2541). *ประชาธิปไตยกับการเปลี่ยนแปลง*. กรุงเทพฯ : สุขุมและบุตร.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช. (2523 ก). *ประชาธิปไตย สังคมนิยม คอมมิวนิสต์ กับการเมืองไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2542). *วาทกรรมการพัฒนา : อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณะ และความเป็นอื่น*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิภาษา.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2540). *ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ ขบวนการเคลื่อนไหวประชาสังคมในต่างประเทศ*. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

- ณรงค์ สิ้นสวัสดิ์. (2521). *สังคมกับการปกครอง*. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา.
- ดารา ทิปะปาล. (2538). *สังคมวิทยาการศึกษา*. กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์.
- ดักลาส ลัมมิส. (2539). *ความเสมอภาค (Equality)*. แปลโดย ไสรัจจ์ หงศ์ลดารมภ์. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เดชชาติ วงศ์โกมลเชษฐ์. (2524). *ทฤษฎีการเมืองและสังคม*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดวงแดด.
- ทิศนา ชัยณีย์. (2522). *กลุ่มสัมพันธ์ : ทฤษฎีและแนวปฏิบัติ เล่ม 1*. กรุงเทพฯ : บุรพาศิลป์การพิมพ์.
- ชเนต อภรณ์สุวรรณ. (2539, กันยายน-ธันวาคม). "ประชาสังคม : พัฒนาการและนัยแห่งอนาคต," *นิเวศวิทยา*. 3(23) : 5-13.
- ธานินทร์ กรัยวิเชียร. (2518). *ระบบประชาธิปไตย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร.
- ธีรยุทธ บุญมี. (2536). *สังคมเข้มแข็ง ความคิด-ปรัชญาของธีรยุทธ บุญมี*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มิ่งมิตร.
- "เรื่องนโยบายเยาวชนแห่งชาติ," (2522, 12 มิถุนายน) *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่มที่ 69 ตอนที่ 93.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2537, 20 สิงหาคม). "ขยะท่วมรัฐที่เชียงใหม่," *มติชนรายวัน*.
- ประเวศ วะสี. (2541). *ยุทธศาสตร์ชาติเพื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ สังคม และศีลธรรม*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2541). *ประชาคมตำบล ยุทธศาสตร์เพื่อเศรษฐกิจพอเพียง ศีลธรรม และสุขภาพ*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว. (ม.ป.ป.). *รัฐศาสตร์ : ขอบข่าย สถานภาพ และการศึกษาวิจัย*. (เอกสารการศึกษา รัฐศาสตร์ ลำดับที่ 4). กรุงเทพฯ : ภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว. (2532). *พฤติกรรมทางการเมือง : ขอบข่ายทางทฤษฎี*. กรุงเทพฯ : เจ้าพระยาการพิมพ์.
- พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว. (2531). *รัฐศาสตร์เชิงประจักษ์*. กรุงเทพฯ : ธนวิทย์การพิมพ์.
- พระธรรมปิฎก. (2538). *การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม.
- พิทยา ว่องกุล. บรรณาธิการ (2542). *ยุทธศาสตร์ประเทศไทย 1999-2000*. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง (มหาชน).
- พิภพ ธงไชย. (2541, มีนาคม-มิถุนายน). "ทางเลือกออกจากการศึกษากระแสหลักในไทย," *ปาจารยสาร*. หน้า 17-20.
- ไพฑูรย์ สินลารัตน์. บรรณาธิการ (2523). *ปรัชญาการศึกษาและปรัชญาการศึกษาของไทย*. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- ภาควิชาสังคมศาสตร์และมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์. (2538). *สังคมและวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เมธี ปิลันธนาพันธ์. (2523). *ปรัชญาการศึกษาสำหรับครู*. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- ยศ สันตสมบัติ. (2535). *อำนาจ บุคลิกภาพ และผู้นำการเมืองไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์น้ำไข.
- ยุทธนา วรณปิติกุล และสุพิดา เริงจิต. เรียบเรียง (2542). *สำนักพลเมือง : ความเรียงว่าด้วยประชาชนบนเส้นทางประชาสังคม*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม (CIVICNET).
- วันเพ็ญ พิศาลพงษ์. (2536). *การถ่ายทอดทางสังคมกับพัฒนาการของมนุษย์*. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- สมศักดิ์ เกียวกิ่งแก้ว. (2525). *ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับรัฐศาสตร์*. กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์.

- สมศิริ ยิ้มเมือง. (2538.พฤษภาคม-มิถุนายน). "โรงเรียนหมู่บ้านเด็ก : จากธรรมชาติสู่การพิจารณาจิตใจ," *โลกสีเขียว*. หน้า 74-78.
- สถิตย์ นิยมญาติ. (2523). *สังคมวิทยาการเมือง*. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- สาโรช บัวศรี. (2520). *พื้นฐานการเมืองและการปกครองของไทย*. กรุงเทพฯ : กรมการฝึกหัดครู.
- สุจิต บุญบงการ. (2525). "หลักการปกครองระบอบประชาธิปไตย," *การเมืองและการปกครองไทย*. บรรณาธิการโดย จรูญ สุภาพ. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช .
- สุพิศวง ธรรมพันทา. (2540). *มนุษย์กับสังคม*. กรุงเทพฯ : ภาควิชาสังคมวิทยา สถาบันราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา.
- สุภางค์ จันทวนิช. (2542). *การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุมินทร์ จุฑาทู. (2529). *การกล่อมเกลางานการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่5*. วิทยานิพนธ์ ร.ม.(การปกครอง). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สุรุจณี ปัดไธสง. (2540). *การเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมือง : รากแก้วของขบวนการสร้างประชาสังคม*. เอกสารอัดสำเนา.
- สุลักษณ์ ศิวลักษณ์. (2533). *ทัศนะทางการศึกษาเพื่อความเป็นไทย*. กรุงเทพฯ : ยูวิทยา.
- สัญญา สัญญาวิวัฒน์. (2527). *สังคมวิทยาการเมือง : หลักการและการประยุกต์*. กรุงเทพฯ : เจ้าพระยาการพิมพ์.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2539). *วางแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ.2540-2544)*. กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี.
- สำลี ทองธิว. บรรณาธิการ (ม.ป.ป.). *การศึกษากับการเปลี่ยนแปลงสังคม*. เอกสารทางวิชาการคณะครุศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. โครงการผลิตตำราและเอกสารทางวิชาการ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อนุชาติ พวงสำลี และกฤติยา อาชวนิชกุล. (2542). *ขบวนการประชาสังคมไทย : ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง*. *Thai Civil Society : The Making of Thai Citizen*. นครปฐม : โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม.
- อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คูินทร์พันธุ์. บรรณาธิการ (2539). *ระบบอุปถัมภ์*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย .
- เอนก เหล่าธรรมทัศน์. (2540). *ส่วนรวมที่มีใช้รัฐ : ความหมายของประชาสังคม*. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- เอนก เหล่าธรรมทัศน์. (2539). "จาก "รัฐ" สู่ "อารยสังคม" และ "พลเมือง"," *นิเวศวิทยา*. 3(23) : 14-22.
- อภิชาติ การิกานูจน์ . (2542). *มิติทางสังคมและการเมืองว่าด้วยคุณธรรมความเป็นพลเมือง : กรณีศึกษาประชาชนของเขตลุ่มน้ำปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช*. วิทยานิพนธ์ กศ.ด. (พัฒนศึกษาศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. (2540). *ภูมิปัญญาชาวบ้านสี่ภูมิภาค : วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย*. กรุงเทพฯ : โครงการกิตติเมธี สาขาวิชาศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

- อุทัย ดุลยเกษม. (2534,ตุลาคม-พฤศจิกายน). "คุณภาพประชากรกับการศึกษา," *วารสารการศึกษาแห่งชาติ*. สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี. 1 (26).
- อุทัย หิรัญโต. (2524). *สารานุกรมทางรัฐศาสตร์*. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- Allen, A.B. and Hudson, O.R.S. (1948). *Citizenship*. London: Allman & Son.
- Andrews, Geoff. (1991). *Citizenship*. London : Lawrence & Wishart.
- Ball, Terence. (1995). *Reappraising Political Theory : Revisionist Studies in The History of Political Thought*. Oxford : Clarendon Press.
- Blough, G.L. and McClure, C.H. (1984). *Fundamental of Citizenship*. Chicago: Laidlaw Brothers.
- Bryan, S.Turner. ed. (1993). *Citizenship and Social Theory : A Theory, Culture & Society Series*. London : SAGE Publication Ltd.
- Cotton, Julie. (1995). *The Theory of Learners : An Introduction*. London: Kogan Page Limited.
- Dahl, R.A. (1977). *Modern Political Analysis*. 3rd ed. New Delhi: Prentice-Hall of India.
- Frank, N.Magil. ed. (1996). *International Encyclopedia of Government and Politic*. Vol.1. London : Fitzroy Dearborn Publishers.
- Franklin, Patterson and others. (1960). *The Adolescent Citizen*. Illinois: The Press of Glencoe.
- Halsey, A.H., Jean Floud and C. Arnold Anderson. Eds. (1971). *Education, Economy, and Society : A Reader in the Sociology of Education*. New York: The Free Press of Glencoe, Inc.
- Hampsher-Monk, Iain. (1992). *A History of Modern Political Thought : Major Political Thinkers from Hobbes to Marks*. Cambridge : BLACKWELL.
- Held, David. (1984). *Political Theory and the Modern State Essay on State, Power and Development*. London: Polity Press.
- Hughes, R.O. (1959). *Building Citizenship*. Boston: Allyn and Bacon.
- Ichilov, Orit. (1991, 2 August). "Political Socialization and Schooling Effects Among Israeli Adolescents," *Comparative Education Review*. 3(35) : 430-446.
- Jarolimiek, J. (1963). *Social Study in Elementary Education*. New York: McMillan Company.
- Jetkar, S.D., and Joyaram, R. (1981). *Political Theory and Institution*. New Delhi: Sterling Publishers Private Limited.
- Johnson, Allan G. (1995). *The Blachwell Dictionary of Sociology : A User's Guide of Sociological Language*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Kaltsunis, T. (1969). *Teaching Elementary Education : Social Studies*. New York: Parker Publishing Company.
- Krieger, J. (1993). *The Oxford Companion to Politics of the World*. Oxford: University Press.
- Lawrence, J.R.Herson. (1984). *The Politics of Ideas : Political Theory and American Public Policy*. Chicago, Illinois: The Dorsey.Press.
- Martin, Bloomer. (1996). "Education for Citizenship," *Knowledge and Nationhood : Education, Politics and Work*. New York: CASSELL.

- Putnam, Robert D. (1993). *Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Raghavan, J.V. ed. (1983). *Education and the New International Order*. New Delhi: Concept Publishing Company.
- Renshon, Stanley Allen. (1977). *Handbook of Political Socialization*. New York: Free Press.
- Robertson, D. (1993). 2nd ed. *A Dictionary of Modern Politics : A Guide to the Complex Ideology and Terminology which Surrounds the World of Politic*. London: Europa Publication Limited.
- Rose, Richard. (1964). *Politics in England : An Interpretation*. Boston: Little, Brown and Company.
- Rush, Michael. (1992). *Politics and Society : An Introduction to Political Sociology*. Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf.
- Scruton, R. (1982). *A Dictionary of Political Thought*. London: The Macmillan Press.
- Seligman, Adam B. (1992). *The Idea of Civil Society*. New York: The Free Press.
- Seymour, Martin Lipset. (1995). *The Encyclopedia of Democracy*. London: Routledge.
- Tocqueville, Alexis De. (1969). *Democracy in America*. Edited by Mayer, J.P. Translated by Lawrence, George. New York: Doubleday & Company, Inc.
- Vander Zander, J.W. (1990). 2nd ed. *The Social Experience : An Introduction to Sociology*. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Walters, P.B., McCommon, Holly J. and James, David R. (1990, January). "Schooling or Working? Public Education, Racial Politics, and the Organization of Production in 1910 , " *Sociology of Education*. 1(63) : 1-26.
- Wesley, E.B. and Wronski, S.P. (1958). *Teaching Social Studies in High Schools*. Massachusetts: D.C. Heath and Company.

ภาคผนวก

แนวคำถามในการสัมภาษณ์ระดับลึก

สร้างสัมพันธภาพ กับผู้ให้สัมภาษณ์

1. เกี่ยวกับข้อมูลทั่วไป ความเป็นมาของโรงเรียน/ชุมชน ตลอดจนปรัชญา หลักการ และแนวคิด

- 1.1 ถามครูใหญ่หรือผู้ก่อตั้งโรงเรียน โรงเรียน... ก่อตั้งขึ้นครั้งแรกที่ไหน เมื่อใด โดยใคร มีทำเลที่ตั้งอยู่ที่ไหน ทำไมเลือกพื้นที่ที่จังหวัดกาญจนบุรี ไม่เลือกที่กรุงเทพหรือที่อื่นๆ และในขณะนั้นการคมนาคมเป็นอย่างไร มีการอำนวยความสะดวกด้านสาธารณูปโภคจากรัฐให้บ้างหรือไม่ อย่างไร มีอาคารที่หลัง แต่ละหลังใช้เพื่อการใด เรียกชื่ออย่างไร และมีจำนวนครู จำนวนนักเรียน จำนวนชาวบ้าน ตลอดจนวัสดุ อุปกรณ์ต่างๆ มากน้อย ขนาดไหน อย่างไร ได้สิ่งเหล่านี้มาด้วยวิธีการใด แต่ถ้าถามอาจารย์อื่นให้ถามว่า มาอยู่ที่นี้ตั้งแต่ปีพ.ศ.ใด มาอยู่ได้อย่างไร เพราะเหตุใด มาอยู่เพื่อทำหน้าที่ใด แล้วปีที่มาอยู่นั้นสภาพภูมิศาสตร์ของโรงเรียน... เป็นอย่างไร มีปัญหาอะไร อย่างไร และจัดการแก้ไขกันหรือไม่อย่างไร และตอนที่มาอยู่ใหม่นั้น ที่นี้มีคนมากน้อยเพียงใด มีบ้านหรืออาคารเรียน ตลอดจนวัสดุอุปกรณ์การเรียนการสอนมากน้อยขนาดไหน เพียงใด เมื่อเทียบกับปัจจุบัน และเวลาเกิดปัญหานั้นจัดการกันอย่างไร โดยใครเป็นพิเศษไหม
- ถ้าถามเด็ก ให้ถามว่า มาอยู่ที่นี้ตั้งแต่ปีไหน มาอยู่ได้อย่างไร ใครพามา มาอยู่แล้วชอบหรือไม่ชอบอะไรตรงไหน อย่างไร ถ้ามาอยู่นานก็ย้อนถามถึงสภาพทางภูมิศาสตร์เท่าที่เด็กจะสามารถย้อนประสบการณ์ได้)
- 1.2 ถามครูใหญ่หรือผู้ก่อตั้งโรงเรียน แล้วทำไมย้ายมาอยู่ตรงนี้ได้ เป็นมาอย่างไร เช่น ย้ายมาเมื่อใด เพราะเหตุผลหรือปัญหาใด ย้ายอะไรอย่างไรบ้าง (เช่น ย้ายคนอย่างไร ย้ายวัสดุอุปกรณ์อย่างไร) และระหว่างการเดินทางโยกย้ายประสบปัญหาอะไรบ้างหรือไม่ ถ้ามีจัดการหรือแก้ปัญหาอย่างไร และเมื่อย้ายมาอยู่ที่นี้สภาพภูมิศาสตร์ของที่นี่เป็นอย่างไร กว่าจะมาเป็นโรงเรียน... เช่นที่เห็นอยู่ นี้มีการเปลี่ยนแปลงในสิ่งต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องบ้าน อาคารเรียน โรงฝึกงาน จำนวนครู จำนวนนักเรียน วัสดุอุปกรณ์ต่างๆ แรงกดดันจากรัฐ เป็นต้น อย่างไร มีปัญหาและวิธีการแก้ไขอย่างไร
- ถามอาจารย์อื่น ให้ถามว่า ตอนที่โรงเรียนย้ายมาอยู่ที่นี่ ได้รับทราบข้อมูลเหตุผลของการย้ายหรือไม่อย่างไร แล้วดำเนินการอะไรระหว่างการเปลี่ยนแปลงโยกย้ายนั้นบ้าง เมื่อย้ายมาอยู่ที่นี่ ที่นี้มีสภาพภูมิศาสตร์ต่างๆ เป็นอย่างไร เหมือนหรือแตกต่างจากที่เดิมตรงไหน อย่างไร บ้าง เป็นปัญหาหรือเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินการของโรงเรียนในด้านใดบ้างหรือไม่ อย่างไร และในทัศนะของอาจารย์เห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยอย่างไรในการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ (ถ้าไม่เห็นด้วยได้แสดงทัศนะตรงนี้ออกไปหรือไม่อย่างไร แล้วการตอบสนองที่ได้รับมานั้นเป็นอย่างไร)
- ถ้าถามเด็ก ให้ถามว่า ตอนย้ายโรงเรียนมาอยู่ที่นี่ ได้ช่วยโรงเรียนอย่างไรบ้าง ชอบอยู่ที่ใหม่หรือเก่า เพราะอะไร ทำไม และเมื่อย้ายมาอยู่ที่นี่ แรกสุดที่นี่เป็นอย่างไร หนูไปอยู่ที่ไหนกับใคร อยู่กันมากไหม ก็คน ตรงไหน ตลอดจนให้ถามถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตั้งแต่วันแรกที่เด็กมาอยู่ที่นี่จนถึงปัจจุบัน (ตะล่อมถาม)

- 1.3 **ถามครูใหญ่หรือผู้ก่อตั้งโรงเรียน** ในปี25.. คิดอย่างไรจึงตัดสินใจก่อตั้งโรงเรียน... ขึ้น มีหลักการ แนวคิด ไດ อย่างไร และเพราะเหตุผลใด (แต่ก่อนใช้ชื่อโรงเรียนว่าอะไร ทำไมใช้ชื่อเรียกนั้น “โรงเรียน” “หมู่บ้าน” “ชุมชน” หมายถึงอะไร อย่างไร เหมือนหรือต่างกันมากน้อยเช่นใด อย่างไร และมีปัญหาอะไรตามมาบ้างไหมกับชื่อที่ว่า ถ้ามีแก้ไขอย่างไร) แล้วเพราะเหตุใดจึงเน้นปรัชญา หลักการ แนวคิด ดังกล่าว ใครเป็นคนตัดสินใจ เอาแบบอย่างมาจากที่ไหนอย่างไร และหลักการ ปรัชญานี้สามารถปฏิบัติจริงได้มากน้อยเพียงใด เรื่องใด อย่างไร บ้าง (ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการใช้ชีวิต ของสมาชิก ตลอดจนเรื่องการจัดการเรียนการสอน) และเมื่อย้ายมาอยู่ที่นี้

ถามอาจารย์อื่น ให้ถามว่า รู้เรื่องราวเกี่ยวกับปรัชญา หลักการ แนวคิด เกี่ยวกับโรงเรียน...มากน้อยขนาดไหน เพียงใด ตระล่อมถามให้ได้ว่า รู้อะไร อย่างไร แล้วมีความคิดเห็นส่วนตนเป็นอย่างไร เห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วย เป็นจริงได้มากน้อยขนาดไหน สามารถนำมาใช้ปฏิบัติได้มากน้อยเพียงใด อย่างไร (รวมถึงถามว่า รู้ถึงที่มาของชื่อโรงเรียน...หรือไม่ว่า เป็นมาอย่างไร ใครให้ชื่อ ชื่อดังกล่าวอยู่ภายใต้หลักการ แนวคิดอะไร อย่างไร และอาจถามถึงความเข้าใจว่าตรงกับครูใหญ่ไหมในเรื่อง “โรงเรียน” “หมู่บ้าน” “ชุมชน” และถ้ารู้หลักการ แนวคิดนั้น ให้ถามว่าเข้าใจ เรียนรู้ และนำมาใช้ปฏิบัตินั้น นำมาใช้ในเรื่องใด อย่างไร มีขั้นตอนอะไร อย่างไรบ้าง ใครใช้ และเวลาเกิดปัญหา หรือไม่เข้าใจ ทำอย่างไร จัดการแก้ปัญหาอย่างไร

ถามเด็ก ให้ถามว่า รู้ไหมทำไมโรงเรียนจึงใช้ชื่อว่าโรงเรียน... ถ้ารู้ก็ถามต่อว่า รู้ได้อย่างไร ใครบอก ชื่อนี้หมายความว่าอย่างไรหรือเข้าใจว่าหมายความว่าอะไร ใครตั้งชื่อ ตั้งขึ้นมาได้อย่างไร หนูชอบหรือไม่ อย่างไร อยากเปลี่ยนไหม ถ้าอยากเปลี่ยนจะทำอย่างไรได้บ้าง และทำได้เมื่อใด ใครทำ

2. เกี่ยวกับการใช้ชีวิตภายในโรงเรียนหรือชุมชน

- 2.1 **ถามอาจารย์ใหญ่หรือผู้ก่อตั้งโรงเรียน** ให้ถามถึง การอยู่ร่วมกัน เช่น ทุกคนต้องอยู่ร่วมกันที่นี้ทุก วันหรือไม่อย่างไร อยู่ข้างนอกแต่มาเรียนที่นี้ก็มีบ้างไหม มากน้อยเพียงใด ทำให้ได้ไหมหรือจะเป็น ปัญหาอะไรหรือไม่ อย่างไร ตลอดจนถามถึงเหตุผลว่าเพราะเหตุใดจึงมีความคิดว่าครู นักเรียน ชาวบ้านต้องมาอยู่ร่วมกันในโรงเรียน มาอยู่แล้วแต่ละคนอยู่กันตรงไหน อย่างไร มีการจัดครู นักเรียน หรือชาวบ้านให้มาอยู่ร่วมกันในบ้านแต่ละหลังได้อย่างไร มีบ้านกี่หลัง แต่ละหลังมีกี่ห้อง มีอาคารเรียนกี่หลัง กี่ห้องและบ้านแต่ละหลังเหมือนหรือแตกต่างกันตรงไหน อย่างไรบ้างไหม การอยู่ร่วมกันดังกล่าวมีปัญหาอะไรเกิดขึ้นมาบ้าง ปัญหาใดเกิดขึ้นมามากที่สุด และจัดการแก้ไขอย่างไร ด้วยวิธีการ หรือใคร อย่างไร

ถ้าถามอาจารย์อื่น ให้ถามว่า พอจะทราบไหมว่าโรงเรียนมีบ้านกี่หลัง กี่ห้อง มีอาคารเรียนกี่หลัง กี่ห้อง และต้องพักอยู่ในโรงเรียน อยู่อย่างไร ตรงไหน กับใคร ใครจัดการให้อยู่ ณ ตรงที่นั้น เลือกได้หรือไม่อย่างไร อยู่กันมากน้อยขนาดไหน มีปัญหาความขัดแย้งต่างๆเกิดขึ้นมาระหว่างที่อยู่ร่วมกัน บ้างหรือไม่ อย่างไร ในการที่เด็กอยู่ร่วมด้วย ได้เลือกเด็กเองหรือไม่อย่างไร หรือมีวิธีการจัดเด็กเข้าไปอยู่ในแต่ละหลังนั้น ทำกันอย่างไร หรือโดยใคร และวิธีการจัดเด็กดังกล่าวมีปัญหาตามมาบ้างหรือไม่อย่างไร และกรณีที่ยากเปลี่ยนบ้านของเด็กหรือครู สามารถทำได้หรือไม่อย่างไร มีขั้นตอน หรือวิธีการจัดการอย่างไรบ้าง อธิบายได้ไหม

ถ้าถามเด็ก ให้ถามว่า อยู่ในโรงเรียน พักอยู่ที่ไหน กับใคร มีเพื่อนพักอยู่ด้วยเยอะไหม ส่วนใหญ่เป็นชายหรือเป็นหญิง ชอบไหม อยู่ได้อย่างไร โรงเรียนจัดให้อยู่หรือว่าเราเลือกได้ และถ้าอยากเปลี่ยนไปอยู่บ้านอื่นทำได้หรือไม่อย่างไร พอจะบอกถึงรายละเอียดแต่ละชั้นๆที่จะย้ายบ้านได้หรือไม่ ถ้าได้ให้อธิบาย

- 2.2 ถามครูใหญ่และอาจารย์อื่น ให้ถามว่าอยู่ที่บ้านแต่ละคนมีหน้าที่อะไรอย่างไร มีการแบ่งงานกันทำบ้างไหม อย่างไร กิน อยู่ หลับนอน กันอย่างไร แบ่งงานกันอย่างไรในแต่ละหลัง ต้องเหมือนกันทุกหลังหรือไม่อย่างไร

ถ้าถามเด็ก ให้ถามว่า อยู่ที่บ้านต้องรับผิดชอบทำอะไรบ้างหรือไม่ อย่างไร แล้วทำได้ไหม ทำอย่างไร ใครสอน หรือรู้เอง ชอบหรือไม่กับความรับผิดชอบในเรื่องนั้น ถ้าไม่ชอบทำอะไร เปลี่ยนแปลงได้ไหม ถ้าได้ทำอะไร ทุกคนที่บ้านมีงานต้องทำอะไรบ้างที่เหมือนกัน อะไรบ้างที่ไม่เหมือนกัน ถ้าวันนี้เบื่อไม่ยอมทำ ไม่ทำได้ไหม มีใครว่าหรือไม่อย่างไร หรือโดนทำโทษอะไรหรือไม่ หรือไม่ทำก็ไม่มีใครว่า เลือกเองได้ไหมว่าอยากทำโน้น อยากทำนี้ ถ้าได้เวลามีหลายคนเลือกเหมือนเราตัดสินใจกันอย่างไร ใครได้ทำงานนั้นไป หรือตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงเวลานอนทุกคนต้องทำอะไรที่บ้านบ้าง ทำเหมือนหรือไม่เหมือนกันอย่างไร เลือกได้ไหม ถ้าได้มีวิธีการเลือกอย่างไร ใครตัดสินใจ แล้วไม่ทำได้ไหม เช่น ไม่ล้างหน้าแปรงฟันทำได้ไหม ถ้าไม่ได้แล้วจะเป็นอย่างไรตามมา ถ้าได้ ทำบ่อยไหม คิดอย่างไรจึงไม่ทำให้เหมือนเพื่อนๆทำ และตอนมาอยู่แรกๆทำมากกว่าตอนนี้หรือตอนนี้ทำงานมากกว่าตอนที่มาอยู่ที่นี่ใหม่ๆ

- 2.3 ถามครูใหญ่ “บ้าน” “ห้องเรียน” ที่มีลักษณะเป็นอย่างไรเหมือนหรือต่างกันตรงไหนอย่างไร แล้วทำไมจึงเรียกว่าบ้าน ทำไมจึงเรียกอย่างอื่น การอยู่ที่บ้านกับที่ห้องเรียนหรือที่อื่นเช่นโรงฝึกงาน อาชีพนั้น อยู่เหมือนกับอยู่ที่บ้านหรือไม่อย่างไร เหมือนกันตรงไหน ไม่เหมือนกันตรงไหน และที่ห้องเรียนต้องเรียนอะไรกันบ้าง เรียนอย่างไร ทำไมต้องเรียน ไม่เรียนได้ไหม เปลี่ยนเวลาเรียนเองได้ไหม แล้วคนที่เป็นครูต้องรับผิดชอบอะไร แค่ไหน อย่างไรเมื่ออยู่ในห้องเรียน เหมือนหรือต่างกับที่อยู่ที่บ้านหรือไม่ อย่างไร การคัดเลือกครู เลือกนักเรียนที่นั่นทำกันอย่างไร หรือโดยใคร การกระทำดังกล่าวมีปัญหาหรือไม่อย่างไร แล้วเรื่องการเรียนรู้การสอน ที่นี้มีหลักสูตร มีเค้าโครงการสอนอะไรหรือไม่อย่างไร สอนกันด้วยวิธีการสอนแบบใด อย่างไร มีการฝึกอบรมพิเศษอะไรให้กับครูคนอื่นๆบ้างหรือไม่ อย่างไร ครูแต่ละคนต้องรับผิดชอบการสอนมากน้อยขนาดไหน อย่างไร ครูไม่สอนสักวันได้หรือไม่อย่างไร เป็นปัญหาอะไรหรือไม่ แล้วการเรียนรู้มีการแบ่งวิชาเรียนอย่างไร วิชาสามัญต้องเรียนอะไรบ้าง เรียนเมื่อไร อย่างไร ใครสอน วิชาสามัญเรียนอะไรบ้าง เรียนเมื่อไร เรียนอย่างไร แล้วมีปัญหาในการเรียนรู้ร่วมกันหรือไม่ หากเด็กมีความแตกต่างกันเรื่องอายุ เรื่องความสามารถทางสติปัญญา มีปัญหาเกี่ยวกับการจัดการเรียนการสอนบ้างหรือไม่ เช่น เด็กอยากรู้เรื่องนี้ให้สอนให้ แต่เด็กคนอื่นไม่รู้จะทำอย่างไรหากเกิดขึ้นในชั้นเรียนของอาจารย์ มีการเทียบความรู้กับโรงเรียนของรัฐหรือไม่อย่างไร หากเด็กประสงค์จะเรียนต่อทำอย่างไร และถ้าเด็กอยากอยู่กับโรงเรียนไปเรื่อยๆจนอายุมากๆทำได้หรือไม่อย่างไร มีการประเมินการสอนการเรียนไหม อย่างไร

ถามอาจารย์อื่น ถามว่า เข้าใจหรือไม่ว่าทำไมที่นี่เรียกอาคารนี้ว่าบ้าน เรียกอาคารนี้ว่าห้องเรียนหรืออย่างอื่น ถ้าเข้าใจขอให้ช่วยอธิบายให้ฟัง และการเป็นครูเมื่ออยู่ที่โรงเรียนนี้ต้องรับผิดชอบอะไรเป็นหลัก ถ้าสอนสอนอะไร อย่างไร มีหลักสูตรไหม อย่างไร มีการกำหนดวัน เวลาเรียนแต่ละวิชาหรือไม่อย่างไร ทำไมเป็นเช่นนั้น เปลี่ยนแปลงได้หรือไม่ อย่างไร ไม่สอนสักวันจะได้หรือไม่

แล้วสอนอย่างไรถ้ามีเด็กต่างระดับอายุกันเรียนอยู่ร่วมกัน สอนแค่ไหนอย่างไร ความยากง่ายของเนื้อหาวิชาเป็นอย่างไร แล้วต้องรับผิดชอบสอนวิชาอะไรบ้าง วันไหน เวลาไหน มีวิธีการสอนอย่างไรเป็นหลัก และต้องสอนอาชีพด้วยหรือไม่ อย่างไร ถ้าไม่ ใครสอน เลือกคนมาสอนได้อย่างไร มีวิธีการจัดการสอนอย่างไรถ้าเด็กที่เข้ามาเรียนแต่ละคนมีความสนใจในเรื่องที่เรียนแตกต่างกัน และเด็กก็มีวัย มีพื้นความรู้ที่แตกต่างกัน ถ้าเด็กจะศึกษาต่อจัดการเรื่องใด อย่างไรให้กับเด็กได้บ้าง มีวิธีการขั้นตอนการดำเนินการอะไร อย่างไร เมื่อใด หรือมีวิธีการจัดเด็กเข้าชั้นเรียนอย่างไร มีวิธีการจัดการความยากง่ายของเนื้อหาวิชาต่าง ๆ อย่างไร การประเมินผลการเรียนเป็นอย่างไร หลักสูตร โปรแกรมการเรียนเป็นอย่างไร

ถ้าถามเด็ก รู้ไหมว่าบ้านกับห้องเรียนเหมือนหรือต่างกันตรงไหน อย่างไร ถ้ารู้จะล่อมถามว่ารู้อะไร อย่างไร แล้วอยู่ที่ห้องเรียนต้องรับผิดชอบอะไรบ้าง วันหนึ่งๆเรียนอะไรบ้าง ตอนไหน อย่างไร ใครสอน ชอบเรียนอะไร ทำไม อยากเรียนไหม ถ้าไม่อยากเรียนจะทำอะไรในวันนั้น แล้วทำได้ไหม ตอนเช้าทุกคนต้องเรียนอะไรเหมือนกันบ้างไหม ตอนบ่ายต้องเรียนอะไรกันอย่างไร ใครสอน และชอบเรียนอะไรตอนบ่าย ทำไม ถ้าเรียนจบจากที่นี่อยากทำอะไรต่อ ทำไม และคิดว่าทำได้ไหม ถ้าได้จะทำอย่างไร ได้วางแผนไว้ล่วงหน้าหรือไม่อย่างไร เข้าชั้นเรียนเมื่อใดอย่างไร มีการเคารพธงชาติ ร้องเพลงชาติ สวดมนต์ไหม อย่างไร

3. การทำกิจกรรมต่าง ๆ ของคนในชุมชน /โรงเรียน

3.1 ถามครูใหญ่หรือผู้ก่อตั้งโรงเรียนและอาจารย์อื่น ในแต่ละเทอมการศึกษาที่นี้นับเวลาอย่างไร ในเทอมการศึกษาหนึ่งๆมีกิจกรรมมากน้อยขนาดไหน อย่างไรบ้าง ทำอะไรกันเวลาไหน ช่วงไหน จัดการกันอย่างไร พอจะยกตัวอย่างให้ฟังได้ไหม เช่น กิจกรรมสภานักเรียน กิจกรรมทางศาสนา กิจกรรมทางการเกษตร กิจกรรมบำเพ็ญประโยชน์แก่ชุมชน กิจกรรมในวันสำคัญต่างๆของไทย เป็นต้น มีการวางแผน การเตรียมการ การจัดการในเรื่องอะไรบ้าง อย่างไร รับผิดชอบกันอย่างไร มีการแบ่งแยกไหมในเรื่องความแตกต่างทางเพศ มีการวางแผนการ การวางแผนหรือปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องต่างๆเหล่านี้แต่ละปีแต่ละเทอมบ้างหรือไม่อย่างไร มีข้อผูกมัด หรือข้อกำหนดอะไรมากไหมในการทำกิจกรรมต่างๆร่วมกัน บังคับไหมว่าเด็กต้องเข้าร่วมกิจกรรมนี้ ไม่ต้องเข้าร่วมกิจกรรมนี้ส่วนใหญ่เด็กเข้าร่วมกิจกรรมอะไรเพราะเหตุใด ทำไมต้องเข้าร่วม ไม่ร่วมได้ไหม เช่น กิจกรรมเกี่ยวกับเรื่องสภานักเรียน มีเอาไว้ทำไม เพื่อเหตุใด หรือไว้สอนอะไร อย่างไร ต้องเข้าร่วมทุกคนหรือไม่อย่างไร ไม่ร่วมได้ไหม ต้องทำอะไรบ้างเป็นขั้นตอนใหม่ในการเข้าร่วมกิจกรรมสภานักเรียน ต้องลงชื่อ (เช็คชื่อ)หรือไม่อย่างไร แล้วใครเป็นประธานสภา เลือกกันมาอย่างไร มีขั้นตอนการเลือกกันอย่างไร ประธานต้องมีอายุเท่าใด อย่างไร และมีการรวมการคนอื่นๆไหม ได้มาได้อย่างไร ส่วนใหญ่สภาใช้เพื่อการใด พิจารณาเรื่องราวอะไรกันอย่างไร สิ้นสุดเมื่อใด อย่างไร ครูทุกคนต้องเข้าร่วมไหม หรือกิจกรรมวันปีใหม่ ทำอะไรกันบ้าง ทำอย่างไร ใครรับผิดชอบอะไรตรงไหน แบ่งงานกันอย่างไร แบ่งงานแล้วไม่ทำได้ไหม หรือถ้ามีปัญหาจัดการแก้ปัญหากันอย่างไร และกิจกรรมประจำวันแต่ละวันเป็นอย่างไร มีอะไรบ้าง ดำเนินการจัดการกันอย่างไร มีการวางแผนข้อกำหนด หรือข้อบังคับ หรือใช้คำว่า "ห้าม" ในเรื่องใดบ้างหรือไม่ อย่างไร และมีการทำโทษอย่างไรกันบ้างที่นี้ ถ้าถามเด็ก ให้ถามว่า จำได้ไหมว่าแต่ละปีต้องทำอะไรบ้าง แล้วทำไม มีที่ไม่ทำบ้างหรือไม่ เพราะ

อะไรจึงไม่ทำ ชอบทำอะไรมากที่สุด เพราะอะไร เล่าให้ฟังหน่อยได้ไหมว่าทำอะไรบ้าง มีอะไรใหม่ที่ต้องเข้าร่วมกับเพื่อนๆ ทุกครั้ง ถ้ามีเป็นเรื่องอะไร แล้วชอบไหม หนีไม่เข้าร่วมได้หรือไม่ อย่างไร และแต่ละวันต้องทำอะไรบ้าง ทำตอนไหน เวลาไหน ในแต่ละวันชอบทำอะไรมากที่สุด ทำไม แล้วทำอะไรเล่าให้ฟังบ้างได้ไหม หรือแต่ละวันมีใครห้ามไม่ให้ทำอะไรบ้างหรือไม่ อย่างไร ทำตามหรือเปล่า ไม่ทำเป็นอะไรไหม เคยโดนตีไหม ถ้าโดนเป็นเพราะอะไร ยอมให้ทำโทษไหม เพราะอะไร มีบ้างไหมที่ไม่ยอมให้ทำโทษ แล้วทำอะไร

4. ความคาดหวังต่ออนาคต

4.1 ถามครูใหญ่หรือผู้ก่อตั้งโรงเรียน และอาจารย์อื่น ถามว่า ที่กระทำการอยู่ทุกวันทุกเดือน ทุกปีนี้ทำให้เด็กหรือชุมชนเป็นไปตามหลักการแนวคิด ที่วางไว้หรือไม่ เพียงใด ขนาดไหน อย่างไร ในแต่ละปีมีอุปสรรคใดบ้างหรือไม่อย่างไร จัดการแก้ปัญหาหรืออุปสรรคนั้นด้วยวิธีการใด อย่างไร และคาดหวังปีหน้าจะต้องปรับเปลี่ยนอะไรตรงไหนหรือไม่อย่างไร ถ้าปรับจะทําในเรื่องใด อย่างไรบ้าง ถามเด็ก ให้ถามถึงความมุ่งหวังที่จะทำในปีหน้า ตลอดจนถึงเหตุผล และวิธีการที่จะทำให้ความมุ่งหวังนั้นเป็นจริงขึ้นมาได้

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติของผู้วิจัย

ชื่อ-ชื่อสกุล	นางสาวพรพรรณ วีระปรียากร
วัน เดือน ปีเกิด	5 มิถุนายน 2511
สถานที่เกิด	อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	483 ซอยสีปศิริ 3 ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา 30000
ตำแหน่งหน้าที่การงานปัจจุบัน	ผู้อำนวยการสำนักวิจัย
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	มหาวิทยาลัยวงษ์ชวลิตกุล ถนนมิตรภาพ-หนองคาย อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา 30000
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2520	ประถมศึกษา จากโรงเรียนรัตโนภาส ถนนสุรนารี นครราชสีมา
พ.ศ. 2523	มัธยมศึกษาตอนต้น จากโรงเรียนรัตโนภาส ถนนมนัส-อัมรินทร์ นครราชสีมา
พ.ศ. 2528	มัธยมศึกษาตอนปลาย จากโรงเรียนสุรนารีวิทยา นครราชสีมา
พ.ศ. 2532	การศึกษาระดับบัณฑิต (กศ.บ) วิชาเอกภาษาอังกฤษ วิชาโทการแนะแนว เกียรตินิยมอันดับสอง จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตมหาสารคาม
พ.ศ. 2534	ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม) สาขาจิตวิทยาการศึกษาและการแนะแนว จากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บางเขน
พ.ศ. 2543	การศึกษาดุษฎีบัณฑิต (กศ.ด) สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ กรุงเทพมหานคร